

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відп. ред.) (Україна); Т.Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (відп. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таірова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349 а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 27.12.18 року (протокол № 6)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

4(139)/2018

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor) (Ukraine); Dr. Taras Pshenychnyy (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr. Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskyi (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskyi (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349 a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 6 of 27.12.2018)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239 31 72, +38 044 239 32 22; fax: +38 044 239 31 28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

ЗМІСТ

Антонюк О. Угода між комуністичною владою та єпископатою Польщі 1950 р.	5
Базаєва М. Вплив античності на формування поглядів та діяльність Томаса Джефферсона	10
Варга Б. Роль гайдуків та козаків в угорському та українському суспільствах в XVI-XVII століттях	14
Волік Н. Діяльність Сестер Службниць Непорочної Марії та оо. Василіян у Канаді протягом 1901-1925 рр.	19
Волощенко С. Устав церковний із фондів Наукової бібліотеки Київського університету: атрибуція рукописної пам'ятки	24
Габіббейлі С. Енергетичні проекти Азербайджану та Грузії.	30
Іваницька Л. Життєвий шлях та творчість Проперції де Россі в круговерті понять "середньовічна жінка", "мистецтво", "суспільство".	35
Кумінова К. Образи Анахарсиса та Скіла в античній літературі	41
Люлька В. Мусульманська міграція: теоретичні основи.....	45
Михайленко М. Особливості економічної політики перших "історично правих" урядів Королівства Італія (1861-1876 рр.)	48
Нагорний С., Нісі С., Воронов С., Довбуш Т., Скрипник В. Античні якірні штики: невідомі аспекти.....	52
Орищенко Р. Релігійність як чинник модерної трансформації українського селянства першої третини XX ст.	57
Процюк А. Цицерон та політична культура США XVIII–XIX століть.....	62
Сіромський Р. "Вживаються заходи з повернення на Батьківщину": справа Бориса Доценка 1967 року.....	65
Срібняк М. Американська Конституція: рецепція античності.....	69
Ферков О. Роль шляхти північно-східної Угорщини в утвердженні протестантизму.....	72

РЕЦЕНЗІЇ

Методологія історіографічного дослідження. Рецензія на книгу: Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник / Я.С. Калакура. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2016. – 319 с. (І. Верба)	77
--	----

CONTENTS

Antoniuk O. The Agreement between the Communist Power and the Polish Episcopate of 1950	5
Bazaieva M. The Influence of Antiquity on the Views Formation and Activity of Thomas Jefferson	10
Varga B. Role of Hajduks and Cossacks in the 16 th and 17 th Century Hungarian and Ukrainian Society	14
Volik N. The Ukrainian Sisters Servants of Mary Immaculate and Basilian Fathers' Activity in Canada in 1901-1925	19
Voloshchenko S. Ecclesiastic Typikon from the Scientific Library of Kyiv University: Attribution of Manuscript	24
Habibbayli S. Energy Projects Connecting Azerbaijan and Georgia	30
Ivanytska L. Life Path and Creativity of Properzia de Rossi in the Cycle of Concepts "Medieval Woman", "Art", "Society"	35
Kuminova K. Images of Anacharsis and Scyles in the Ancient Literature	41
Liulka V. Muslim Migration: Theoretical Basis	45
Mykhailenko M. The Economic Policy Peculiarities of the "Historical Right" Governments of the Kingdom of Italy (1861-1876)	48
Nagorny S., Nisi S., Voronov S., Dovbush T., Skrypnyk V. Antique Anchor Stocks: Unknown Aspects	52
Oryshchenko R. Religiousness as a Factor of Modern Transformation of Ukrainian Peasantry in the First Third of the 20 th Century	57
Protsiuk A. Cicero and the US Political Culture of the 18 th – 19 th Centuries	62
Siromskyi R. "Measures are Taken to Return to the Homeland": Borys Dotsenko Case of 1967	65
Sribniak M. The US Constitution: Reception of Antiquity	69
Ferkov O. The Role of the Nobility of North-Eastern Hungary in the Establishing of Protestantism	72

REVIEWS

Methodology of Historiography Research. Review: KALAKURA, Ya. S. (2016). Methodology of Historiography Research: Scientific and Methodic Manual. Kyiv: Publishing Center "Kyivskyi Universytet". Pp. 319. (I. Verba)	77
---	----

УДК 94(438):272/273"1950"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.17>

О. Антонюк, канд. іст. наук, доц.
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УГОДА МІЖ КОМУНІСТИЧНОЮ ВЛАДОЮ ТА ЄПІСКОПАТОМ ПОЛЬЩІ 1950 р.

Стаття досліджує процес підготовки та підписання Угоди між представниками уряду Республіки Польща (РП) та єпископату Польщі протягом перших чотирьох місяців 1950 р. Основну увагу зосереджено на політиці комуністичної влади щодо католицької церкви. Суть цієї політики полягала у продовженні здійснення тиску на костел із метою примусити його підписати угоду на вигідних для влади умовах. Висвітлено репресивні заходи правлячого режиму. Встановлено принципова позиція примаса Польщі С. Вишинського щодо переговорного процесу. Проаналізовано основні положення Угоди між представниками уряду РП та єпископату Польщі. У статті надається оцінка результатів угоди з боку партійно-державного керівництва Польщі, яке добилося від католицької церкви свого офіційного визнання та деяких значних поступок. Проте, влада продовжувала декларувати своє толерантне ставлення до релігії та зобов'язувалася не чинити обмежень церковній діяльності й викладанню релігії у школах. Охарактеризовано результати підписання угоди для Католицької церкви в Польщі, яка отримала тимчасовий перепоchinoк у протиборстві з владою. Для костелу угода стало своєрідним щитом від подальшої агресії партійно-державних структур.

Ключові слова: католицька церква, комуністична влада, релігія, угода, папа Римський, духовництво, єпископат.

На етапі боротьби за незалежність православної церкви в Україні важливого значення набуває дослідження досвіду державно-церковних відносин у Польщі. Монополізація влади комуністами й установлення тоталітарного режиму в країні наприкінці 1948 р. створило ситуацію, коли всі сфери суспільного життя підлягали повному контролю з боку держави. Католицька церква залишалася єдиною опозиційною структурою щодо влади. Одним із наслідків такої ситуації стало значне загострення взаємовідносин держави та церкви. На той час Угода між представниками уряду Республіки Польща (РП) та єпископату Польщі 1950 р. стала кульмінаційним моментом у цих взаємовідносинах і багато в чому визначила подальшу долю Римо-католицької церкви в Польщі.

Польська історіографія проблеми представлена багатьма публікаціями. Примітними є праці Я. Жарина [17; 18] і А. Дудека [7], в яких в основному розкриваються питання труднощів переговорного процесу, а також підписання Угоди між представниками уряду РП та єпископату Польщі. На підставі переважно партійних джерел Г. Конопка зосередила увагу на політичній атмосфері під час перемовин учасників підготовки та підписання угоди [10].

Серед праць російських істориків, можна виділити монографію колективу Інституту слов'янознавства РАН Т. В. Волокитинової, Г. П. Мурашко та А. Ф. Носкової, присвячену проблемам державно-церковних відносин у країнах Східної Європи в 40–50-ті рр. XX ст. У монографії представлені окремі сюжети з даної теми у контексті зміни моделі відносин між державою та церквою в Польщі [2].

Синтез історії Польщі, підготовлений львівськими вченими Л. О. Зашкільняком і М. Г. Крикуном містить лише згадку про угоду [4]. Отже, відсутність в українській історіографії спеціальних досліджень з даної теми потребує її ґрунтовного аналізу.

Основним завданням статті є аналіз особливостей процесу підготовки та підписання Угоди між представниками уряду РП та єпископату Польщі протягом перших чотирьох місяців 1950 р. Крім того, заслуговує на увагу питання особистої відповідальності примаса Польщі С. Вишинського за прийняття рішення про підписання угоди, а також значення цієї угоди для подальшого співіснування комуністичної влади та Римо-католицької церкви в Польщі.

На початку 1950 р. Католицька церква в Польщі опинилася в дуже скрутному становищі. А вже протягом попереднього 1949 р. була проведена низка політичних, адміністративних й економічних заходів, спрямованих на обмеження впливу церкви, а також спробу розколу її зсередини. У результаті цих заходів католицька церква

значно втратила свої позиції в суспільстві. Цей процес набирив обертів, що спонукало керівництво єпископату змінити свою політику щодо влади. Йшлося про необхідність уберегти церкву від неминучих репресій.

У цьому контексті цікаво познайомитися зі спогадами С. Вишинського, які були написані під час його перебування в ув'язненні (27 вересня 1953 р.). Примас Польщі писав: "Від початку своєї праці все ж таки дотримуюся думки, що польський Костел занадто багато вже втратив крові в німецьких концентраційних таборах, аби міг безрозсудно марнувати кров священників, які залишилися" [16, с. 18].

Одразу після возведення на пост примаса Польщі, С. Вишинський розпочав активну діяльність з організації майбутніх переговорів із владою. Ще в січні 1949 р. Ватикан наполегливо рекомендував йому розпочати переговори з польським урядом, метою яких мало бути врегулювання відносин католицької церкви з державою. Про ті часи С. Вишинський згадував: "До Варшави прибув із нарисом програми, хоча й не до кінця виразною. Вона (програма – О. А.) не була далекою від розпочинання роботи з візиту до президента Польщі" [16, с. 18]. Але невдовзі, у лютому 1949 р., контакт з президентом Б. Берутом здійснив кардинал А. С. Сапега, який запропонував йому, очевидно, за погодженням з С. Вишинським, приступити до переговорів [2, с. 620].

На початковому етапі необхідно було створити компетентний орган із представників влади та єпископату для здійснення переговорного процесу. Утворення такого органу тривало протягом майже шести місяців і завершилося наприкінці липня 1949 р., коли за ініціативи С. Вишинського була створена т. зв. "змішана комісія". Цей факт знайшов відображення в згаданих спогадах: "За будь-які ціну прагнув підвести до створення сталого погоджувального органу між Єпископатом та Урядом, який пізніше постав у вигляді Змішаної Комісії. Відтоді Змішана Комісія постійно була в центрі уваги моєї роботи. Досить часто вона проводила зібрання. Перед кожним зібранням у мене відбувалися наради з єпископами – членами комісії; на Комісії виступають з питань, що попередньо узгоджені" [16, с. 18].

Відомо, що до складу "змішаної комісії" ввійшли від влади: заступник члена політбюро ЦК ПОРП Ф. Мазур, міністр публічної адміністрації В. Вольський та віце-міністр національної оборони Е. Охоб. У "змішаній комісії" інтереси єпископату представляли його секретар єпископ З. Хороманський, єпископ Лодзінський М. Клепач та єпископ Плоцький Т. Закжевський.

Незабаром, 5 серпня, розпочалися переговори членів комісії. До грудня 1949 р. відбулося 12 засідань "змішаної комісії". Після обговорення питань на засі-

данні 19 грудня 1949 р. переговори зайшли в глухий кут [9, с. 104–105]. Для представників єпископату були неприйнятними такі вимоги влади, як підтримка задуму кооперації села, здійснення зобов'язання в справі заміни церковної адміністрації на Західних землях і обмеження верховенства Папи Римського над польською католицькою церквою [7, с. 19]. Отже, неможливість досягти компромісу в переговорному процесі між владою та керівництвом католицької церкви Польщі призвела до його зриву.

Однак, уже 12 січня 1950 р. "справа подальших розмов із кліром" стала на порядок денний засідання секретаріату ЦК ПОРП, на якому було схвалено рішення "про проведення політично-пропагандистської акції проти кліру за його неприхильне ставлення до Народної Польщі". Наслідком такого рішення стало посилення пропагандистських нападів на католицьку церкву [9, с. 105].

На черговій зустрічі з радянським послом у Варшаві В. З. Лебедевим 13 січня 1950 р. секретар ЦК і член політбюро ЦК ПОРП Я. Берман доповідав про стан "антиурядової діяльності католицького кліру". Зокрема, він зазначив, що правоохоронні органи заарештували деяких членів чернецьких орденів за звинуваченням у шпигунській діяльності. Далі Я. Берман констатував, що схвалення закону про збори від 18 серпня 1949 р. призвів до саморозпуску багатьох католицьких організацій. Також радянський посол отримав інформацію про намір польської влади "нанести удар по матеріальній базі" католицької церкви. Перш за все, йшлося про організацію "Карітас" ("Caritas"). "Усі ці заходи, – підсумував Я. Берман, – на нашу думку, змусять католицький костел піти на угоду з нами, проект якої був розроблений декілька тижнів тому" [5, с. 241].

Під час наступної зустрічі з радянським послом 20 січня 1950 р. Я. Берман знову наголосив на необхідності "впорядкувати свої відносини з польським костелом і примусити його прийняти умови угоди, які були висунуті нами". Крім того, польський керівник повідомив В. З. Лебедева про те, що 23 січня 1950 р. управління католицькою організацією "Карітас" перейде до рук уряду, а також про намір "заарештувати тих діячів чернецьких орденів, які займаються шпигунською діяльністю" [5, с. 247].

Рішення про державний контроль за діяльністю організації "Карітас" не було випадковим. Адже це була найкрупніша благодійна католицька організація, що мала під своєю опікою 900 дитячих садків, 626 дитячих домів і домів для пристарілих, 230 клубів, 300 їдалень, 11 студентських відділень. "Карітас" користувався великою популярністю серед населення. Його відділення діяли при 4169 із 5975 існуючих у країні католицьких костелів. Управління "Карітас" повністю знаходилося в руках польського єпископату [3, с. 302–303].

Необхідно зазначити, що інформація Я. Бермана для Кремля повністю підтвердилася. Після проведення ретельної перевірки діяльності "Карітас" відбулася зміна в системі її управління. Дійсно, 23 січня 1950 р. усі структури "Карітас" були переведені на тимчасове примусове управління, що доручили здійснювати т. зв. "ксьондзам-патріотам".

13 лютого 1950 р. лідер ПОРП Б. Берут повідомив радянського посла у Варшаві В. З. Лебедева про те, що 12 лютого католицький єпископат намічав оголошення в костелах свого послання щодо закриття "Карітас". Але за два дні до наміченого терміну єпископат скасував це рішення. Усе ж такі, більшість ксьондзів не оголошували рішення єпископату, хоча й не отримували інформацію про його скасування. Зробивши з цього висновок, Б. Берут наголосив на тому, що "велика кількість ксьон-

дзів хочуть мати гарні стосунки з органами влади, а сам єпископат вже проявляє таку значну нестійкість, як скасування своєї постанови під тиском авторитетних громадських кіл" [3, с. 301–302]). Звичайно, можна погодитися з тим, що більшість ксьондзів дійсно прагнули не вступати в конфлікт із владою. Однак, польський лідер не вказав, хто, на його думку, представляв ті самі "авторитетні громадські кола"? Щодо "нестійкості" єпископату в цьому питанні, то таке твердження Б. Берута навряд чи відповідає дійсності. У конкретному випадку, керівництво католицької церкви, відчуваючи можливі наслідки компанії з оголошення в костелах свого послання, намагалося уберегти священнослужителів від репресій з боку влади.

А втім, незважаючи на скасування рішення єпископату, частина ксьондзів не відмовилася від оголошення цього послання, що призвело до їх грошового покарання й арештів [19, с. 289].

23 лютого 1950 р. "становище єпископату" обговорив на своєму засіданні секретаріат ЦК ПОРП. Міністр публічної адміністрації В. Вольський на цьому засіданні запропонував видати заяву урядової комісії про ставлення єпископату до уряду Польщі, а також ухвалити проект закону, що ставив би в залежність звільнення та призначення ксьондзів у парафіях від згоди адміністративної влади. У дискусії члени секретаріату висловилися проти запропонованого проекту закону, вважаючи його передчасним. Разом з тим, секретаріат ухвалив: "...Оголосити заяву Уряду, яка повинна широко інформувати суспільство про ворожу позицію керівних кіл Єпископату до Народної Польщі та до змін, які відбулися в Польщі з підкресленням, що привілеї Єпископату...не можуть бути збережені". Також секретаріат констатував, що "у зв'язку з тим, що Єпископат займає щораз більш агресивну позицію, не слід обмежуватися до видання заяви, але перейти до конкретних просувань" [9, с. 105]. Зрозуміло, що йшлося про нанесення відчутного удару по католицькій церкві.

На виконання ухвали секретаріату ЦК ПОРП прем'єр Ю. Циранкевич на засіданні Сейму 6 березня 1950 р. представив урядовий проект закону про націоналізацію земельних угідь, які належали католицькій церкві [11, с. 34–47]. Невдовзі, 20 березня 1950 р. Сейм ухвалив "закон про прийняття державою "майна мертвої руки", заporуку приходським священникам у володінні аграрними господарствами та утворення Костельного Фонду". За цим законом конфіскації не підлягали церковні маєтки понад 50 га та понад 100 га у Познанському, Поморському та Сілезьському воєводствах, що були вилучені із списку земель під час проведення земельної реформи 1944 р. За невиконання цього закону передбачалася навіть кримінальна відповідальність (стаття 12) [8, с. 95–96]. У результаті, католицька церква зазнала значних втрат – близько 155 тис. га земельних угідь [6, с. 256].

Є всі підстави стверджувати, що представники уряду всіляко гальмували хід переговорів. "...Уряд неначе не рахувався з думкою своїх представників у Змішаній Комісії, цілу низку питань вирішував без їх сповіщення, – писав С. Вишинський. – (...) Натомість дуже часто було так, що голова Змішаної Комісії, пан Мазур, не скликав Змішану Комісію цілими місяцями та не було способу встановлення контакту" [16, с. 19]. У листі до президента Б. Берута за підписами кардинала А. С. Сапегі та архієпископа С. Вишинського від 16 лютого 1950 р. було висловлено нарікання на міністра В. Вольського з приводу його несумлінного ставлення до роботи комісії. Йшлося про несвоєчасне подання протоколів зібрань, що ускладнювало ефективну робо-

ту переговорів. Крім того, зазначалося про застосування міністром методів залякування єпископів і намагання покласти відповідальність за повільний хід переговорів на єпископат [14, с. 226–227].

На протидію претензіям єпископату влада висловлювала своє невдоволення участю в переговорах представників католицької церкви. Про що свідчить виступ В. Вольського на Крайовій нараді "Карітас" 9 лютого 1950 р., де міністр публічно звинуватив єпископат: "...Костельна ієрархія навмисно їх (переговори – О. А.) затягує. (...) Головною перешкодою до врегулювання відносин стають станові забобони та вороже ставлення реакційної частини костельної ієрархії до Народної Польщі" [11, с. 22]. Далекосяжні висновки щодо переговорів зробила урядова заява від 28 лютого 1950 р.: "...Коли багатомісячні перемовини з Єпископатом не дали донині бажаних результатів і не привели до Угоди – незважаючи на найкращу волю державних органів – то причини того не лежать, аж ніяк, у відмінності поглядів щодо справ Костелу та свободи релігії в Польщі... Справжня ж причина факту, що розмови не дали результатів, лежить у небажанні та навіть відвертій ворожій позиції керівних сфер Єпископату щодо Народної Польщі й суспільних змін, які здійснили трудящі маси. Про це свідчать особливо часті останні виступи Примааса Вишинського" [11, с. 25–26]. Подібні заяви вказували на небажання влади продовжувати контакти та повністю перекласти відповідальність за повільний хід переговорів на єпископат. Безсумнівно, що відверті звинувачення єпископату й особисто примааса С. Вишинського були приводом для подальшого наступу на католицьку церкву.

Також набирала подальших обертів і репресивний тиск з боку влади. Свідченням цього стали масові арешти ксьондзів. Так, лише в січні 1950 р. було затримано близько 500 ксьондзів. Уперше влада наважилася на позбавлення волі єпископа, коли 4 березня 1950 р. у м. Пельплін відбувся арешт ординарія Хелмінської єпархії К. Ковальського [6, с. 256]). Цілком очевидно, що демонстративний арешт священнослужителя такого високого рангу свідчив про рішучість дій влади в боротьбі з католицькою церквою.

Продовженням такої політики стала ухвала секретаріату ЦК ПОРП від 21 березня 1950 р. На своєму засіданні партійне керівництво ухвалило рішення про проведення масової роз'яснювальної роботи серед студентів, які брали участь у демонстрації в костелі Св. Анни, а також і застосування репресій щодо її організаторів із подальшим виключенням з навчального закладу. Крім того, арешту підлягав священнослужитель костелу Св. Анни ксьондз В. Падач [10, с. 127]. У такий спосіб влада намагалася залякати керівництво католицької церкви та примусити його підписати угоду на вигідних для себе умовах.

Напруження у державно-церковних відносинах постійно зростало, що спонукало примааса С. Вишинського прискорити процес укладення угоди. Більш того, єпископат Польщі готовий був поступитися з багатьох позицій. Зокрема, істотною поступкою стала згода про визнання нової влади та поляльне ставлення до її реформ. Але існувала межа, за яку не міг перейти єпископат. Насамперед, це стосувалося питання верховенства папи Римського над Католицькою церквою в Польщі та її впливу на виховання молоді [18, с. 249].

Відновлення переговорного процесу відбулося в березні 1950 р., коли за посередництва Б. Пясецького пройшли попередні консультації, у тому числі, між єпископом М. Клепачем і начальником V департаменту Міністерства публічної безпеки (МПБ) полковником

Ю. Бристигер. Попри те, що переговори й відновилися, жодного разу "змішана комісія" вже не збиралася у повному складі [17, с. 223]. Перша зустріч членів комісії після понад тримісячної перерви відбулася 28 березня 1950 р. Наступні засідання "змішаної комісії" пройшли вже 31 березня та 1 квітня 1950 р. Під час роботи комісії обговорювалися питання, що з'явилися після 19 грудня 1949 р. Зокрема, особливу увагу приділили організації "Карітас" [10, с. 127].

Приблизно в той же час у Кракові пройшла конференція єпископату, на якій, як згадував С. Вишинський, у присутності кардинала А. С. Сапєги, була схвалена постанова: "...1) щоб прагнути до "Угоди"; 2) щоб переробити представлений проект; 3) у будь-якому випадку продовжувати переговори у Змішаній Комісії" [16, с. 26–27]. Після обговорення та внесення поправок, 3 квітня 1950 р. на конференції єпископату текст майбутньої угоди був ухвалений. Уже наступного дня текст Угоди був узгоджений на зустрічі представників уряду та єпископату, про що 7 квітня Я. Берманом було повідомлено радянському посольству. Однак, ще залишалися розбіжності з питання про долю благодійної організації "Карітас". Втративши контроль над нею, представники єпископату вимагали її повної ліквідації та не бажали "брати участь у так званому костельному фонді". Крім того, не було ще відповіді з питання про затвердження урядом новопризначених єпископів. За інформацією партійно-державно керівництва, наступна зустріч планувалася лише після великодніх свят (у 1950 році Католицький Великдень припадав на 9 квітня) [1, с. 418–419]. Отже, на той момент існувала певна невизначеність і невпевненість щодо долі майбутньої державно-церковної угоди.

Проте, події розгорталися значно швидше. Уже 14 квітня 1950 р. документ був підписаний. Чим можна пояснити такий стрімкий хід подій? Певна річ, для єпископату були зрозумілі подальші негативні наслідки затягування ходу перемовин.

Звернемося до тексту "Угоди між представниками Уряду РП та Єпископату Польщі". Документ складався з 19 пунктів, із яких перші дев'ять були присвячені зобов'язанням єпископату. Так, перші два пункти приписували єпископату закликати духовництво "в своїй пастирській діяльності згідно з ученням Костелу повчати вірян повазі до закону та державної влади", а також "до посиленої праці над відбудовою країни й піднесенням добробуту Народу". Наступний пункт констатував належність до Польщі т. зв. "повернених земель" і зобов'язував єпископат звернутися до Римського Апостольського Престолу з вимогою встановлення на цих землях постійної церковної адміністрації. Далі йшлося про необхідність протидії "антипольським і ревізіоністським виступам німецького кліру". У п'ятому пункті зазначалося, що постулат про найвищий церковний авторитет папи Римського поширювався на питання віри, моральності й церковної юрисдикції, тоді як з інших питань єпископат повинен був керуватися польськими державними інтересами. Черговою поступкою єпископату було зобов'язання "роз'яснити духовництву, аби (воно – О. А.) не протидіяло розвитку кооперації в селі". Костел повинен був засудити антидержавні виступи та протидіяти зловживанню релігійних почуттів в антидержавних цілях, а також протидіяти кожному злочину, "злочинній діяльності підпільних банд", таврувати і карати канонічних священників, які винні в участі в будь-яких підпільних і антидержавних акціях. Дев'ятий пункт угоди, завершуючи перелік зобов'язань єпископату, наголошував на підтримці всіх зусиль, що спрямовані на зміцнення миру та протидії спалаху війни [12].

Друга частина угоди була присвячена деклараціям уряду. Головна увага приділялася питанню викладання релігії в школах. Це було не випадково, оскільки зменшення впливу католицької церкви на молодь С. Вишинський вважав неприпустимим. "...Де б не виступав примас Вишинський у 1950 р., він значну частину своїх виступів присвячує завданням костелу в справі зміцнення католицького виховання молоді...", – доповідав Кремлю радянський посол у Варшаві В. З. Лебедев [3, с. 342–343]. За підрахунками владних структур, на початку 1950 р. кількість учителів закону Божого в школах становила понад 6300 [11, с. 15]. Дуже важливим у тексті угоди була обіцянка уряду не обмежувати "існуючого стану навчання релігії в школах" і підтвердження, що "програми навчання релігії будуть опрацьовані дирекцією шкіл спільно з представниками Єпископату". Влада зобов'язувалася не чинити перешкоди учням брати участь у релігійних процесіях поза школою. Вартісною була заява про те, що "існуючи до нині католицькі школи будуть збережені" та зможуть користуватися тими ж правами, як і державні школи. Люблінський католицький університет, якому в 1949 р. заборонили приймати нових студентів, отримав можливість продовження своєї діяльності. Католицьким громадам і чернецьким орденам, у межах законів, що існували, надавалася повна свобода діяльності. Уряд гарантував можливість проведення благодійних акцій, релігійних обрядів і процесій, а також давав згоду на видання католицької преси та роботу католицьких видавництв. Передбачалося врегулювання питання про католицьких військових священників, а також про церковну опіку в лікувальних закладах і пенітенціарних установах [12].

Крім угоди представники обох сторін підписали ще один важливий документ – "Протокол спільної комісії Уряду РП та Єпископату в зв'язку з підписаною Угодою", що містив чотири пункти. Цілком імовірно, його виникнення було пов'язане з необхідністю вирішення надзвичайно актуальних проблем, які стали на порядок денний уже після підготовки основного тексту угоди. У першу чергу, це питання про становище благодійної організації "Карітас", чого торкався перший пункт протоколу. Зокрема, констатувалося: "...Церковна організація "Карітас" перетворюється в Об'єднання Католиків для надання допомоги бідним і нужденним" [13]. Перехід цієї структури під державний контроль єпископат був змушений визнати. Більш того, єпископат погодився уможливити, "згідно з засадами, а також католицькими обрядами, діяльність священників, які прагнуть працювати в цьому Об'єднанні". У наступних двох пунктах йшлося про подробиці виконання закону від 20 березня 1950 р. "про прийняття "майна мертвої руки", заборону приходським священникам у володінні аграрними господарствами та утворення Костельного Фонду". Гарантувалося, що уряд "зважає потреби єпископів і церковних установ з метою їх врахування та приходу їм на допомогу". Ординаріям і духовним семінаріям обіцялося залишити сади й аграрні господарства площею до 50 га разом з інвентарем. Крім того, зазначалося, що не будуть передані державі й домашні господарства релігійних громад площею до 5 га, їх інвентар і господарські будівлі, які знаходилися на цій землі. Констатувалося, що "Костельний Фонд буде переказувати відповідні суми до диспозиції ординарію дієцезії". У четвертому пункті влада брала на себе зобов'язання надати відстрочку призову до військової служби семінаристам духовних закладів, а ксьондзів і монахів звільнити від дійсної військової служби, але призначати їх "до резерву із зарахуванням до допоміжної служби" [13].

Виникає логічне запитання: чому документи такої політичної ваги підписали члени змішаної комісії, а не перші особи уряду та єпископату? На нашу думку, відповідь полягає в тому, що обидві сторони не довіряли одна одній та, очевидно, навіть і не збиралися виконувати угоду в повній мірі. Як прем'єр РП, так і примас Польщі не наважилися поставити свої підписи під цією угодою, добре розуміючи її тимчасовий характер.

Про розуміння владою нетривалості підписаної угоди видно із заяви одного з її підписантів Е. Охаба, який 18 квітня 1950 р. на нараді редакторів партійної преси визнав підписання угоди за успіх уряду, що захопив зненацька "вітчизняну та закордонну реакцію". Давши офіційну оцінку цій угоді, Е. Охоб також підкреслює: "То не є Угодою в рамках Національного фронту, то є компромісом із класово чужою силою та непримиренно ворожою. Компроміс обумовлений певним співвідношенням внутрішніх і міжнародних сил, який дає нам ряд плюсів" [7, с. 23–24].

Не заперечував, що підписання угоди було компромісом і лідер ПОРП Б. Берут. У своєму листі Й. В. Сталіну від 15 травня 1950 р. він доповідав, що "на базі цього корисного для нас компромісу" планувалося розгортання подальшого наступу на католицьку церкву з метою обмеження її впливу в країні. Цілком очевидно, що угода сприймалася владою "як продовження боротьби в нових формах" [3, с. 339]. Також у цьому листі Й. В. Сталін отримав інформацію про перші результати угоди: "У наявності вже безперечні позитивні результати угоди: послаблення авторитету Ватикану, велика кількість католицьких священників публічно закликає до боротьби з підпіллям й активно беруть участь у русі за мир, у селі куркуль починає відчувати себе більш ізольованим, ніж раніше". Аналізуючи ситуацію, що передувала підписанню угоди, Б. Берут звітував радянському керівникові: "Підписана нами угода з єпископами є результатом, з одного боку, великого наступу, яке ми вели протягом останнього року, відбираючи в католицької церкви ряд позицій (низку релігійних шкіл, лікарень, католицьких організацій молоді, жінок й інших, масову благодійну католицьку організацію "Карітас" і, нарешті, прийняття у власність держави землі єпископів і монастирів). З іншого боку, вона викликана заворушенням серед нижчого духовництва та навіть серед єпископів у результаті нашої політики" [3, с. 338–339]. Б. Берут також зазначив, що підписана угода була корисним для влади компромісом і на його базі планувалося розгортання подальшого наступу на католицьку церкву з метою обмеження її впливу в країні. Цілком зрозуміло, що угода сприймалася владою "як продовження боротьби в нових формах" [3, с. 339].

Щодо оцінки результатів угоди з боку керівництва Католицької церкви в Польщі, то, на наш погляд, варто звернутися до роздумів С. Вишинського під час його перебування в ув'язненні 1953 р. У своїх спогадах примас Польщі записав, що підписання угоди "зв'язувало руки Урядам і гальмувало програмне знищення Костелу" [16, с. 22–23]. Продовжуючи цю думку, С. Вишинський зірко підмітив: "...В очах громадської думки Уряд надів собі кайдани на руки щодо Костелу. Адже, перш за все – нищівна акція щодо церковних установ послабшала; а коли Уряд "мусив" встигати, щоб прискорити програму ліквідації (католицької церкви – О. А.), то був змушений ще більше законспіровувати свої витівки, щоб в очах думки (громадської – О. А.) не вважати порушником "Угоди" [16, с. 23].

Підсумовуючи свої роздуми над цією важливою подією, примас Польщі заявив: "Угода"... стала аргументом у руках Єпископату в боротьбі за право Костелу. Це

був єдиний аргумент, оскільки Уряд вже не рахувався з Конституцією, зірвав Конкордат, не визнавав Кодексу Канонічного Права" [16, с. 25]. Безсумнівно, що С. Вишинський намагався отримати гарантії збереження та подальшої діяльності католицької церкви в Польщі. У цьому контексті важко не погодитися з думкою польського професора П. Скибинського, який відзначив зусилля примаса С. Вишинського за збереження незалежності католицької церкви від комуністичної влади, що "відбувалися, якщо не в полеміці, то принаймні незалежно від прагнень Державного секретаріату Святого Престолу, який не завжди розумів важливість збереження незалежності для польської церкви" [15, с. 92].

В історії відносин комуністичних режимів із Римокатолицькою церквою не було такого прецеденту, коли б підписання угоди такого політичного рівня відбулося без попередньої згоди Римського Апостольського Престолу. Примас Польщі не міг не розуміти, що реакція Ватикану могла б бути вкрай негативною. Тим не менш, він взяв на себе особисту відповідальність за прийняття цього доленосного рішення. Згадуючи про це, С. Вишинський зізнався: "...Угоди", ймовірно, не відбулося б, якби не моя позиція... Так, якщо колись Єпископат буде звинувачений в "Угоді", то правда вимагає, аби було відомо, що я є винуватцем "Угоди" з боку Єпископату" [16, с. 19].

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити наступне. Політика комуністичної влади щодо Католицької церкви в Польщі протягом перших чотирьох місяців 1950 р. полягала в продовженні та посиленні тиску на неї з метою змусити її підписати угоду на вигідних для себе умовах. Підписана 14 квітня 1950 р. угода стала компромісом для обох сторін. Комуністична влада нарешті змогла добитися від представництва Католицької церкви в Польщі свого офіційного визнання та деяких значних поступок на свою користь. Проте, продовжувала декларувати своє толерантне ставлення до релігії та зобов'язувалася не чинити обмежень церковній діяльності й викладанню релігії в школах. Щодо Католицької церкви в Польщі, то, безперечно, ця подія стала визначальною для свого подальшого існування. Не поступаючись з ідеологічних питань, вона отримала тимчасовий перепопочин у протиборстві з владою. Для костелу угода стало своєрідним щитом від подальшої агресії партійно-державних структур.

Щодо перспективи подальших розвідок у даному напрямку, то слід констатувати, що деякі аспекти досліджуваної проблеми ще потребують більш глибокого аналізу. Зокрема, інтерес представляє вивчення ролі радянського фактору на підготовку й проведення державно-церковного переговорного процесу. У цілому, досвід проведення релігійної політики в післявоєнній Польщі може бути врахований у сучасних державно-церковних відносинах в Україні.

Список використаних джерел:

1. Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Документы российских архивов: в 2 т. / Ред. кол.: Т. В. Волокитина (отв. ред.), Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, Д. Н. Нохотич. – Т. 2: 1949–1953 гг. – Москва: РОССПЭН, 2009. – 1223 с.
2. Волокитина Т. В. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов XX века: Очерки истории / Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова. – Москва: РОССПЭН, 2008. – 807 с.
3. Восточная Европа в документах российских архивов, 1944–1953 гг.: в 2 т. / Ред. кол.: Т. В. Волокитина и др. Сост. Н. М. Барина и др. – Т. 2: 1949–1953. – Москва – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – 1004 с.
4. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Документы: в 2 т. / Ред. кол.: Т. В. Волокитина (отв. ред.), Г. П. Мурашко, О. В. Наумов, А. Ф. Носкова, Т. В. Царевская. – Т. 2: 1949–1953 гг. – Москва: РОССПЭН, 2002. – 928 с.

6. Buhler, P. Polska droga do wolności. 1939–1995 / P. Buhler. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie "Dialog", 1999. – 746 s.
7. Dudek, A. Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970 / A. Dudek. – Kraków: PiT, 1995. – 280 s.
8. Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1950 r. – 1950. – Nr 9, Poz. 87. – S. 95–96. – [Online]. – Retrieved from: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU1950090087/O/D19500087.pdf>
9. Konopka, H. Nauczanie religii w szkołach Polski Ludowej (1944–1950) / H. Konopka // Studia Podlaskie. – 2000. – 10. – S. 89–106.
10. Konopka, H. Porozumienie kwietniowe 1950 roku – sukces komunistów, czy klęska episkopatu? / H. Konopka // Studia Podlaskie. – 1998. – 8. – S. 113–128.
11. Polska Ludowa a Kościół katolicki. Fakty i dokumenty // Notatnik agitatora. – Warszawa: Prasa, 1950. – Marzec. – 232 s.
12. Porozumienie zawarte między przedstawicielami Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Episkopatu Polski w dniu 14 kwietnia 1950 r. // Dziennik Polski. – 1950. – 16 kwietnia.
13. Protokół wspólnej komisji Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Episkopatu Polski w związku z zawartym porozumieniem // Dziennik Polski. – 1950. – 16 kwietnia.
14. Raina, R. Kościół w PRL. Dokumenty. – T. I.: 1945–1959. – Poznań: W Drodze, 1994. – 779 s.
15. Skibiński, P. Co zawdzięczamy prymasowi Wyszyńskiemu? / P. Skibiński // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2011. – Nr 10. – S. 92–95.
16. Wyszyński, S. Zapiski więzienne / S. Wyszyński. – Warszawa: Wydawnictwo im. Kardynała Wyszyńskiego "SOLI DEO", 2006. – 368 s.
17. Żaryn, J. Kardynał Sapieha a tzw. "porozumienie kwietniowe" z 1950 r. między Episkopatem a rządem / J. Żaryn // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 1995. – Nr 111. – S. 218–225.
18. Żaryn, J. Kościół a władza w Polsce. 1945–1950 / J. Żaryn. – Warszawa: DiG, 1997. – 388 s.

References:

1. VOLOKITINA, T. V. (Ed.). (2009). *Vlast' i cerkov' v Vostochnoj Evrope. 1944–1953 gg. Dokumenty rossijskich arxivov: v 2 t. Tom 2: 1949–1953*. [Power and Church in the Eastern Europe in 1944–1953. Russian Archives Documents in 2 Volumes. Vol. 2: 1949–1953]. Moscow: ROSSPEN. [In Russian]
2. VOLOKITINA, T. V. (Ed.). (2008). *Moskva i Vostochnaya Evropa. Vlast' i cerkov' v period obshchestvennykh transformacij 40–50-x godov XX veka: Ocherki istorii*. [Moscow and Eastern Europe. Power and Church during the Social Transformation of the 40's – 50's of the 20th Century: Essays on History]. Moscow: ROSSPEN. [In Russian]
3. VOLOKITINA, T. V. et al (Eds.). (1998). *Vostochnaya Evropa v dokumentax rossijskich arxivov. Vol. 2: 1949–1953*. [Eastern Europe in the Documents of the Russian Archives]. Moscow – Novosibirsk: Sibirskij xronograf. [In Russian]
4. ZASHKILNIAK, L. O. & KRYKUN, M. H. (2002). *Istoriia Polshchi: vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. [History of Poland: from the Ancient Times to the Present]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. [In Ukrainian]
5. VOLOKITINA, T. V. et al (Eds.). (2002). *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944–1953 gg. Vol. 2: 1949–1953*. [Soviet Factor in the Eastern Europe of 1944–1953. Vol. 2: 1949–1953]. Moscow: ROSSPEN. [In Russian]
6. BUHLER, P. (1999). *Polska droga do wolności*. 1939–1995. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie "Dialog".
7. DUDEK, A. (1995). *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*. Kraków: PiT.
8. Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego. (1950). [Online]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1950 r. Nr 9, Poz. 87, 95–96*. Retrieved from: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU1950090087/O/D19500087.pdf>
9. KONOPKA, H. (2000). Nauczanie religii w szkołach Polski Ludowej (1944–1950). *Studia Podlaskie*, 10. 89–106.
10. KONOPKA, H. (1998). Porozumienie kwietniowe 1950 roku – sukces komunistów, czy klęska episkopatu? *Studia Podlaskie*, 8. 113–128.
11. *Polska Ludowa a Kościół katolicki. Fakty i dokumenty*. (1950). Warszawa: Prasa.
12. Porozumienie zawarte między przedstawicielami Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Episkopatu Polski w dniu 14 kwietnia 1950 r. (1950, 16 kwietnia). *Dziennik Polski*.
13. Protokół wspólnej komisji Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Episkopatu Polski w związku z zawartym porozumieniem. (1950, 16 kwietnia). *Dziennik Polski*.
14. RAINA, R. (1994). *Kościół w PRL. Dokumenty*. Vol. I.: 1945–1959. Poznań: W Drodze.
15. SKIBIŃSKI, P. (2011). Co zawdzięczamy prymasowi Wyszyńskiemu? *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 10. 92–95.
16. WYSZYŃSKI, S. (2006). *Zapiski więzienne*. Warszawa: Wydawnictwo im. Kardynała Wyszyńskiego "SOLI DEO".
17. ŻARYN, J. (1995). Kardynał Sapieha a tzw. "porozumienie kwietniowe" z 1950 r. między Episkopatem a rządem. *Zeszyty Historyczne*, 111. 218–225.
18. ŻARYN, J. (1997). *Kościół a władza w Polsce. 1945–1950*. Warszawa: DiG.

O. Antoniuk, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE AGREEMENT BETWEEN THE COMMUNIST POWER AND THE POLISH EPISCOPATE OF 1950

The article explores the process of preparation and signing of the Agreement between the representatives of the government of Polish Republic (PR) and the Polish Episcopate during the first four months of 1950. The main focus is on the policy of communist power regarding the Catholic Church. The essence of this policy was to continue to exert pressure on the church in order to force it to sign an agreement on favorable conditions for the power. Repressive measures of the ruling regime are highlighted. The principal position of the Polish primate S. Wyszyński concerning the negotiation process is established. The main provisions of the Agreement between the representatives of the government of PR and the Polish Episcopate are analyzed. The article gives an assessment of the results of the agreement by the party-state leadership of Poland, which has made from the Catholic Church its official recognition and some significant concessions. However, the authorities continued to declare their tolerance towards religion and pledged not to restrict church activities and teach religion in schools. The results of the signing the agreement for the Catholic Church in Poland, which received a temporary respite in confrontation with the authorities, are described. The agreement became a kind of shield for the church from the further aggression of party-state structures.

Key words: Catholic Church, communist power, agreement, policy, Pope, clergy, episcopate.

УДК 94(73).046

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.01>

М. Базасва, студентка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВПЛИВ АНТИЧНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА

Присвячено впливу античної спадщини на формування системи філософських, політичних, наукових та мистецьких поглядів третього Президента Сполучених Штатів Америки – Томаса Джефферсона. Розглянуто специфіку філософського і культурного простору Європи та Північної Америки, умови, в яких відбувалися освіта та становлення особистості Т. Джефферсона. На підставі аналізу його творів вказано на прямі згадки античних істориків, філософів та літераторів, а також на ідеї з облаштування американського суспільства, які могли бути запозичені або натхненні античною історією. Авторка відзначає тенденцію тяжіння Т. Джефферсона до античної історії, філософії та літератури як до зразка та орієнтиру в публіцистичній та літературній творчості. Розглядається вплив античності на діяльність Т. Джефферсона у наступних сферах: освіта, право, державне управління, архітектура. У галузі освіти він пропагував якнайширше вивчення античної історії та класичних мов як основи для подальшої освіти та особистісного розвитку. На античному прикладі будуються ідеї президента про громадянство, націю та рабство, ґрунтуються засади класичного республіканізму та побудови структури влади та розподілу владних повноважень. Зауважено амбівалентність Т. Джефферсона у питанні патріотизму (двоїстість у відносинах громадянин штату – громадянин США). Особливу увагу приділено архітектурній творчості Т. Джефферсона: він не тільки наслідував античні зразки у власних проектах, а й заклав засади розвитку американського класицизму впродовж усього XIX ст.

Ключові слова: античність, Томас Джефферсон, Римська республіка, класичний республіканізм, освіта, громадянство, рабство, американський класицизм.

Упродовж століть античність має значний вплив на розвиток людства. Греко-римський світ став батьківщиною філософії, політичної думки, високої культури, а також джерелом для роздумів і формування нових концепцій, уявлень, натхненням для створення мистецьких шедеврів майбутніми поколіннями. В історії можна виділити декілька періодів пікового інтересу до античності. Одним із таких сплесків стала доба Просвітництва, коли філософська думка зверталася до питань, що лежали у площинах індивідуалістичного й суспільно-політичного розвитку. Ставлячи перед собою проблеми, вирішення яких часом вимагало радикального повороту в думках і діях, представники просвітницької ідеології у різних сферах зверталися до прикладів минулого. Їхні погляди раз у раз оберталися до історії Греції та Риму. XVII-XVIII ст., а значною мірою й XIX ст., були часом панування монархій у європейських державах, а відтак – і в їхніх колоніях. У Європі існували лише одиничні приклади республіканізму як основи державного ладу, в глибинах монархічних систем визрівали революційні настрої. Тож філософи, знавці суспільно-політичного життя зацікавилися політичним розвитком Греції та республіканського Риму як прикладом іншої, відмінної політичної, державної та суспільної організації, яка може стати ключем для розв'язання наявних проблем. Таким чином, зацікавлення історією і культурою античності перетікало у сферу практичного інтересу. Особливу увагу просвітники по обидва боки Атлантики приділяли республіканському Риму. Найбільше вони зверталися до проблеми моральної та соціальної складової

політичного життя, а саме – до питань організації, творення відповідного політичного ладу на перших етапах його існування, пошуків підвалин та основ його потенційної діяльності. Історія античності стала свого роду "лабораторією", в її рамках розглядалися приклади політичного розвитку, систем державних органів, суспільних конфліктів тощо. Водночас, антична культура продовжувала чинити вплив на візуальне мистецтво, вибір тем літературних та музичних творів.

В умовах нового витка відродження інтересу до античної спадщини зійшла зірка одного з найвидатніших людей не тільки Сполучених Штатів Америки XVIII-XIX ст., а й світової історії – Томаса Джефферсона. Один із батьків-засновників США, автор Декларації незалежності, дипломат, державний секретар, віцепрезидент, третій президент Сполучених Штатів, філософ, вчений, фундатор Вірджинського університету – навіть такий перелік не відображає реальної ваги цієї особистості. Дослідження діяльності та поглядів Т. Джефферсона яскраво проявляє взаємозв'язок античної спадщини із розвитком освіти, політичної та філософської думки XVIII-XIX ст. у Сполучених Штатах.

Зазначимо, що проблематика впливу античності на Т. Джефферсона досить добре розроблена в американській історіографії. Оскільки постать третього президента посідає особливе місце в історії Сполучених Штатів, на сьогодні існує багато праць, присвячених різним аспектам його діяльності, в яких ми зустрічаємо й інформацію про вплив античної спадщини на його політичний світогляд. Серед них ми можемо виділити

праці, присвячені безпосередньо питанню зв'язків американського істеблішменту і Т. Джефферсона з античністю зокрема, наприклад роботи Л. Райта, М. Меклера, Ч. Мартіндейла, К. Річарда.

Завданням цієї розвідки є аналіз публіцистичної та літературної творчості Т. Джефферсона, його ідей та поглядів, простежування зв'язку з античною спадщиною, її впливу на становлення і діяльність Т. Джефферсона з метою формування уявлень про його розуміння античної спадщини та адаптації її в сучасні йому реалії.

Т. Джефферсон народився у впливовій та заможній вірджинській родині, досить рано розпочав свій освітній шлях. Цим він завдячував своєму батьку, який, хоча й не отримав систематичної освіти, завжди займався самоосвітою і сприяв тому, щоб його син навчався. У віці п'яти років батько віддав Т. Джефферсона до англійської школи, а вже у дев'ять років Т. Джефферсон почав вивчення греки, латини та французької у латинській школі. У своїй автобіографії він пише, що з чотирнадцяти років йому пощастило потрапити на навчання до "справжнього вченого-класика" [1, с. 22], з яким він займався впродовж двох років. Вивчення класичних мов він продовжував у поєднанні з історичними та природничими науками, а у 1760 р. вступив до відомого Коледжу Вільяма та Мері. Там він навчався за напрямком філософії, здобував освіту юриста. Під час навчання Т. Джефферсон був уважним до деталей, збирання фактів, аналітичних роздумів, часто вів наукові бесіди зі своїми наставниками. Після навчання він розпочав адвокатську практику. Та період здобуття освіти в коледжі став визначальним і для його захоплення античністю, адже саме тут він познайомився з працями вчених-просвітників попередніх століть, які звертали значну увагу на історію та культурну спадщину античності [13, с. 30, 90; 20, с. 224-225]. Окрім того, Т. Джефферсон активно читав твори античних авторів, постійно вдосконалювався у грецькій та латинській мовах, що залишалося його захопленням впродовж усього життя [2, с. 15-24; 3; 5, с. 63-64; 9, с. 15-16]. Вивчення історії та класичних мов стало основою для самоосвіти Т. Джефферсона, якої він не припиняв упродовж усього свого життя [8, с. 189].

Таким чином, умови, в яких проходило дитинство та юність Т. Джефферсона, його походження з впливової родини, прагнення батька дати сину хорошу освіту, зв'язки з найважливішими родинами штату та найвидатнішими його інтелектуалами, можливість навчатися з раннього віку, поява в його житті вчителів, що безпосередньо пов'язали свою наукову працю з вивченням класичних мов, літератури та історії, знайомство з працями просвітників – усе це сприяло захопленню Т. Джефферсона античністю в роки його становлення. Надалі, коли він вже не підпадав під вплив своїх менторів, а самостійно розвивав себе як особистість, як юриста, вченого, дипломата, політика, обставини його життя та коло наукових інтересів сприяли поглибленню зв'язків з античною спадщиною. Зокрема, її вивчення Т. Джефферсон не припиняв під час своєї адвокатської діяльності, а також перебуваючи на посадах у законодавчих органах штату Вірджинія. Будучи послом у Франції, він продовжив знайомство з працями французьких просвітників, поглибив знання у політичних науках, а також сформував власні погляди на європейську політику.

Звернімося до літературної та публіцистичної спадщини Т. Джефферсона. Як й інші батьки-засновники, Т. Джефферсон мав своєрідний "античний" псевдонім – Сципій [15, с. 159-160]. Розглядаючи його праці, зокрема "Автобіографію" та "Нотатки про штат Вірджинія", ми можемо побачити багато прямих та непрямих поси-

лань, цитувань, відсилок до античної літератури, історії, політичної думки. Наприклад, Т. Джефферсон демонструє знання античної спадщини у різних випадках, зокрема він вдається до порівнянь найкращих ораторів, яких йому доводилося зустрічати, із Демосфеном, або ж використовує наступний цікавий опис: "він говорив так, як Гомер писав" [1, с. 23]. Сам Т. Джефферсон ніколи не відрізнявся особливим ораторським талантом, навіть свої президентські послання до Конгресу волів направляти в друкованому виді. Проте він, як людина, що вивчала риторику та усвідомлювала роль ораторів в античному світі, вмів по-справжньому цінувати талановитих промовців та захоплювався ними. Найважливішими достоїнствами гарної промови Джефферсон вважав простоту, раціональність та лаконічність, яку можна знайти у працях Лівія, Саллюстія, Цицерона і Тацита; останнього Т. Джефферсон називав "найсильнішим письменником у світі" [7, с. 69-78; 12, с. 190; с. 193; 13, с. 94-95; 14, с. 83-86, 20, с. 228].

Не менш цікавим є те, що у різних розділах своїх "Нотаток про штат Вірджинія" Т. Джефферсон звертається до античних міфів, історичних подій та навіть дає описи по археології Греції та Риму. Зокрема, останнє зустрічаємо у розділах, присвячених корінному населенню штату та їхнім поховальним звичаям [1, с. 181]. У приватному листуванні Т. Джефферсон згадує про сучасні йому відкриття, зроблені на території Греції [20, с. 228]. Окремі посилання знаходимо у частинах, що стосуються правового регулювання життя штату. У відповідь на твердження, буцімто "Америка не дала світові жодного великого поета", Т. Джефферсон пише, що коли американці матимуть таку довгу історію, як греки й римляни, вони подарують світові своїх Гомера та Вергілія. Автор зауважує, що мода на сучасних йому літераторів є досить мінливою, натомість античних майстрів слова читають вже сотні років і так само цінуватимуть у майбутньому [1, с. 153]. Приклад греко-римської цивілізації Т. Джефферсон наводить і в ході своїх роздумів про правову та економічну й фінансову організацію Сполучених Штатів [1, с. 214-216; 236-238].

На окрему увагу заслуговують роздуми Т. Джефферсона на тему рабства у Сполучених Штатах. Як і багато його сучасників, Т. Джефферсон виправдовував існування рабства, спираючись на твори філософів греко-римського світу та на античний досвід загалом. Втім, перші спроби у боротьбі з рабством Т. Джефферсон зробив ще за часів своєї роботи у легіслатурі Вірджинії, коли він запропонував звільнити рабів. Свою невдачу на той момент Т. Джефферсон пояснив неможливістю проведення ліберальних заходів в умовах монархії [1, с. 22]. Будучи прихильником касування рабства в Сполучених Штатах у майбутньому, він наголошував, що на перших етапах становлення молодій державі це питання є не на часі, з його обговоренням та вирішенням варто зачекати до моменту загальної стабільності [1, с. 55]. У "Нотатках про штат Вірджинія" цьому питанню присвячено декілька сторінок, що особливо рясніють згадками про античну Грецію та Рим: тут є і цитати з творів Гомера, і опис суспільно-політичних реалій, і приклади, пов'язані з явищем рабства, з історії та міфологічних переказів [1, с. 214-216].

Важливим моментом для розгляду нашої проблематики є частина Нотаток, що відображає погляди Т. Джефферсона на освіту [1, с. 54]. Поширення знань серед населення він вважав однією з найважливіших своїх задач, оскільки був переконаний, що саме знання роблять людину вільною [8, с. 190]. Він пропонує власну концепцію організації навчання. Насамперед, стверджує він, потрібно навчати дітей не Біблії, оскільки їхні

розум ще не готовий до осмислення релігійних питань, а з раннього віку закладати в їхні голови якомога більше фактів з грецької, римської, європейської та американської історії, поєднуючи її вивчення з елементами морального виховання. Таким чином, вивчення історії, зокрема історії античності, повинне стати основою для подальшого формування світогляду учнів. Т. Джефферсон вважає, що саме досвід античності, її культура може спрямувати розум на подальші наукові пошуки, допоможе сформувати моральні та ціннісні орієнтири. Особливу увагу він приділяє вивченню класичних мов, які повинні стати важливим інструментом наукового пізнання. Т. Джефферсон відверто не розуміє, чому в європейських системах освіти відмовляються від вивчення греки й латини, і наголошує, що не варто повторювати цієї ж помилки у Сполучених Штатах. При цьому він зазначає, що вивчення античності та класичних мов повинно відбуватися виключно в рамках корисності цих предметів та можливості практичного їх застосування у подальших наукових заняттях, громадській і політичній діяльності, виробленні поглядів на сучасну ситуацію [1, с. 218-220; 2, с. 212-215; 4, с. 7-9; 9, с. 13-16; 20, с. 226-227].

Загалом, ми можемо відзначити особливу увагу та пієтет, з яким Т. Джефферсон ставиться до античної історії та літератури під час написання власних творів. Він часто цитує античних авторів для підтвердження власних тез (отже, вважає їх безперечними авторитетами), наводить паралелі до сучасних йому подій та явищ приклади з античної історії та міфології, послуговується даними про матеріальну культуру і звичаї греків та римлян, досліджуючи питання обрядовості та побуту корінних племен на території Вірджинії.

Тепер розглянемо, яким чином антична спадщина вплинула на формування поглядів, ідей та практичну діяльність Т. Джефферсона у різних сферах. Зауважимо, що він був людиною широкого світогляду та інтересів, тож його діяльність та роздуми не зосереджувалися виключно на питаннях юридичних та політичних, він був дотичним також до історії, філософії, етнографії, освіти, архітектури тощо. Певним чином Т. Джефферсон втілював образ інтелектуала XVIII – початку XIX ст., будучи людиною водночас і діяльною, і всебічно освіченою, і наділеною допитливим розумом, захопленою різними науковими й мистецькими галузями. У цьому він подібний до так званого *homo universalis*. Ми звернемо увагу на окремі його ідеї та діяльності, які найбільш яскраво відображають зв'язок із античною спадщиною. Необхідно зазначити, що філософські та політичні ідеї і погляди Т. Джефферсона знаходили пряме відображення у його практичній діяльності [6, р. 58].

Франклін Делано Рузвельт про Т. Джефферсона казав наступне: "Лідер у філософії правління, в освіті, в мистецтвах, у зусиллях до полегшення тяжких трудів людства – приклад планування задля майбутнього, він поставив Америку на шлях постійного інтегрування Республіки" [11, с. 377]. Вже у цій фразі містяться два важливі для нас моменти: багатогранність діяльності Т. Джефферсона та його республіканські погляди. Розпочнімо із другого, водночас розширивши уявлення про політичну філософію Т. Джефферсона. Перший важливий пункт – безперечна прихильність Т. Джефферсона до республіканської форми держави, витоки і основи якої він вбачав у Римській республіці. Особливо яскраво виявилася його позиція переконаного республіканця у протистоянні з федералістами, зокрема Джоном Адамсом та Александром Гамільтоном, яких він звинувачував у монархічних поглядах. Т. Джефферсону був притаманний доволі різкий поділ людей на дві антагоністичні групи: монархістів, які люблять мир і порядок, та республіканців, які тяжіють до свободи і незалежності [17, с. 15]. Т. Джефферсона відносять до батьків так званого "класичного республіканізму", який будується зокрема на основах, закладених античною політичною думкою. Поруч із цим Т. Джефферсон, якого вважають послідовним борцем проти тиранії і деспотизму, підкреслює важливість та унікальність історичного моменту створення американської держави, стверджуючи, що "в цьому розділі історії людства усе постає новим" [11]. Тобто, згідно з його поглядами, йдеться насамперед про рецепцію, адаптацію певних зразків минулого в абсолютно нових умовах. До того ж, республіканські цінності він закладає в основу американського імперіалізму, прагнення до поширення свого впливу та аксіологічних систем. Відтак з'явилася ідея "Імперії свободи", створеної на противагу монархіям, як одна з варіантів обґрунтування обраності американської держави.

Поруч із державницькими ідеями стоять уявлення Т. Джефферсона про громадянство і націю, відносини "людина-держава". Тут нам потрібно підкреслити наступні визначальні позиції. На перший план у роздумах Т. Джефферсона про сучасне йому формування та майбутній розвиток Сполучених Штатів виходить питання про націю. Він розглядає американську націю як таку, що повинна розвиватися на підґрунтях ідентичності та права, не ізольовано від інших націй та в тягlostі поколінь. Крім того, до складу американської нації необхідно асимілювати корінне населення, афроамериканці ж визначаються ним як окрема нація і розглядаються з позицій питання про рабство. З поняттям нації пов'язана проблема громадянства. Її Т. Джефферсон розглядає багато в чому на основі античного досвіду. По-перше, наголошується на важливості розвитку дрібного землеволодіння та агрокультури, землевласники і повинні скласти основу громадян [12, с. 113, 133; 17, с. 25-26]. По-друге, в центр ідеології вільного громадянина ставиться ідея природних прав (життя, свобода, прагнення до щастя, останнє – видозмінене право на власність, яке було у формулі Дж. Локка) [13, с. 93]. Громадянство за Т. Джефферсоном пов'язане із поняттями відповідальності та пильності. Так виявляється обов'язок громадян перед державою. Держава ж має забезпечувати дотримання прав громадян. При тому, громадянин і держава перебувають у тісному зв'язку. Захист індивідуальної свободи залежить від дотримання балансу сил між штатами і федеральним урядом. Тут виявляється наступна важлива особливість сприйняття громадянства й патріотизму Т. Джефферсоном. Йому була притаманна певна особиста амбівалентність, оскільки впродовж усього життя він залишався патріотом як своєї держави, так і рідного штату [6, с. 148]. У цьому є цікава подібність до громадянства і патріотизму в античній Греції, де полісний патріотизм виходив на перший план. Таким чином, доля створила власну рецепцію античності в житті Т. Джефферсона.

Із питанням громадянства Т. Джефферсон пов'язував і проблему формування владної структури, де він слідує за римським принципом. Будь-яка влада, згідно з Т. Джефферсоном, повинна походити від суверенітету народу, а точніше – громадян. Він уявляв собі схему побудови влади у вигляді піраміди, в основі якої – громадянська спільність, що делегує своїх представників до органів влади різного рівня. У Т. Джефферсона можна зустріти навіть думку про безоплатність роботи урядовців, а отже – "римське" уявлення про почесність владних посад. Таким чином, для Джефферсона влада повинна походити та гаран-

тувати

туватися громадянами, які і є найважливішою дієвою частиною суспільства та системи управління.

Окрему увагу Т. Джефферсон, як ми зазначали вище, приділяв питанню рабства. Будучи рабовласником, він не заперечував цього явища тотально, хоча й писав про те, що згодом необхідно буде відмовитися від цієї практики. У цьому питанні йому властива певна двоїстість. З одного боку, він виправдовує явище рабства, посилаючись на античних авторів, та з іншого – зауважує, що афроамериканці є окремою нацією, і найбільш правильно, зокрема з погляду моралі, буде поступово надати їм свободу і повернути до рідного ареалу життя. Дослідники зауважують деяку суперечність у тому, що Т. Джефферсон володів рабами і при цьому був вірним поборником моральних цінностей. Проте моральність його часу і життєвих реалій мала якщо не корелюватися, то принаймні вимушено приймати явище рабства як таке, що, за словами самого Т. Джефферсона, потрібно знищити, проте це є неможливим на даному етапі, оскільки потягне за собою проблеми й суспільну нестабільність. Окрім того, Т. Джефферсон вважав, що в ході історичного поступу відбувається розвиток людської моральності [10, с. 236-239]. Тому другий термін його президентства відзначений частковою мірою у вирішенні проблеми рабства – 1 січня 1808 р. було прийнято закон про заборону ввезення рабів. Таким чином, в мисленні й уявленнях Т. Джефферсона присутній римський практицизм і здоровий глузд, що, безперечно, є корисною рисою для політика його рівня.

Наостанок скажемо кілька слів про таку сферу діяльності Т. Джефферсона як мистецтво. Тут він проявив себе не лише колекціонером творів мистецтва, зокрема й прекрасних античних зразків, а й талановитим архітектором. Про архітектуру Т. Джефферсон казав: "Архітектура – моє задоволення". Він особисто спроектував план власного маєтку Монтічелло, збудованого під впливом творчості ренесансного митця Андреа Палладіо, Вірджинського Капітолія та частково долучився до будівництва Вірджинського університету, заклавши таким чином його фундамент не тільки як основи його першої навчальної програми, а й буквально. Крім того, Т. Джефферсону належать і деякі технічні винаходи, якими доповнено ці будівлі. У його архітектурній діяльності ми можемо констатувати безпосередній вплив античної спадщини [2, с. 204-210; 12, с. 75]. Його дітища є чудовими зразками раннього американського класицизму, який розвинули архітектори майбутніх поколінь, а певного піку наслідування античних зразків сягне в останній декаді XIX ст. – коли буде спроектовано "ідеальне місто" – територію й будівлі Всесвітньої Колумбівської виставки 1893 р. Тоді окремі американські архітектори звинувачуватимуть творців виставки у сліпому наслідуванні античних зразків замість творення власної американської архітектури, а відтак – у гальмуванні її розвитку [16, с. 318-326]. Ми можемо дозволити собі заперечити відсутність у цьому власне американських особливостей в архітектурі, оскільки окремі елементи античної архітектури є скоріше однією з органічних рис американської архітектури та культури містобудування XIX – початку XX ст., закладених, серед інших, і Т. Джефферсоном.

Розглянувши умови становлення Томаса Джефферсона та особливості його поглядів, а також проаналізувавши зразки його літературної спадщини та діяльності у сферах політики, управління, юриспруденції, історії, філології, архітектури, ми можемо засвідчити визначальний вплив античної спадщини на формування світогляду та практичної діяльності третього президента Сполучених Штатів. Загальною тенденцією доби Просвітництва, до якої приналежний і Т. Джефферсон, було

відродження інтересу – зокрема й практичного – до доби античності. Т. Джефферсон ще в роки дитинства та юності розпочав активне знайомство з класичними мовами та культурою античних цивілізацій, які викликали у нього особливе захоплення та інтерес. У власних публіцистичних та літературних творах Т. Джефферсон часто цитує і покликається на античних авторів, приклади з історії й міфології Греції та Риму, які слугують для нього прикладом та орієнтиром. Антична історія розглядалася ним як свого роду зразок розвитку суспільства й держави. Важливим для формування республіканських ідей Т. Джефферсона є досвід Римської республіки. Ідеологія імперіалізму в США також може мати своє коріння у римській історії, таким чином розвиток ідеї "республіканізм як основа Імперії свободи" (імперії республіканських цінностей, імперії здебільшого ідейної) [18] віддзеркалює розвиток Римської держави за шляхом "республіка – імперія". До античних джерел Т. Джефферсон звертається і в розробці проблеми громадянства, нації, рабства. Вияв впливу античної традиції на Т. Джефферсона яскраво відображається у його архітектурній творчості.

Третій Президент Сполучених Штатів Америки є яскравим представником епохи Просвітництва та одним із діячів, на чію діяльність, філософію і творчість значно вплинула антична спадщина. Томас Джефферсон – один із найвизначніших інтелектуалів своєї доби, *homo universalis* XVIII-XIX ст., продовжувач філософських шукань вчених минулого, в історичному розрізі пов'язаний з видатними розумами попередніх епох.

Список використаних джерел:

1. Джефферсон Т. Автобіографія. Записки о штате Вирджиния / Т. Джефферсон. – Ленинград: Наука, 1990. – 317 с.
2. Bernstein, R. B. Thomas Jefferson: The Revolution of Ideas / R.B. Bernstein. – New York: Oxford University Press, 2004. – 256 p.
3. Bowers, C. G. The Young Jefferson, 1743-1789 / C.G. Bowers. – Boston, MA: Houghton Mifflin Company, 1945. – 544 p.
4. Carpenter, J. Thomas Jefferson and the Ideology of Democratic Schooling [Online] / J. Carpenter // Democracy & Education. – 2013. – Vol 21, No. 2. – Pp. 1-11. – Retrieved from <https://democracyeducationjournal.org/home/vol21/iss2/5/>.
5. Catlet, L.B. Thomas Jefferson: A Free Mind / L.B. Catlet. – Victoria: Trafford Publishing, 2004. – 164 p.
6. Grossberg, M., Tomlins, C. (Eds). The Cambridge History of Law in America. Vol. 1: Early America (1580-1815). – New York: Cambridge University Press, 2008. – 739 p.
7. Holowchak, M. A. Thomas Jefferson, Moralist / M.A. Holowchak. – Jefferson, North Carolina: McFarland, 2017. – 268 p.
8. Lehmann, K. Thomas Jefferson, American Humanist / K. Lehmann. – New York: The Macmillan Company, 1947. – 273 p.
9. Meckler, M. Classical Antiquity and the Politics of America: From George Washington to George W. Bush. – Waco, Texas: Baylor University Press, 2006. – 231 p.
10. Onuf, P. S. The Mind of Thomas Jefferson / P.S. Onuf. – Charlottesville: University of Virginia Press, 2007. – 281 p.
11. Peterson, M. D. The Jefferson Image in the American Mind / M.D. Jefferson. – Charlottesville: University of Virginia Press, 1998. – 548 p.
12. Richard, C. J. Why We're All Romans. The Roman Contribution to the Western World / C.J. Richard. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2009. – 320 p.
13. Richey, T. L. An Historical Inquiry into Thomas Jefferson's Influence on the American Educational System: PhD Thesis / Tory L. Richey; University of Denver. – Denver, 2009. – 118 p.
14. Sellers, M. N. S. American Republicanism. Roman Ideology in the United States Constitution / M.N.S. Sellers. – New York: New York University Press, 1994. – 349 p.
15. Shalev, E. Ancient Masks, American Fathers: Classical Pseudonyms during the American Revolution and Early Republic / E. Shalev // Journal of the Early Republic. – 2003. – Vol. 23, No. 2. – Pp. 151-172.
16. Sullivan, L. H. The Autobiography of an Idea / L.H. Sullivan. – New York: Press of the American Institute of Architects, Inc., 1924. – 340 p.
17. Wood, G. S. Classical Republicanism and the American Revolution / G.S. Wood // Chicago-Kent Law Review. – 1990. – Vol. 66, Iss. 1. – Pp. 13-38.
18. Wood, G. S. Empire of Liberty. A History of the Early Republic (1789-1815) / G.S. Wood. – New York: Oxford University Press, 2009. – 800 p.

19. Wood, G. S. *The Idea of America: Reflections on the Birth of the United States* / G.S. Wood. – New York: Penguin Press, 2011. – 335 p.
20. Wright, L. B. *Thomas Jefferson and the Classics* / L.B. Wright // *Proceedings of the American Philosophical Society*. – 1943. – Vol. 87, No. 3. – Pp. 223-233.

References:

1. DZHEFFERSON, T. (1990). *Avtobiografiya. Zapiski o shtate Virdzhiniya*. [Autobiography. Notes on the State of Virginia]. Leningrad: Nauka. [In Russian].
2. BERNSTEIN, R. B. (2004). *Thomas Jefferson: The Revolution of Ideas*. New York: Oxford University Press.
3. BOWERS, C. G. (1945). *The Young Jefferson, 1743-1789*. Boston, MA: Houghton Mifflin Company.
4. CARPENTER, J. (2013). Thomas Jefferson and the Ideology of Democratic Schooling. [Online]. *Democracy & Education*, 21(2), 1–11. Retrieved from <https://democracyeducationjournal.org/home/vol21/iss2/5/>.
5. CATLET, L. B. (2004). *Thomas Jefferson: A Free Mind*. Victoria: Trafford Publishing.
6. GROSSBERG, M. & TOMLINS, C. (Eds). (2008). *The Cambridge History of Law in America. Vol. 1: Early America (1580-1815)*. New York: Cambridge University Press.
7. HOLOWCHAK, M. A. (2017). *Thomas Jefferson, Moralist*. Jefferson, North Carolina: McFarland.
8. LEHMANN, K. (1947). *Thomas Jefferson, American Humanist*. New York: The Macmillan Company.
9. MECKLER, M. (2006). *Classical Antiquity and the Politics of America: From George Washington to George W. Bush*. Waco, Texas: Baylor University Press.

10. ONUF, P. S. (2007). *The Mind of Thomas Jefferson*. Charlottesville: University of Virginia Press.
11. PETERSON, M. D. (1998). *The Jefferson Image in the American Mind*. Charlottesville: University of Virginia Press.
12. RICHARD, C. J. (2009). *Why We're All Romans. The Roman Contribution to the Western World*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
13. RICHEY, T. L. (2009). An Historical Inquiry into Thomas Jefferson's Influence on the American Educational System. *Electronic Theses and Dissertations*. 909. Retrieved from <https://digitalcommons.du.edu/etd/909>.
14. SELLERS, M. N. S. (1994). *American Republicanism. Roman Ideology in the United States Constitution*. New York: New York University Press.
15. SHALEV, E. (2003). Ancient Masks, American Fathers: Classical Pseudonyms during the American Revolution and Early Republic. *Journal of the Early Republic*, 23(2), 151–172.
16. SULLIVAN, L. H. (1924). *The Autobiography of an Idea*. New York: Press of the American Institute of Architects.
17. WOOD, G. S. (1990). Classical Republicanism and the American Revolution. *Chicago-Kent Law Review*, 66(1), 13–38.
18. WOOD, G. S. (2009). *Empire of Liberty. A History of the Early Republic (1789-1815)*. New York: Oxford University Press.
19. WOOD, G. S. (2011). *The Idea of America: Reflections on the Birth of the United States*. New York: Penguin Press.
20. WRIGHT, L.B. (1943). *Thomas Jefferson and the Classics. Proceedings of the American Philosophical Society*, 87(3), 223–233.

Надійшла до редколегії 20.11.18

M. Bazaieva, Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE INFLUENCE OF ANTIQUITY ON THE VIEWS FORMATION AND ACTIVITY OF THOMAS JEFFERSON

The article is dedicated to the influence of antiquity on the formation of Thomas Jefferson's system of philosophical, political, scientific and artistic views. Specificity of philosophical and cultural space of Europe and North America is considered, as well as conditions of education and personal development of Thomas Jefferson. Thomas Jefferson's works are analyzed, direct citations and references to antique philosophers and writers are noted, likewise political ideas of Thomas Jefferson, that are grounded on antique history. Tendency to identification antique history, philosophy and literature as sample and guidance in publicistic and literary works of Thomas Jefferson is pointed out. In the article are revised influences of antiquity on the following spheres of Thomas Jefferson's activity: organization of education, law, governance, architecture. In the educational development Thomas Jefferson propagated broad studying of antique history and classical languages that might be the basis for education and personality development. Antique examples were the foundation of Thomas Jefferson's ideas about citizenship, nation and slavery, principles of the classical republicanism and organization of public administration are grounded on the same samples. Thomas Jefferson's personal ambivalence in the questions of patriotism as dualism in relations "citizen of the state – citizen of the USA" is noted. Some attention is paid to the architectural works of Thomas Jefferson. He followed the best antique masterpieces in his own architectural projects and laid the foundation of American classicism in the architecture of 19th century.

Key words: antiquity, Thomas Jefferson, Roman republic, classical republicanism, education, citizenship, slavery, American classicism.

УДК 97(477):94(439)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.02>

B. Varga, Dr. Habil. (History), Associate Professor
University of Szeged, Szeged, Hungary

ROLE OF HAJDUKS AND COSSACKS IN THE 16TH AND 17TH CENTURY HUNGARIAN AND UKRAINIAN SOCIETY

The intent of the research is to determine viewpoints for the comparative analysis of the Hungarian Hajduks and the Ukrainian Cossacks. During the period spanning from the end of the 15th century up to the 1570's, Cossacks, similarly to Hajduks, began to take shape as a new social phenomenon, yet legally they still did not exist. Registered Cossacks and royal Hajduks as such were legally recognised, thus they gained a distinguished position in contemporary society despite the fact that hard as they tried, the title of nobility was yet unavailable to them. After comparing the position of Ukrainian Cossacks and Hungarian Hajduks in society, it can be stated that they constituted an "intermediate" social category between nobility and villeins, and they became a mass phenomenon in society only at the end of the 16th century.

Keywords: Hungarian Hajduks, Ukrainian Cossacks, historical parallels, intermediate social category, Royal Hungary, Transylvania, Rzeczpospolita.

Hungarian historians [7, p. 16-21; 11, p. 153-180; 17, p. 193; 18, p. 22; 20, p. 42; 24, p. 38; 25, p. 16-19; 31, p. 31-47; 36, p. 174-180] repeatedly voiced special concern for the fact that, similarly to the Hajduks, bonnet-laird communities fulfilling military service were formed in the Polish-Lithuanian state, too, known as the Cossacks, who took up arms against either internal feudal oppression or external enemies, primarily the Turks [25, p. 196]. The Cossacks of Ukraine, as a new social and political factor, had evolved in the second half of the 15th century [16, p. 191; 26, p. 108-109; 38, p. 251; 43, p. 303; 44, p. 183;

45, p. 20; 46, p. 33; 48, p. 19; 56, p. 36; 57, p. 178-179], which period coincides with the emergence of the Hungarian Hajduks. It unequivocally turns out from previous sources that Hajduks in large numbers had already been members of György Dózsa's army in 1514. Social identification of Cossacks can be considered as a heterogeneous composition, as in addition to runaway villeins settled at the southern border of the Polish-Lithuanian state, the so-called "no-man's-land", impoverished city-dwellers and outcast gentry were present in their ranks, who recognised the king of Poland as their

only lord. Hungarian historiography has still not reached a unanimous consent regarding the exact proportion of various social strata constituting the ranks of Hajduks [18, p. 19; 25, p. 23-24]. However, comparing the origins of Hajduks and Cossacks doing military service, it can be stated that they can by no means be considered as a homogeneous formation in society, yet from the beginning they came into being as a differentiated social category. Moreover, although they had been able to gain members from diverse social classes, the majority of them were still villeins.

Initially, Hajduks did not form a separate social category as a detached body. It was only at the end of the 15th century that they began to take shape [8, p. 7], and after 1526 they were obviously considered as not only raiding troops, but armed groups who, yet disorganised at the time, principally fought to protect their home country [6, p. 25], and from 1552 onwards they already established an independent military group which aimed to conduct systematic struggle against the Turks to replace occasional raids [2, p. 106].

In the meantime, Polish monarchs, similarly to Hungarian authorities, attempted to hold the restless Cossacks off by issuing a series of threatening decrees [35, p. 4, 12, 28, 33, 44, 84, 130, 190, 200, 253], yet with little success, since they mostly did not possess the necessary power to have the decrees enforced. The denomination of Cossack at the time was used for groups difficult to control and living on the southern border of the Polish-Lithuanian state. Non-privileged Cossacks resettled to the waterfalls of the Dnieper ("za porogi") [15, p. 70-71], which area, due to its excellent geographical features, with its thick forests, swamps and islands, offered sound protection as a natural boundary against intrusions by Turks or Tartars. Also, their "combat state", the Zaporozhian Sich was "established" here in the 1540's. Also, these people had built up a social and political organisation of military nature in the Zaporozhian Sich independent from the Polish-Lithuanian administration, and eventually effectively integrated into the protection of the southern borders.

It was only after the second half of the 1590's that the Hajduks developed to become a genuine military factor, which was due to the fact that the Fifteen Years' War resulted in an increase in their numbers and importance. Following this, Stephen Bocskai compressed part of the Hajduks into such organised troops that were acknowledged countrywide as independent and privileged corps [9, p. 317; 22, p. 333; 23, p. 11], since the 1608 assembly of Bratislava ratified Bocskai's decrees [30, p. 15] by enacting the points of the Treaty of Vienna. Half of the estimated 30,000 Hajduks living in Trans-Tisza and the Partium were relocated, thus eventually Hajduk soldiers became integrated into the anti-Ottoman defense line. Nevertheless, while the privileges of the seven Hajduk cities in Szabolcs (Nánás, Böszörmény, Szoboszló, Vámpércs, Polgár, Hadház, Dorog) county were solidified by 1632 [10, p. 317] for good, the "Little Hajdu cities" [21, p. 248-248] of Bihar country came under county authority and tax obligations were imposed on them from 1634 onwards.

The Polish influence on pre-1648 Ukrainian nobility had born its stamp on it, as by the turn of the 16th and 17th centuries only few Ukrainian noblemen remained who had been unaffected by the Polonisation process. This caused Ukrainians to "lose" the majority of their political and social elite, therefore Cossacks took over to "lead" and represent the interests of the Ukrainian society. In 1572, Sigismund II Augustus of the Polish-Lithuanian state succeeded in passing the introduction of Cossacks as an institution registered in the Sejm [16, p. 196; 57, p. 263; 42, p. 81; 33,

p. 176; 39, p. 185]. As the King of Poland, between 1576 and 1586 Stephen Báthory experimented with several methods to regulate unregistered "free" Cossacks, using intimidation [1, p. 32; 3, p. 69] and executions to restrain Cossacks. Also, he hired some of them for serving the state. Although 300 "free" Cossacks had already sworn to be loyal to the last Jagiellonian monarch previously, in fact it was Stephen Báthory who, in accordance with his statute of September 1578 titled "Agreement with Sich Cossacks" [1, p. 337] created the institute of registered Cossacks. This act of Báthory's basically meant providing to initially 500, then in 1583 to 600 state-registered Cossacks [51, p. 92-93] tax exemption, exemption from church and landlord taxes. In addition, they gained independence from the scope of authority of local Polish authorities, which is they acquired the right to act as a local government [56, p. 9]. However, formally the Polish-Lithuanian government acknowledged privileges of only registered Cossacks in state service [41, p. 57-64] and officially Sich Cossacks were regarded to be outlaws. Still, despite this, the Zaporozhian Sich actually functioned as a "state within the state" in the framework of the Rzeczpospolita. The central power reluctantly tolerated its existence due to its determining role in defending the borders; however, no official recognition came along. Eventually, registered Cossacks fulfilled the hopes placed in them by the Polish monarch; moreover, they actively participated in the Livonian war against Russia, along Stephen Báthory [4, p. 102-103; 27, p. 73-74]. The concept of registered Cossacks as such practically legalized the opportunity to escape from the dependence on landlords, and endowed registered Cossacks significant privileges [57, p. 263]; nevertheless, in fact they were merely treated as supporting troops in the military system of the Polish-Lithuanian state [16, p. 196]. It was this being pushed to the background in the first place that resulted that they had begun to serve outlandish monarchs as mercenaries. The Fifteen Years' War was the first occasion when the Habsburgs employed the Cossacks as mercenaries, moreover, later several times they were hired for military services, eg. during the Thirty Years' War.

Therefore, the major problem posed to the Polish administration in handling the Cossack-issue was that it had been unable to hire for state service all Cossacks desiring to get registered, for this endeavour had been hindered by either the lack of financial resources or the hostile attitude of Polish nobility towards Cossacks. The Polish Szlachta had a good reason to hamper the growth of registered Cossacks. On the one hand, they were afraid to lose their labour supply if too many of the villeins attempted to make it to the ranks of the privileged registered Cossacks, and, on the other hand, they recognised that a ready and sizeable army built on Cossacks in the hands of the "elected" Polish monarchs may very well be dangerous to their own privileges, too. By all accounts, Stephen Báthory played a decisive role in the history of relations between Hajduks and Cossacks, as he, the ruler of Transylvania [19, p. 18], and then king of Poland [27, p. 73; 54, p. 72] was the first to realise the real combat value of Ukrainian Cossacks. As monarch of the Rzeczpospolita, from 1576 onwards Báthory had both Hajduks [28, p. 93-108; 29, p. 2] and Cossacks [52, p. 77-78] fighting in his army, which was a rare occasion since normally in most of the armed conflicts these two groups fought each other as enemies.

A significant change in the position of Cossacks took place as a result of the Kurukovo Agreement of 1625 [35, p. 284-292], signed between the Polish government and the state Cossacks. As its consequence, Cossacks emerged as an organised military formation, and thus

registered Cossacks became a public institute that provided them with a livelihood including a combination of legally obtained takings and military pay. The officially registered six regiments of Cossacks were allowed to apply privileges separately supported to them by the monarchs of Poland. At the same time, the Agreement of Kurukovo plunged the Rzeczpospolita into an inevitable social disaster, for the gradual expansion of registered Cossacks did not even alleviate, but instead further increased social tensions [11, p. 158].

By the 1630's, the registered Cossacks had become a regular army with an ever-increasing involvement in politics, all this in spite of the fact that apart from the "noble uprising", only supporting troops were trained within the military of the Polish state. This marginalization also explains that more and more of them began to sympathize with the revolts of free Cossacks, which ultimately meant that part of the registered Cossacks' joining the 1637 Cossack uprising in fact served as a pretext for the Szejm, controlled by Polish nobility, to issue a decree of 1638 named "Ordination of the Zaporozhian Cossack Army" [37(1), p. 255-256]. According to this, Cossacks as a whole had lost all their previously obtained rights and privileges, and henceforward became equal with villeins. Even though the number of registered ones still remained to be 6.000, they were not allowed to have their own, elected leaders, but instead they were put under the direct authority of a supervisor (commissar) of Polish origin, appointed by the monarch. Under the Ordination, from then on Cossacks differed from villeins in that they owed not agricultural, but military service to the Polish-Lithuanian state. Thus, owing to the reforms of 1638, registered Cossacks lost their personal alliance character based on extensive self-government, and transformed into state-controlled and organised complex military unit furnished with an institutionalised leadership.

Up until the middle of the 17th century, Cossacks could not be regarded as a sovereign social class, but only an "intermediate" category, as the population of Ukraine was characterized by a relatively amorph social system at the time. The population of Ukraine is called a "society set for self-defense" [14, p. 61-63] in the literature of history, moreover, Cossacks are evaluated as a phenomenon connected and conditioned to, and intertwined with the economical and social development of the Ukrainian border area. The "great revolution" [53, p. 81] of 1648-1654, led by Bohdan Khmelnytsky brought significant changes and transformation in the composition of social stratification in Ukraine. The crucial change was apparent in the act of the Cossack elite (starshina) seizing governance, and in the Hetmanate society within the Russian bond a relatively free opportunity of moving up in society emerged. As a consequence, villeins were allowed to become common Cossacks by undertaking military service, while the latter could rise to cement themselves in "Cossack aristocracy". Following the outbreak of the Khmelnytsky movement, the Polish and pro-Polish Ukrainian szlachta fled the so-called "Cossack Ukraine" leaving their lands behind. The chief achievement of the movement was the 1649 Treaty of Zboriv, which stated that the Polish government declared "Cossack-Ukraine" containing the voivodes of Kiev, Bratslav and Chernihiv to be an autonomy. A Tsichirin-based Hetmanate administrative organisation vested with self-government was built up as a result, headed by Bohdan Khmelnytsky [37(II), p. 299-306]. Then, in the age of Hetmanate (1654-1764), after the union with Russia the Cossack elite and common Cossacks started to become distinct from each other. While the starshina assumed control of Ukraine, accumulating offices and lands, at the

same time common Cossacks became gradually impoverished and tried to avoid the more and more costly military conscription. Due to the Khmelnytsky movement, the Hetmanate presented the image of a "simplified society" as two of its major elements were provided by Cossacks and "non-Cossacks", between whom no sharp borderline existed. Since the previous meaning of nobility disappeared, they did not possess economical and political privileges over other social strata. During the time of the Bogdan Khmelnytsky movement, the existence of nobility as a distinct economical and political controlling class was definitely questioned, and thus stratification of orders gradually vanished within the networks of society. Also, the Polish type of Ukrainian szlachta assimilated into the ranks of Cossacks, therefore nobility as a privileged group of society basically disappeared from Ukraine.

However, in the second half of the 17th century, the so-called "social regression" could be observed in Ukraine, for the Cossack elite firmly voiced its demands to officially adjust to a noble way of life. This endeavour again appreciated the noble title within Ukrainian society. However, we must note here that for the majority of the Cossack starshina the political structure of the Polish "noble republic" was considered to be an ideal type of state until the 1780's, and penetrating the ranks of the privileged shlachta seemed definitely more appealing than obtaining a Russian noble title.

In the official position of the Tsarist Government, no formal nobility existed in the territory of the Hetmanate [50, p. 340-356], so high-ranking Cossack officials, more or less emerging from the ranks of common Cossacks progressively obtained noble rights, as they owned lands, were exempt from payment of taxes and all other payment obligations to the state. By the end of the 17th century, members of the Cossack starshina turned into genuine landlords, yet they could not call themselves either shlachta or dvorjan [49, p. 465]. By the 1720's and 1730's the Cossack elite became entirely detached, and presented the image of a privileged social class even based on the lands they owned and the relations they had with their villeins. Still, the Tsarist government recognised Cossack as nobles only if they 1) were awarded nobility from the Tsar 2) performed services in either the permanent Tsarist army 3) or performed a state service in offices that go with an inheritable noble title. Ukrainian "aristocracy", however, considered itself to be a genuine and legal nobility (=shlachta) despite the fact that most of them did not possess any documents certifying nobility whatsoever. All they could claim was the very fact that as members of the government apparatus in the Hetmanate they gained a privileged position and in practice owned noble privileges.

From 1762 onwards, the fate of the Ukrainian elite was in the hands of Catherine II, who from the very beginning found it difficult to tolerate the privileged status of the Zaporozhian Army and the Ukrainian elite within the empire. In 1764, the Empress terminated the Hetmanate and introduced by regulation the Russian administration in the Eastern Ukraine [33, p. 173-176]. The rapid and successful integration of Ukrainian territories primarily depended on the cooperation of the Cossack starshina, so on account of Catherine II's Charter of Nobility in 1785 [50, p. 238-266] the Ukrainian elite was conferred on nobility and self-governance. However, a difficulty arose as privileges still applied to members of the starshina who were able to prove their right to the noble title by presenting authentic and valid deed of gift from the Tsar or the King of Poland [47, p. 1-2]. For this reason, the Ukrainian elite excluded from privileges launched an ideological struggle for the full recognition of Ukrainian ranks. Their topmost

success turned out to be the Tsar's decree in 1835, in which the Tsar's government automatically recognised all military and civil Ukrainian ranks, and regarded them as hereditary ones within the Russian Empire.

Summary. After comparing the position of Ukrainian Cossacks and Hungarian Hajduks in society, it can be stated that they constituted an "intermediate" category between nobility and villeins, and they became a mass phenomenon in society only at the end of the 16th century. Initially, denominations of Hajduks and Cossacks were both applied to not an exact ethnic minority, but for the designation of a specific profession and lifestyle, moreover, considering their position, they established themselves as formations differentiated and heterogeneous at the same time. During the period spanning the end of the 15th century and the 1570's, Cossacks, similarly to Hajduks, began to take shape as a new social phenomenon, yet legally they still did not exist. On the analogy of contemporary Hajduks' social status, being a Cossack had not yet been accompanied by any advantages whatsoever, be it either rights or privileges, instead, it was considered as a special occupation, not a distinct social category.

Registered Cossacks and royal Hajduks as such were legally recognised, thus they gained a distinguished position in contemporary society despite the fact that hard as they tried, and the title of nobility was yet unavailable to them. Finally, Cossacks managed to reach higher levels of organisation and self-determination within the Russian coexistence after 1654, which they succeeded in preserving for a longer period with the ongoing Turkish threat.

Occurrences analogous with the privilegedness of Hajduks could be observed in the history of Cossacks living under Polish authority, too, yet on account of the 16th and 17th century internal and foreign policies of the Rzeczpospolita these led to outcomes of different quality. Solution to the Hajduk question causing social tension was more or less successfully achieved, however, disorder in the situation of Ukraine's Cossacks resulted in intensified social conflicts. The greatest failure of the Polish-Lithuanian administration's Cossack-policy was expressed in the exclusion of Cossacks from the "noble nation" [13, p. 383]. Back in the Polish-Lithuanian period, Cossacks found themselves in between nobility and villeins at the social ladder. Owing military service to the state, they were free as individuals, but they were not allowed to hold villeins, thus their appreciation in society was practically dependent on the contemporary political situation. From 1648, nonetheless, Cossacks started to possess a decisive influence in the control of Ukraine, and therefore replaced their "intermediate" social category by elevating to occupy separate social strata.

While Hajduks were effectively integrated into the anti-Ottoman defense system in the 16th and 17th centuries, non-registered Cossacks "voluntarily" undertook to protect the Southern borders, at the same time, for both cases we can declare that the societies of these regions had become basically militarised. [5, p. 121].

Список використаних джерел:

1. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795: Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. T. 11 / Zebrał i wydał X. Ignacy Polkowski. – Kraków: X. Ignacy Polkowski, 1887. – 485 p.
2. Acsády, I. Magyarországi Budavár visszafoglalása korában / I. Acsády. – Budapest: Méhner V., 1886. – 334 p.
3. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, II. 1576-1586 / red. Veress E. – Kolozsvár: Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, 1944. – 386 p.
4. Besala, J. Stefan Batory / J. Besala. – Warszawa: PIW, 1992. – 550 p.
5. Czigány, I. Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első felében / I. Czigány // Studia Carolinensia. – 2006. – Pp. 105-124.
6. Császár, E. A hajdúság kialakulása és fejlődése / E. Császár // Studium. – Debrecen, 1935. – 68 p.

7. Dankó, I. A hajdúság eredete / I. Dankó // A hajdúk a magyar történelemben. – 1969. – 10. – Pp. 3-12.
8. Dudás, Gy. A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században / Gy. Dudás. – Szeged: Engel Adolf, 1887. – 115 p.
9. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (EOE) – Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek VI. (1608-1614) / red. Szilágyi S. – Buda-Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880. – 560 p.
10. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (EOE) – Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek VIII. (1629-1658) / red. Szilágyi S. – Buda-Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1882. – 485 p.
11. Gebei, S. Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás / S. Gebei // red. K. Papp – A. Jeney-Tóth. – Frigy és békeség legyen... – A bécsi és a zsitvatoroki béke. – Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet – Hajdú-Bihar – Megyei Önkormányzat, Debrecen, 2006. – Pp. 153-180.
12. Gebei, S. Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához / S. Gebei // Bethlen Gábor képmása / red. K. Papp. – Debrecen: Speculum Historiae Debreceniense, 2013. – Pp. 93-116.
13. Kópy, T. A hajdú- és a kozák kérdés a 16–17. századi lengyel nemesi köztársaságban és Magyarországon / T. Kópy // red. K. Papp – A. Jeney-Tóth – A. Ulrich – Báthory Gábor és kora. – Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet – Erdély-történelmi Alapítvány, 2009. – Pp. 375-383.
14. Kumke, C. Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken Wiesbaden. Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-litauischen Grenzland (1550–1648) / C. Kumke. – Berlin, Wiesbaden: Harrassowitz, 1993. – 551 p.
15. Le Vasseur, G. A Description of Ukraine (1660) / G. Le Vasseur. – Cambridge: Harvard University Press, 1991. – 356 p.
16. Magocsi P.-R. A History of Ukraine – The Land and Its Peoples / P.R. Magocsi. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – 896 p.
17. Nagy, L. Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban / L. Nagy. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. – 220 p.
18. Nagy, L. A hajdúvitéz / L. Nagy. – Budapest: Kossuth Kiadó, 1986. – 320 p.
19. Nagy, L., Nyakas, M. Hajdútestességük tükrö / L. Nagy, M. Nyakas. – Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múzeum, 2001. – 339 p.
20. Nyakas, M. A bihari kishajdú városok története / M. Nyakas. – Debrecen: A Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága Kiadványa, 2005. – 369 p.
21. Nyakas, M. Bocskai szabadságharcának kezdetei és a bihari várak / M. Nyakas // Magyarország védelme – Európa védelme. – Eger: Studia Agriensa 24. 2006. – Pp. 247-264.
22. Nyakas, M. A második hajdúfelkelés (1607-1608) / M. Nyakas // red. K. Papp – A. Jeney-Tóth – A. Ulrich – Báthory Gábor és kora. – Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet – Erdély-történelmi Alapítvány, 2009. – Pp. 327-336.
23. Nyakas, M. Nagy András Hajdúgenerális / M. Nyakas. – Biharnagybajom: Hajdú-Bihar megyei Önkormányzat, 2012. – 26 p.
24. Perjés, G. A hajdú kutatás jelentősége / G. Perjés // A hajdúk a magyar történelemben. – Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei. – 1966. – 10. – Pp. 38-46.
25. Rácz, I. A hajdúk a XVII. században / I. Rácz. – Debrecen: KLTE, 1969. – 240 p.
26. Subtelny, O. Ukraine – A History / O. Subtelny. – Toronto: University of Toronto Press, 2000. – 736 p.
27. Szabó, B. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonái és katonapolitikai tevékenysége / B. Szabó. – PhD-értekezés, Budapest: 2009. – 161 p.
28. Szabó, B. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király magyar katonái / B. Szabó // red. Szabó S. Örökös háború két világ határán: Katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben. – Nyírbátor: Báthory István Múzeum, 2011. – Pp. 93-108.
29. Szádeczky-Kardoss, L. Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-iki muszka háborúban / L. Szádeczky-Kardoss // Hadtörténelmi Közlemények. – 1931. – XXXII. évf. I-II. – Pp. 1-30.
30. Szendrey, I. Hajdúszabadságlevelék / I. Szendrey. – Debrecen: Alföldi Nyomda, 1971. – 335 p.
31. Varga, B. A magyarországi hajdúság és az ukrán kozákság történelmi párhuzamai / B. Varga // Acta Historica. – 2005. – CXX. – Pp. 31-47.
32. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (1599-1637) Т. 2. – Санкт-Петербург: Тип. В.В. Пратц, 1865. – 301 с.
33. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (1665-1668) Т. 6. – Санкт-Петербург: Тип. В.В. Пратц, 1869. – 279 с.
34. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – Київ: Дніпро, 1991. – 238 с.
35. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 3, Т. 1: Акты о козаках (1500-1648). – Киев: Унив. тип., 1863. – 433 с.
36. Варга Б. Історичні паралелі гайдухів Угорщини та козаків України за період XVI-XVII століть / Б. Варга // Четвертий Міжнародний Конгрес Україністів. Історія. Ч. 1. – Одеса, 1999. – С. 174-180.
37. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. Т. 1-3. – Москва: АН СССР, 1954. – 588 с., 558 с., 646 с.
38. Голобуцкий В.А. Запорожское козачество / В.А. Голобуцкий. – Киев: Госполитиздат УССР, 1957. – 461 с.
39. Грушевский М.С. История украинского казачества до соединения с Московским государством. Т. 1 / М.С. Грушевский. – Киев: Типография 1-й Киевской Артели Печ. Дела. Трехсвятительская 5, 1913. – 408 с.

40. Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) / А.О. Гурбик // Український Історичний Журнал. – 1999. – №6. – С. 3-17.
41. Жерела до історії України-Руси – Матеріали до історії української козащини. Том 8 / під ред. М. Грушевського. – Львів, 1908. – 485 с.
42. Каманин І.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого / И.М. Каманин. – Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. – 94 с.
43. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. Историческая монография / Н.И. Костомаров. – Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1884. – 378 с.
44. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1 / П.А. Кулиш. – Москва: Univ. тип., 1888. – 282 с.
45. Летопись Григория Грабянки / Киев: Univ. тип. 1854. – 445 с.
46. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – Киев: Тип. К.Н. Милевского, 1878. – 584 с.
47. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: превращение козацкой старшины в дворянство / Д. Миллер. – Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 133 с.
48. Осипов К. Богдан Хмельницкий / К. Осипов. – Москва: Молодая гвардия, 1948. – 480 с.
49. Путро А.И. Леобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века / А.И. Путро. – Киев: Головное издательство издательского объединения "Вища школа", 1988. – 142 с.
50. Сборник Императорского Русского исторического Общества. Т. 7 / Санкт-Петербург: ИРИО, 1871. – 417 с.
51. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России / Ред. Д. Антонович. – Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – 322 с.
52. Сили Ш. Венгерские воины на службе московскому государству в конце XVI и XVII вв. / Ш. Сили // Вестник Волгоградского Государственного Университета. – 2003. – 8. – С. 77-81.
53. Смолий В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолий, В. Степанков. – Київ: Альтернативи, 1997. – 368 с.
54. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки / А.В. Стороженко. – Киев: Типография Г.Л. Фронцевича, 1904. – 327 с.
55. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану: друга половина XV – середина XVII ст. / В.О. Щербак. – Київ: KM Academia, 2000. – 300 с.
56. Щербак В.О. Запровадження козацьких реєстрів / В.О. Щербак // Магістеріум. – 2010. – 41. – С. 6-11.
57. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2009. – 380 с.

References:

1. POLKOWSKI, I. (Ed.). (1887). *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795: Sprawy wojenne króla Stefana Batorego*. T. 11. Krakow: X. Ignacy Polkowski.
2. ACSÁDY, I. (1886). *Magyarországi Budavár visszafoglalása korában*. Budapest: Méhner V.
3. VERESS, E. (Ed.). (1944). *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, II. 1576-1586*. Kolozsvár: Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet.
4. BESALA, J. (1992). *Stefan Batory*. Warszawa: PIW.
5. CZIGÁNY, I. (2006). Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első felében. *Studia Carolinensia*. Pp. 105-124.
6. CSÁSZÁR, E. (1935). A hajdúság kialakulása és fejlődése. *Studium*. Debrecen: [s.n.]. 68 p.
7. DANKÓ, I. (1969). A hajdúság eredete. *A hajdúk a magyar történelemben*, 10, 3-12.
8. DUDÁS, GY. (1887). *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged: Engel Adolf.
9. SZILÁGYI, S. (Ed.). (1880). *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Hungariae Historica: Magyar Történelmi Emlékek*. Vol.: VI (1608-1614). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
10. SZILÁGYI, S. (Ed.). (1882). *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Hungariae Historica: Magyar Történelmi Emlékek*. Vol.: VIII. (1629-1658). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
11. GEBEL, S. (2006). Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás. In: K. Papp, A. Jeney-Tóth, eds., *"Frigy és békeesség legyen... A bécsi és a zsitvatoroki béke"*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet – Hajdú-Bihar – Megyei Önkormányzat. Pp. 153-180.
12. GEBEL, S. (2013). Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához. In: K. Papp, ed., *Bethlen Gábor képmása*. Debrecen: Speculum Historiae Debreceniense. Pp. 93-116.
13. KOPYS, T. (2009). A hajdú- és a kozák kérdés a 16-17. századi lengyel nemesi köztársaságban és Magyarországon. In: K. Papp, A. Jeney-Tóth, A. Ulrich, eds., *Báthory Gábor és kora*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet – Erdély-történelmi Alapítvány. Pp. 375-383.
14. KUMKE, C. (1993). *Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken Wiesbaden. Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-litauischen Grenzland (1550-1648)*. Berlin, Wiesbaden: Harrassowitz.
15. LE VASSEUR, G. (1991). *A Description of Ukraine (1660)*. Cambridge: Cambridge University Press.
16. MAGOCSI P.-R. (2010). *A History of Ukraine – The Land and Its Peoples*. Toronto: University of Toronto Press.

17. NAGY, L. (1972). *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
18. NAGY, L. (1986). *A hajdúvitézek*. Budapest: Kossuth Kiadó.
19. NAGY, L. & NYAKAS, M. (2001). *Hajdúsisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múzeum.
20. NYAKAS, M. (2005). *A bihari kishajdú városok története*. Debrecen: A Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága Kiadványa.
21. NYAKAS, M. (2006). Bocskai szabadságharcának kezdetei és a bihari várak. *Magyarország védelme – Európa védelme – Studia Agriensia*, 24, 247-264.
22. NYAKAS, M. (2009). A második hajdúfelkelés (1607-1608). In: K. Papp, A. Jeney-Tóth, A. Ulrich, eds., *Báthory Gábor és kora*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet – Erdély-történelmi Alapítvány. Pp. 327-336.
23. NYAKAS, M. (2012). *Nagy András Hajdúgenerális*. Biharnagybajom: Hajdú-Bihar megyei Önkormányzat.
24. PERJES, G. (1966). A hajdúkutatás jelentősége. *A hajdúk a magyar történelemben*, 10, 38-46.
25. RÁCZ, I. (1969). *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen: KLTE.
26. SUBTELNY, O. (2000). *Ukraine – A History*. Toronto: University of Toronto Press.
27. SZABÓ, B. (2009). *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonái és katonapolitikai tevékenysége*. PhD-értekezés. Budapest.
28. SZABÓ, B. (2011). Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király magyar katonái. In: Szabó S., ed., *Örkös háború két világ határán: Katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben*. Nyírbátor: Báthori István Múzeum. Pp. 93-108.
29. SZÁDECZKY-KARDOSS, L. (1931). Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-iki muszka háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32(1-2), 1-30.
30. SZENDREY, I. (1971). *Hajdúszabadságlevelék*. Debrecen: Alföldi Nyomda.
31. VARGA, B. (2005). A magyarországi hajdúság és az ukránai kozákság történelmi párhuzamai. *Acta Historica*, 120, 31-47.
32. *Akty, odnosyashiesya k istorii Yugo-Zapadnij Rossii*. [Acts on the History of the Southwest Russia]. (1599-1637). Vol. 2. (1865). Saint Petersburg: Printing house of V.V. Pratec. [In Russian].
33. *Akty, odnosyashiesya k istorii Yugo-Zapadnij Rossii*. [Acts on the History of the Southwest Russia]. (1665-1668). Vol. 6. (1869). Saint Petersburg: Printing house of V.V. Pratec. [In Russian].
34. ANTONOVYCH, V. (1991). Pro kozatski chasy na Ukraini. [About the Cossacks' Time in Ukraine]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
35. *Arxiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj vremennoj komissiej dlya razbora drevnix aktov. Part 3, Vol. 1: Akty o kozakax (1500-1648)*. [The Southwest Russia Archive, Published by the Temporal Commission for the Ancient Acts Parsing]. (1863). Kyiv: University Press. [In Russian].
36. VARHA, B. (1999). Istorychni paraleli hajdukiv Uhorschyny ta kozakiv Ukrainy za period XVI-XVII stolit. [Historical Parallels of the Hungarian Hajduks and Ukrainian Cossacks of the 16th – 17th Centuries]. *Chetvertij Mizhnarodnij Konhres Ukrainistiv. Istoriia. Part 1*. Odessa: [s.n.]. Pp. 174-180. [In Ukrainian].
37. *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej. Dokumenty i Materialy v tryox tomakh. Volumes: 1-3*. Moscow: AN SSSR. [In Russian].
38. HOLOBUTSKYI, V. A. (1957). *Zaporozhskoe kozachestvo*. [Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Gospolizdat. [In Russian].
39. HRUSHEVSKYI, M. S. (1913). *Istoriya ukrainskogo kazachestvo do soedineniya s Moskovskim gosudarstvom*. [History of Ukrainian Cossacks before Unification with Moscow State]. Vol. 1. Kyiv: The 1st Kievan Printing Guild Press, Hryxovsyatitel'skaya 5. [In Ukrainian].
40. HURBYK, A.O. (1999). Vynykennia Zaporozkoi Sichi (khronolohichnyi ta terytorialnyi aspekty problemy). [The Origin of Zaporizhzhia Sich: Chronological and Territorial Aspects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 3-17. [In Ukrainian].
41. HRUSHEVSKYI, M.S. (Ed.). (1908). *Zherela do istorii Ukrainy-Rusi*. Vol. 8: *Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny*. [Sources on the History of Ukraine. Vol. 8: Materials on the History of Ukrainian Cossacks]. Lviv: [s.n.]. [In Ukrainian].
42. KAMANIN, I.M. (1894). *K voprosu o kozachestve do Bohdana Xmelnytskoho*. [The Question of the Cossacks before Bohdan Khmelnytsky]. Kyiv: Printing House of G.T. Korchak-Novickij. [In Russian].
43. KOSTOMAROV, N.I. (1884). *Bohdan Khmelnytsky. Istoricheskaya monografiya*. [Bohdan Khmelnytsky. Historical Monograph]. Saint Petersburg: Printing House of M.M. Stasyulevich. [In Russian].
44. KULISH, P.A. (1888). *Otpadenie Malorossii ot Pol'shy*. Vol. 1. [Separation of Little Russia from Poland]. Moscow: University Press. [In Russian].
45. *Letopis' Grigoriya Grabyanki*. [Chronicle of Gregory Hrabianka]. (1854). Kyiv: University Press. [In Russian].
46. *Letopis' Samovidca po novootkrytym spiskam*. [Chronicle of Samovidets]. (1878). Kyiv: Printing House of K.N. Milevskij. [In Russian].
47. MILLER, D. (1897). *Ocherki iz istorii i yuridicheskogo byta staroj Malorossii: prevrashhenie kozatskoj starshyny v dvoryanstvo*. [Essays on the History and Legal Status of the Old Little Russia: Transformation of Cossacks Starshyna into Nobility]. Kyiv: Emperors Saint Vladimir University Press. [In Russian].
48. OSIPOV, K. (1948). *Bogdan Khmelnytsky*. Moscow: Molodaya gvardiya. [In Russian].

49. PUTRO, A.I. (1988). *Levoberezhnaya Ukraina v sostave Rossijskogo gosudarstva vo vtoroj polovine XVIII veka*. [Left-bank Ukraine in the Structure of Russian State in the Second Half of the 18th Century]. Kyiv: High School. [In Russian].
50. *Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo Obshhestva*. [Collection of the Imperial Russian Historical Society]. Vol. 7. (1871). Saint Petersburg: IRIO.
51. ANTONOVICH, D. (Ed.). (1888). *Sbornik letopisej, odnosyashhixsia k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii*. [Collection of Chronicles Related to the History of Southern and Western Russia]. Kyiv: Printing House of G.T. Korchak-Novickij. [In Russian].
52. SILI, SH. (2003). *Vengerskie voyny na sluzhbe moskovskomu gosudarstvu v konce XVI i XVII vv.* [Hungarian Soldiers in the Service for the Moscow State at the end of 16th – 17th Centuries]. *Vestnik Volgogradskogo Universiteta*, 8, 77–81. [In Russian].
53. SMOLII, V. & STEPANKOV, V. (1997). *Ukrainska derzhavna ideia XVII-XVIII stolit: problemy formuvannia, evolutsii, realizatsii*. [Ukrainian State

Idea of the 17th – 18th Centuries: Problems of Formation, Evolution, Realization]. Kyiv: Alternatyvy. [In Ukrainian].

54. STOROZHENKO, A. V. (1904). *Stefan Batorij i dneprovskie kazaki*. [Stephen Batory and the Cossacks of the Dnieper]. Kyiv: Printing House of G.L. Fronckevich.

55. SHCHERBAK, V. O. (2000). *Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu: druha polovyna XV – seredyna XVII st.* [Ukrainian Cossacks: Social Stratum Formation: the Second Half of the 15th Century – in the Middle of the 17th Century]. Kyiv: KM Academia.

56. SHCHERBAK, V.O. (2010). *Zaprovadzhennia kozatskykh reiestriv*. [The Establishment of Cossacks Registers]. *Mahisterium*, 41, 6–11.

57. YAKOVENKO, N. (2009). *Narys istorii serednovichnoi i ranniomodernoï Ukrainy*. [Essay of the Medieval and Early Modern History of Ukraine]. Kyiv: Krytyka.

Надійшла до редколегії 11.11.18

Б. Варга, д-р іст. наук, доц.
Сегедський університет, Сегед, Угорщина

РОЛЬ ГАЙДУКІВ ТА КОЗАКІВ В УГОРСЬКОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВАХ В XVI–XVII СТОЛІТТЯХ

Представлено можливі міркування для порівняльного аналізу гайдуки Угорщини та козаки України. Екзистенційні можливості обох груп зумовлені владним вакуумом, що виник у другій половині XV ст. в прикордонних районах, а на кінець XVI ст. вони стали визначним оборонним елементом. Основним мотивуючим фактором для розвитку гайдуки і козаки, а також збільшення їхньої чисельності була турецька загроза. Як гайдуки, так і козаки своєю метою вважали військову службу, за рахунок неї мали намір просуватися матеріально та в суспільстві. Стосовно свого становища у суспільстві, то королівське гайдуцтво мало багато спільного з українським реєстровим козацтвом, відчуття згуртованості та розвинене суспільне мислення надавали можливість забезпечувати собі важливе місце у суспільній ієрархії держави. Вони були проміжною категорією суспільства, але тільки на кінець XVI ст. стали масовим соціальним явищем. Їхню соціальну відокремленість, в першу чергу виправдовувала важлива роль у захисті південних прикордонних територій країни. Центральна влада в обох країнах однаково ставилися до козаки і гайдуки, вбачаючи у них потрібну військову силу, але політика уряду щодо козаки і гайдуки фактично змінювалась залежно від актуальної політики держави. Такі ж приклади мають вражаючу подібність в інституціях реєстрових козаки та королівських гайдуки, які були визнані коронною владою і посіли привілейоване місце в суспільстві, але скільки вони не намагались – так і не змогли підняти свій ранг до дворянства.

Ключові слова: угорські гайдуки, українські козаки, історичні паралелі, проміжна соціальна категорія, Королівство Угорщина, Трансільванське князівство, Річ Посполита.

УДК 2-725:272-054.72(=161.2)(71) "1901/1925"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.03>

N. Volik, PhD Student
Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

THE UKRAINIAN SISTERS SERVANTS OF MARY IMMACULATE AND BASILIAN FATHERS' ACTIVITY IN CANADA IN 1901-1925

The study focuses on the first half of the 20th century Basilian fathers and Sisters Servants of Mary Immaculate missions in Canada and the people behind those missions. The study explains that despite the zeal, knowledge, and dedication of the missionaries, the Basilian and Sisters Servants of Mary Immaculate missions in Canada were not organized, and were not particularly trained in missions. But their work during 1902–1925 between Ukrainian immigrants from Galicia helped to stop the processes of assimilation and transferring to the Churches that were widespread in Canada.

Key words: Basilians Fathers (OSBM), Sisters Servants of Mary Immaculate (SSMI), priests, immigrants, Roman Catholic Church (RCC), Ukrainian Catholic Church (UCC), Canada.

Introduction. The new world where Ukrainian immigrants arrived was different in all aspects of their life – language, religious expression, social habits, attitudes and political customs. The first wave of Ukrainian immigration to Canada (1891–1914) included deeply religious people and 90% of them belonged to Ukrainian Catholic Church which was popular in their motherland. Once they arrived in Canada, the Ukrainians have left spiritually adrift. The Roman Catholic Church, which had an advantage over other religious organizations in Canada, could not help the immigrants. One of the main problems with Ukrainian religious situation was a desperate shortage of priests familiar with the Slavonic services. Moreover, this shortage of priests was amplified by the insistence of the Latin bishops on only celibate priests (who were in the minority in Galicia) coming to Canada and there was the issue of parish registration. Only the presence of Ukrainian Catholic priests in Canada could solve these problems. After a ten-year stay of Ukrainians in Canada in 1902, the first official mission of the Basilians priests and Sisters Servants of Mary Immaculate were directed there.

Hence, this study aims to assess the missionary activities of the Ukrainian Basilian Fathers and the Sisters Servants of Mary Immaculate between the immigrants from Galicia during 1902–1925 and their impact on the religious development.

This research will address the following questions: 1) What interaction was between Ukrainian Catholic Church and Roman Catholic Church in Canada at the end of 19th century? 2) What is the role of Basilians priests and Sisters Servants of Mary Immaculate in the adaptation of Ukrainian immigrants in Canada during 1901–1925? 3) What authority did Basilians priests and Sisters Servants of Mary Immaculate have among immigrants during the first wave of the Ukrainian immigration?

1. The Interaction between Ukrainian Catholics and Roman Catholic clergies at the end of 19th century.

When Ukrainians began immigration to Canada at the end of the 19th century they immediately came under the jurisdiction of the already established RCC. The evolution of this principle of jurisdiction started from the First Ecumenical Council of Nicea (325) and Fourth Lateran

Ecumenical Council (1215). According to the Austrian-Vatican concordat (1855) and Encyclical of Pope Leo XIII "Oriental dignitas" (1894), Ukrainian Catholic metropolitan had no jurisdiction over the immigrants who were outside the Galicia. The 9th paragraph of the Encyclical stated that "anybody who lived outside the territory own Patriarchate falls under the jurisdiction of the Latin clergy, but considered to appropriate to his (greek-catholic) rite" [6, p. 757]. Consequently, as RCC had monopoly position outside the Ukrainian Catholic Metropolis it was supposed to take care of Ukrainians who belonged to the UCC in Canada; moreover, RCC and Congregation for the Doctrine of the Faith had an authority to make decisions for Greek-Catholic immigrants in Canada [33, p. 12-15].

However, several priests such as Nestor Dmytriv (1896), Pavlo Tymkevych (1898), Ioan Zaklynsy (1898), Damaskyn Polyvka (1899) came from the USA to Canada to serve Ukrainian immigrants [8, p. 85]. All these priests were married or widowed and did not have permission from Latin clergy, so this situation was unacceptable for RCC. In a response to numerous complaints from the American Catholic episcopate, the Apostolic See issued Decrees forbidding Eastern-Rite hierarchs from exercising jurisdiction in the South and North America. In addition, Latin hierarchs demanded the recall of all the married clergy and in 1890, 1892, 1894, 1987 and 1902 Congregation for the Doctrine of the Faith issued Decrees prohibiting the activity of the married Greek-Catholic clergy in Canada and the USA, because of a negative impact on RCC and their clergy [4, p. 62-67]. According to those Decrees, in every diocese where Ukrainians lived, the Catholic priest must be appointed by Roman Catholic bishops and take care of the immigrants. Decree permitted Ukrainian Catholics in North America to adhere to the Latin rite. However, Roman Catholic priests were not accepted by the immigrant's inquiring arrival of Ukrainian priests from Galicia. In our opinions, as the number of immigrants in Canada was growing up, none of the Catholic priests could satisfy Ukrainian Catholics with religious needs, for this reason, Latin clergy suspended the issuance of Decrees.

In 1898, Adelar Langevin – Catholic bishop of St. Boniface wrote to the Apostolic See that the Roman Catholic clergy would be happy to give Ukrainian Catholics their support, but the main obstacle was rite and language. At the time, however, the Roman Curia did not permit bi-ritualism, for a priest to serve in more than one rite. But in 1900 the Propagation of the Faith reversed an earlier decision and began to allow Latin priests to transfer to the Ukrainian Church. Recruits were permitted to transfer to another Rite for a five-year period, after which they could request an extension. In this situation, Canadian bishop asked the Belgian Redemptorists in Yorkton to hold as the Redemptorists were known for the missionary activity among immigrants in Manitoba. Among the first to do so were several Redemptorists from Belgium (Achille Delaere, Henry Boels, Natalis Decamp, and Charles Techeur) and French-Canadians (A. Sabourin, D. Claveloux, O. Gagnon, A. Desmarais, and J. Jean) – they were the first missionaries who agreed to help Ukrainians in Canada and accepted the Eastern rite [19, p. 150-151; 26, p. 196-197]. Despite their activity among the Ukrainians, organized the distant chapels, parishes, schools, orphanages, the Redemptorists were foreigners and were not accepted by the immigrants because of the Latine rites, the Belgian origin, and poor Ukrainian language skills [7, p. 119-127].

In 1899 bishop Albert Pascal of the Saskatchewan Vicariate, arrived in Galicia in order to ask Sylvester Sembratovych – bishop of UCC in Galicia, to send priests

of Ordo Sancti Basilii Magni (OSBM, Basilians) to serve Ukrainians in Canada. The Ukrainian Basilian Fathers were considered to be the best choice for missions in Canada because of celibacy, as it was required by Latin clergy and Ukrainians knew them as "own priests from Galicia" [5, p. 278-292]. In 1900, as a result of efforts of the bishops Albert Pascal and Emile J. Legal, Albert Lacombe went to Europe to establish cooperation with Cardinals Mariano Rampolla, Francesco Satolli and representatives of the Propagation of the Faith. In addition, Albert Lacombe had the audience with Pope Pius X and Austro-Hungarian ambassador Fredrika Revertery where the situation of Ukrainian Catholics in Canada was discussed [18, p. 1-2].

As a result in 1902, with the permission the Propagation of the Faith, Metropolitan Sheptytsky sent Basilians monks to Canada – Platonid Filias, Sozont Dydyk, Antin Strocky and lay brother Jeremiah Yanishevsky and four Sisters Servants of Mary Immaculate – Isidore Shypowska and Emilia Klapowchuk (were Ukrainian), Ambrose Lenkewich (was Polish) and Taida Wrublewska (was German), the mission was headed by father Platonid Filias. On November 1, 1902, the missionaries arrived at Monreal where they started their activities [3, p. 119]. Bishop Legal recorded: "We have learned that the Basilian Fathers and Sisters Servants have already arrived. Let us hope that now we shall be able to keep our Galician population in the unity of faith...The arrival of these monks and sisters of the Greek-Ruthenian rite is a much more important event" [28, p. 39].

2. The initial period of activity of the Sisters Servants and monks of the OBSM in Canada.

The missionary activity of the first Sisters Servants and monks of the OBSM in Canada can be divided into two periods: 1) 1902-1911, initial period when the first missions and schools were established and 2) 1912-1925 – the period during the Nykyta Budka's episcopate. The first period of the missionary activities was very difficult because of insufficient funding, coupling with a lack of knowledge of the area and long distances between Ukrainian settlements. Canadian Roman Catholic bishops supported Ukrainian missionaries by providing financially and constructing or renting out convents and schools. In the first initial period (1902-1911), the Sisters Servants were compelled to do their own initiative in the organization and conduct of their life and work. This period is characterized by a lack of official communication and an absence of specific directives from Ukraine [28, p. 68].

Initially, bishop Legal wanted to divide the Sisters Servants into two groups to manage two schools in Edmonton and Mundare. On December 22, 1902, bishop Legal informed Father Lacombe that he was ready to buy a whole block in the eastern section of the town of Edmonton for the future foundation of Ukrainian Catholics parish for 2300 dollars [1, p. 1]. On January 23, 1903, Father Filias assured the establishment of a rural mission, but the Sisters lost sister Taida who died in May 1903 and the Sisters Servants came to Edmonton. The first Canadian headquarters and Novitiate of the Sisters Servants were located there [30]. In six months after arriving in Canada in July 1903, the Sisters and father Filias left Edmonton and came to Beaver Lake (sixty miles northeast of Edmonton) that was located three miles away from their homestead [2, p. 141-142]. The great number of Ukrainians, who were settling in this region, seemed to indicate that a mission here could become an important religious center for Ukrainian Catholics of the entire district. In 1905, a convent in Beaver Lake was founded and Sisters Emilia Klapowchuk, Josaphata Tymochko, and Caroline Bleschak settled there [28, p. 51]. In 1925

residence became very small and was necessary to build a new residence for Sisters. Bishop Budka gave his blessing to the 20000 dollars project and believed that it should be located in the new Mundare town [31, p. 28]. In 1926 a new convent was built in Mundare and dedicated to Saint Joseph [28, p. 108].

In 1905, the Sisters Servants and father Mathey Hura established the St. Nicholas Ukrainian Catholic day school for 160 Ukrainian children in Winnipeg, but this school existed without any government assistance and financial limitations [28, p. 109]. During 1905, archbishop Langevin continued to put his efforts to procure Sisters Servants for a school in Winnipeg, and as result of his communication with the Austrian emperor, Francis Joseph, two sisters Athanasia-Theodosia Melnyk and Alexia-Anne Chykalo arrived in Canada in 1906 [18, p. 78]. At first, the Sisters Servants only taught their pupils the Ukrainian language, catechism, church music, singing and handicrafts. In 1911 archbishop Langevin built a new school in Winnipeg, with funds donated to the Vatican for the Ruthenians by an anonymous benefactor [23, p. 182]. Meanwhile, in September 1908 both Sister Isidore Shypowsky and Sister Emilia Klapowchuk had been recalled to Ukraine and later volunteered to work in the Brazilian mission until their death in 1937 [28, p. 69, 302].

In September of 1910 archbishop Langevin asked father Adonias Sabourin – served in the Byzantine Rite 1908-1917, to build a spacious Ukrainian Church, with a basement large and convenient enough to contain the classrooms of a proposed "Missionary School" in Sifton. On December 1, 1910, Sister Alexia Chykalo and Sister Veronica Mary Melnyk and Josaphata Tymochko, who arrives in 1911, have been assigned to teach the younger boys and girls at the Missionary School. The school officially opened on September 6, 1912, with five pupils [22, p. 70; 28, p. 97-99].

The first Basilians priests started their missions where most numerous Ukrainian immigrants lived. Until 1905 father Platonid Filias had taken the Beaver Lake parish and area near Mundare (Vegreville, Borshchiw, Moskalyky, Krakow, Chipman, Hilliard-town, Hilliard-farm, Warwick, Star, Skaro). Father Platonid Filias stood against presbyterian Serafym's Church in Beaver Lake where several dozens of Ukrainians families lived [9]. Father Sozond Dydyk took Rabbit Hill, Leduc, Calmar and Thorsby (near Edmonton) – until 1905; father Antin Strotskyi took care of Star (north Lamont) and in 1903, after visiting Ukrainian miners in the Crow's Nest Pass was assigned to the Fish Creek-Rosthern district of central Saskatchewan [9, p. 19; 20, p. 195]. From their missions, Basilians Fathers went to settlements of Ukrainian immigrants that were located several tens and hundreds of kilometers from each other. The Basilians lived among their people, fulfilling their spiritual needs and helping to build schools, churches and community institutions [11, p. 31]. During 1903-1904 Basilians in Canada focused their attention on established parishes in Edmonton (St. Joseph), Munder (Sts. Petro and Pavlo), Winnipeg (St. Nikolas). Missionaries were also organized to gather money for the building Ukrainian Hospital in Mundare and Wellington [9, p. 35]. The Basilians established cultural-educational and fraternal societies to isolate the faithful from the Ukrainian church's critics. Unfortunately, sometimes Basilians very actively interfered in the life of the Ukrainian community. For example, by 1912 in St. Nicholas parish in Winnipeg, the largest in Canada, had no secular societies because father Filias incessant meddling and supervision [20, p. 199].

Although Zholdak returned to Galicia in October 1904 and father Filias followed in January, the next decade of Basilian activity in Canada started. Several priests arrived in Canada, in particular, Mathey Hura and Navkratii Kryzhanovskiy came in November 1903, while Roman Volynec, Athanasius Fylypiv, and Ivan Tymochko came in 1905 [11, p. 23]. Fathers Hura and Kryzhanovskiy visited Ukrainian colonies in Manitoba and southeastern Saskatchewan, where Seraphime and Independent Greek Church missionaries had been spread their activities. In 1904 father Mathey Hura, who was the first Basilian pastor at St. Nicolas Church in Winnipeg, organized a Marian sodality for women and a Night school for adults. In January 1905 he became the established the first Ukrainian Reading Association "Prosvita" (Tovarystvo Chytalni Prosvity), first Ukrainian Heritage School (Ridna Shkola) and "Ukrainian Mutual Benefit Association of Saint Nicholas" (Ukrainske zapomohove bratstvo sviatoho Mykolaia), the first Ukrainian fraternal sickness and death benefit society for Ukrainian Catholics [21].

Unfortunately, by the summer of 1905, there were seven Basilians in Canada. The situation began to change in 1906 when father Strotsky and year later father Volynets left Canada. In 1909 father Tymochko died and father Basil Ladyka took over his duties.

3. The Second period of Sisters Servants and Basilians Fathers' activity in Canada.

On July 15, 1912, Pope Pius X elevated Nykyta Budka to the dignity of the episcopacy, who was a prefect of the Ukrainian Theological Seminary in Lviv (Ukraine), delegating to him a jurisdiction of the newly created Ukrainian Catholic Ordinariate of Canada, with it's see in Winnipeg [27, p. 555-556]. As bishop Nykyta Budka arrived in Canada (1912), the new period in the activity of the Sisters Servants and the Basilians had started. Bishop considered the education of Ukrainians one of his main goals, so he established three Ukrainian Catholic schools in Winnipeg, Mundare, and Sifton [31, p. 26-37]. Moreover, bishop Budka asked the Sisters Servants to establish new schools across the country, especially in areas where the Ukrainians were being proselytized by non-Catholics [20, p. 487]. In 1913, as Basilian Father N. Kryzhanovsky encouraged the Sisters Servants to establish a boarding school at the old Basilian convent at Beaver Lake, Bishop Budka gave his 12000 dollars for this project [28, p. 75; 31, p. 28].

In 1914, Nykyta Budka asked the Sisters Servants to expand their mission into Saskatchewan by establishing a girls' school at Yorkton, the future Sacred Heart Academy. On November 18, 1915, the Sisters arrived in Yorkton and started to work on establishing the school [29]. In the same year, the Sisters helped Father Delaere to establish a school and a hospital in Sifton, where the Ukrainian settlers were subject to Protestant proselytism [28, p. 102-103]. The school was working until June 1924, when a fire occurred, and the Sisters Servants were transferred to Montreal where they opened an eighth-grade elementary school in September 1925 [2, p. 632, 642]. In 1935, the Sisters returned to Sifton and continued their missionary activity [28, p. 102-103]. During 1901-1925 Sisters Servants' activity spread in Alberta (Beaver Lake, Edmonton), Saskatchewan (Yorkton), Manitoba (Sifton, Winnipeg), and Quebec (Montreal) (see **Table 1** "Field of summer catechetical work (1902-1925)" [17, p. 131-132] and "Map of the OSBM and SSMI activity 1901-1925").

Bishop Legal was surprised that "[...] the Ukrainian Sisters who have arrived recently are already vigorously engaged in learning English from their teachers, the Faithful Companions of Jesus, and are teaching young Galician working girls catechism and prayers in their

language" [28, p. 39-40]. Metropolitan Sheptytsky, when he visited Canada in 1921, stated that: "[...] The Bishop has a great consolation in 6 schools for young girls and for children directed by the Sisters Servants. This Congregation of Sisters has developed well. They have a hospital and schools in Mundare (Winnipeg), Edmonton, Yorkton, Ituna, and Sifton. There is a small orphanage in every convent... They have a good attitude, their novitiate, under the direction of Basilian father Kryzhanovsky, is progressing very well. They have a sufficient number of vocations and the Sisters who frequently visit normal schools (for teachers), give lessons in the convent schools. Other Sisters are preparing to become teachers..." [23, p. 186].

Conclusion. A unique problem in the matter of religious administration was created by the arrival of the Ukrainian immigrants. Since no separate organization for Ukrainian Catholics existed in Canada, as Catholics they would normally be under the religious care and administration of the Roman Catholic hierarchy already existing in Canada. Nevertheless, this solution of the problem soon proved to be unsatisfactory. The Ukrainians were traditionalists and belonged to the UCC in Galicia where liturgical language was understood for every person. Canadian Catholics prelates were at a complete loss to understand why the Ukrainian people, who claimed to be Catholics, showed

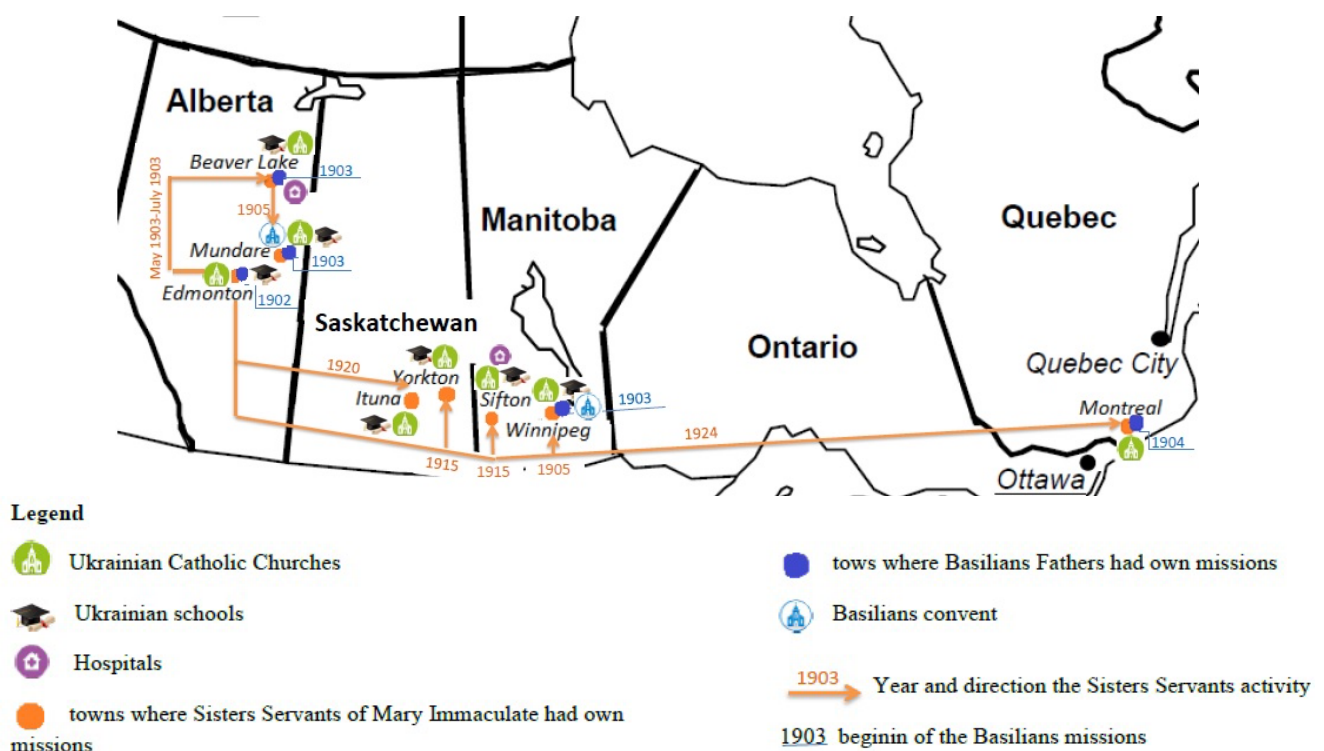
themselves ill-disposed toward the Latin priests. The absence of native clergy in Canada forced immigrants to join other churches where liturgical language was similar to Ukrainian and where it was possible to get a social assistance. But other immigrants began to write to the greek-catholic hierarchy in Galicia, asking for priests to be sent.

To solve this problem Congregation acted on some advice of Canadian clergy, approving a mission to Canada of the Basilian Order. Only in 1902, after 11 years, the Basilian Fathers and Sisters Servants moved from Galicia to Canada to serve Ukrainian immigrants by the organization of religious, cultural, educational and social life of the first settlers. From 1923 the number of Basilians was slowly growing – 7 in 1922, 15 in 1925, 30 in 1927 and Sisters Servants – 13 in 1912; 25 in 1918; 20 in 1925. Consequently, their influence was being felt in homes, schools, and parishes. They united the Ukrainian settlements in parishes, gave spiritual support, promoted the building of churches, schools, hospitals, and taught children and adults. During 25 years they tried to save Ukrainians from quick assimilation and integration into Canadian community. All these efforts were the good basis for the UCC and Ukrainian diaspora formation and development in Canada.

Table 1. Field of summer catechetical work (1902–1925)

Region	Established	Number of children				
		Number of children	Number of Eucharist	Number of Baptisms	Number of Chrismation	Number of missions
Edmonton, Alberta	1902	34855	22126	450	326	48
Mundare, Alberta	1903	55162	40921	180	150	42
Yorkton, Saskatchewan	1915	58264	42276	395	288	52
Ituna, Saskatchewan	1920	25268	12192	350	265	17
Winnipeg, Manitoba	1905	25492	20799	235	140	59
Sifton, Manitoba	1910	10370	9566	312	121	16
Montreal, Quebec	1925	10879	6956	45	60	12
Total		220290	154836	1967	1350	246

Map of the OSBM and SSMI activity (1901-1925)

1. Ukrainian Catholic Archeparchy of Winnipeg Archives. Found SSML. F. 96-98. Archives of the Eparchy of Edmonton. Fasc. T39-A-11. Bishop E. Legal to Father A. Lacombe, St. Albert. December 22, 1902. 2 p.
2. Великий А. Нарис історії Зромадження СС.Служебниць / А. Великий. – Рим: Видавництво Сестер Служебниць, 1968. – 767 с.
3. Волік Н. Вплив митрополита Галицького Андрія Шептицького на становлення Української греко-католицької церкви в Канаді наприкінці XIX – початку XX століття / Н. Волік // Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій: науковий збірник / За ред. Е. Бистрицької, А. Колодного, П. Яроцького. – Тернопіль – Київ: Вектор, 2015. – С. 117-123.
4. Волік Н. П'ять декретів Конгрегації Поширення Віри, які вплинули на процес становлення Греко-Католицької Церкви в Канаді (1890–1902 рр.) / Н. Волік // Українське релігієзнавство: бюлетень. – 2016. – Вип. 80. – С. 62-67.
5. Лупул М. Непевність становища українців в Канаді / М. Лупул // Українці в Американському та Канадському суспільствах / Ред. В. Ісаїв. – Джерзі Сіті: Видавництво М.П. Коць, 1976. – С. 278-292.
6. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Кн. 1: Документи і матеріали, 1899-1917 / Упоряд. Ю. Аввакумов, О. Гайова. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 757.
7. Патарак І. Чин отців Редemptористів у громадсько-релігійному житті українців в Канаді / І. Патарак // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – 2008. – Вип. 11. – С. 119-127.
8. Саварин Н. Початки місійної праці оо. Василіян у Канаді / Н. Саварин // Пропамятна книга оо. Василіян у Канаді. 50 літ на службі Богові й народові (1902-1952) / Н. Саварин. – Торонто: Видавництво оо. Василіян, 1953. – С. 83-88.
9. Саварин Н. Роля оо. Василіян в історії Української Греко-католицької дієцезії в Канаді / Н. Саварин. – Мондер: Вид. і друк. оо. Василіян, 1938. – 61 с.
10. Чави І. Один із найвидатніших василіян XX століття – о. Платонід Філіас [Електронний ресурс] / І. Чави // Майдан. Дрогобицька інтернет газета. – Режим доступу: <http://maydan.drohobych.net/?p=9325>
11. Ювілейна пам'ятка 25-ліття новітньої оо. Василіян у Канаді. 50 літ на службі Богові й народові (1902-1952). – Торонто: Вид. оо. Василіян у Торонті, 1953. – 436 с.
12. Albert Pascal. 1848-1920. Religieux, missionnaire de l'Extrême-Nord // Portraits D'ardecchois [Online]. – Retrieved from http://medarus.org/Ardecchois/07celebr/07celTex/pascal_albert.html
13. Bonnici E. Cardinal Mariano Rampolla del Tindaro / E. Bonnici // Find a Grave [Online]. – Retrieved from https://www.findagrave.com/memorial/26706391/mariano-rampolla_del_tindaro
14. Francesco di Paolo Cardinal Satolli // The Hierarchy of the Catholic Church. Current and historical information about its bishops and dioceses [Online]. – Retrieved from <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bsat.html>
15. Huel, R. Albert Lacombe / R. Huel // Dictionary of Canadian Biography [Online]. – Retrieved from http://www.biographi.ca/en/bio/lacombe_albert_14E.html
16. Huel, R. Emile-Joseph Legal / R. Huel // Dictionary of Canadian Biography [Online]. – Retrieved from http://www.biographi.ca/en/bio.php?id_nbr=7523
17. Jubilee Memory. В п'ятдесят річчя провінції Христа Царя зромадження сестер Служебниць Пресвятої Непорочної Діви Марії (1902–1952). – Торонто: [s.n.], 1952. – 161 p.
18. Kazymyrya, B. Metropolitan Andrew Sheptyckiy and the Ukrainians in Canada [Online] / B. Kazymyrya // Canadian Catholic Historical Association. Report. – 1957. – 24. – Pp. 75-86. – Retrieved from <http://www.cchahistory.ca/journal/CCHA1957/Kazymyrya.pdf>
19. Laverdure, P. Redemption and Renewal: The Redemptorists of English Canada, 1834-1994 / P. Laverdure. – Toronto: Dundurn Press, 1996. – 380 p.
20. Martynowych, O. Ukrainians in Canada: The Formative Period 1891–1924 / O. Martynowych. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1991. – 564 p.
21. Martynowych, O. St. Nicholas Ukrainian Catholic Church [Online] / O. Martynowych // Centre for Ukrainian Canadian Studies. University of Manitoba. – Retrieved from https://umanitoba.ca/faculties/arts/departments/ukrainian_canadian_studies/media/03_St_Nicholas_Ukrainian_Catholic_church.pdf
22. McGowan, M. Waning of the Green: Catholics, the Irish, and Identity in Toronto, 1887-1922 / M. McGowan. – Montreal; Ithaca [N.Y.]: McGill-Queen's University Press, 1999. – 414 p.
23. McVay, A. God's Martyr, History Witness: Blessed Nykyta Budka, the First Ukrainian Catholic Bishop of Canada / A. McVay. – Edmonton: Ukrainian Catholic Eparchy of Edmonton, 2014. – 613 p.
24. Our Mission Statement [Online] // Sisters Servants of Mary Immaculate. – Retrieved from <http://ssmi.org/index.html>
25. Perin, R. Adelar Langevin / R. Perin // Dictionary of Canadian Biography [Online]. – Retrieved from http://www.biographi.ca/en/bio.php?id_nbr=7510
26. Petryshyn, J. Peasants in the Promised Land: Canada and the Ukrainians (1891-1914) / J. Petryshyn. – Toronto: James Lorimer & Company, 1985. – 265 p.
27. Pius PP. X. Committitur Episcopo Ritus Rutheni Adistentia Spiritualis Ruthenorum in Canadensi Regione Commorantium / Pius PP. X // Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale. – 1912. – 4. – Pp. 555-556.
28. Popovych H. To Serve is to Love: The Canadian Story of the Sisters Servants of Mary Immaculate / H. Popovych. – Toronto: [s.n.], 1971. – 355 p.
29. Sacred Heart Academy, Yorkton, Sask. Sister Servants of Mary Immaculate // Yorkton this week. – May 7, 2014. – Pp. 2-3.
30. Sisters Servants of Mary Immaculate (SSMI) [Online] // Holy Family Home. – Retrieved from <http://www.holyfamilyhome.mb.ca/about-us/history/sisters-servants-of-mary-immaculate.html>
31. Skwarok, J. The Ukrainian Settlers in Canada and Their Schools: With Reference to Government, French-Canadian and Ukrainian Missionary Influences, 1891-1921 / J. Skwarok. – Edmonton – Toronto: Basilian Press, 1959. – 157 p.
32. Slapinka, H. Revertera von Salandra, Friedrich Gf. (1827-1904), Diplomat und Politiker [Online] / H. Slapinka // Österreichisches Biographisches Lexikon. – Retrieved from https://www.biographien.ac.at/oeb/oebl/R/Revertera-Salandra_Friedrich_1827_1904.xml;internal&action=hitile.action&Parameter=Revertera%20von%20Salandra
33. Waibel, K., Dissertation zur Kündbarkeit des österreichischen Konkordats. Über Möglichkeiten und Folgen einer Abschaffung des Vertrags zwischen der Republik Österreich und dem Heiligen Stuhl vom 5. Juni 1933: Doktorin der Rechtswissenschaften (Dr. iur) [Online] / K. Waibel; Universität Wien. – Wien, 2008. – 141 p. – Retrieved from http://othes.univie.ac.at/3238/1/2008-10-17_9715296.pdf

References:

1. Ukrainian Catholic Archeparchy of Winnipeg Archives. Found SSML. F. 96-98. Archives of the Eparchy of Edmonton. Fasc. T39-A-11. Bishop E. Legal to Father A. Lacombe, St. Albert. December 22, 1902. 2 p.
2. VELIKYI, A. (1968). *Narys istorii Zhromadzhennia SS. Sluzhebnyts*. [Essay on the History of Sister Servants Congregation]. Rome: Vydavnytstvo Sester Sluzhebnyts. [In Ukrainian]
3. VOLIK, N. (2015). Vplyv mytropolitya Halytskoho Andreia Sheptytskoho na stanovlennia Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy v Kanadi naprykintsi XIX – pochatku XX stolittia. [The Influence of Metropolitan of Galicia Andrei Sheptytsky on the Establishment of the Ukrainian Greek Catholic Church in Canada at the End of 19th – the Start of 20th Centuries]. In: E. Bystrytska et al., eds., *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva u konteksti vitchyznianoï istorii ta suchasnykh suspilnykh realiï: naukovyi zbirnyk*. Ternopil: Vektor. Pp. 117–123. [In Ukrainian]
4. VOLIK, N. (2016). Piat dekretiv Konhrehatsii Poshyrennia Viry, yaki vplynuly na protses stanovlennia Hreko-Katolytskoi Tserkvy v Kanadi (1890-1902). [The Five Edicts of the Congregatio de Propaganda Fide, that Exerted Impact on the Process of the Establishment of the Greek Catholic Church in Canada (1890-1902)]. *Ukrainske relihiieznavstvo: biuleten*, 80, 62–67. [In Ukrainian]
5. LUPUL, M. (1976). Nepevnist stanovyschka ukrainsiv v Kanadi. [The Uncertainty of the Ukrainians' Status in Canada]. In: V. Isaiv, ed., *Ukrainsi v Amerykanskomu ta Kanadskomu suspilstvakh*. New Jersey: Publishing of M.P. Kots. Pp. 278–292. [In Ukrainian]
6. AVVAKUMOV, Yu. & HAILOVA, O. (Eds.). (2004). *Mytropolyt Andrei Sheptytsky i hreko-katolyky v Rosii. Knyha 1: Dokumenty i materialy, 1899-1917*. [Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Greek-Catholics in Russia. Book 1: Documents and Materials]. Lviv: Ukrainian Catholic University Press. [In Ukrainian]
7. PATARAK, I. (2008). Chyn ottisv Redemptorystiv u hromadsko-relihinomu zhytti ukrainsiv v Kanadi [The Conduct of Redemptorists Fathers in the Social and Religious Life of Ukrainians in Canada]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia": Istorychni nauky*, 11, 119–127. [In Ukrainian]
8. SAVARYN, N. (1953). Pochatky misiinoi pratsi oo. Vasyliian u Kanadi [The Start of the Missionary Work of Basilians Fathers in Canada]. In: N. Savaryn. *Propamiatna knyha oo. Vasylian u Kanadi. 50 lit na sluzhbi Bohovi i narodovi (1902-1952)*. Toronto: Basilian Fathers Press. Pp. 83–88.
9. SAVARYN, N. (1938). *Roia oo. Vasyliian v istorii Ukrainskoi Hreko-katolytskoi dietsezi v Kanadi*. [The Role of Basilians Fathers in the History of the Ukrainian Greek Catholic Diocese in Canada]. Mundare: Basilians Fathers Press. [In Ukrainian]
10. CHAVA, I. (2011). Ody iz naivdatnysnykh vasylian XX stolittia – o. Platonid Filias4ava [Father Platonid Filias – One of the Most Outstanding of Basilians of the 20th Century]. [Online]. *Maidan. Drohobyska Internet Hazeta*. Retrieved from <http://maydan.drohobych.net/?p=9325>. [In Ukrainian]
11. *Yuvileina pamiatka 25-littia novitsiatu oo. Vasylian u Kanadi. 50 lit na sluzhbi Bohovi i narodovi (1902-1952)*. (1953). [Jubilee Memory of 25th Anniversary of Basilian Fathers' Noviciate in Canada. 50 Years of Service to God and Nation]. Toronto: Basilians Fathers Press. [In Ukrainian]
12. Albert Pascal. 1848-1920. Religieux, missionnaire de l'Extrême-Nord. (n.d.). [Online]. Portraits D'ardecchois. Retrieved from http://medarus.org/Ardecchois/07celebr/07celTex/pascal_albert.html
13. Bonnici, E. (n.d.). Cardinal Mariano Rampolla del Tindaro. [Online]. *Find a Grave*. Retrieved from https://www.findagrave.com/memorial/26706391/mariano-rampolla_del_tindaro
14. Francesco di Paolo Cardinal Satolli (n.d.). [Online]. *The Hierarchy of the Catholic Church. Current and historical information about its bishops and dioceses*. Retrieved from <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bsat.html>

15. HUEL, R. (n.d.). Albert Lacombe. [Online]. *Dictionary of Canadian Biography*. Retrieved from http://www.biographi.ca/en/bio/lacombe_albert_14E.html.
16. HUEL, R. (n.d.). Emile-Joseph Legal. [Online]. *Dictionary of Canadian Biography*. Retrieved from http://www.biographi.ca/en/bio.php?id_nbr=7523.
17. *Jubilee Memory. V p'atdesiat richchia provintsii Khrysta Tsaria zhromadzhennia sester Sluzhebnyts Presviatoi Neporochnoi Divy Marii (1902-1952)*. (1953). [Jubilee Memory. The 50th Anniversary of the Diocese of Congregation of Sisters Servants of Mary Immaculate]. Toronto: [s.n.].
18. KAZYMYRA, B. (1957). Metropolitan Andrew Sheptyckyj and the Ukrainians in Canada [Online]. *Canadian Catholic Historical Association. Report*, 24, 75-86. Retrieved from <http://www.cchahistory.ca/journal/CCHA1957/Kazymyra.pdf>.
19. LAVERDURE, P. (1996). *Redemption and Renewal: The Redemptorists of English Canada, 1834-1994*. Toronto: Dundurn Press.
20. MARTYNOWYCH, O. (1991). *Ukrainians in Canada: The Formative Period 1891-1924*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
21. MARTYNOWYCH, O. (n.d.). St. Nicholas Ukrainian Catholic Church. [Online]. *Centre for Ukrainian Canadian Studies. University of Manitoba*. Retrieved from https://umanitoba.ca/faculties/arts/departments/ukrainian_canadian_studies/media/03_St_Nicholas_Ukrainian_Catholic_church.pdf.
22. McGOWAN, M. (1999). *Waning of the Green: Catholics, the Irish, and Identity in Toronto, 1887-1922*. Montreal; Ithaca [N.Y.]: McGill-Queen's University Press.
23. McVAY, A. (2014). *God's Martyr, History Witness: Blessed Nykyta Budka, the First Ukrainian Catholic Bishop of Canada*. Edmonton: Ukrainian Catholic Eparchy of Edmonton.
24. Our Mission Statement. (n.d.). [Online]. *Sisters Servants of Mary Immaculate*. Retrieved from <http://ssmi.org/index.html>.
25. PERIN, R. (n.d.). Adelar Langevin. In: *Dictionary of Canadian Biography*. [Online]. Retrieved from http://www.biographi.ca/en/bio.php?id_nbr=7510.
26. PETRYSHYN, J. (1985). *Peasants in the Promised Land: Canada and the Ukrainians (1891-1914)*. Toronto: James Lorimer & Company.
27. PIUS PP. X. (1912). *Committitur Episcopo Ritus Rutheni Adsententia Spiritualis Ruthenorum in Canadensi Regione Commorantium. Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale*, 4, 555-556.
28. POPOVYCH, H. (1971). *To Serve is to Love: The Canadian Story of the Sisters Servants of Mary Immaculate*. Toronto: [s.n.].
29. Sacred Heart Academy, Yorkton, Sask. *Sister Servants of Mary Immaculate*. (2014, May 7). *Yorkton this week*, 2-3.
30. Sisters Servants of Mary Immaculate (SSMI). (n.d.). [Online]. *Holy Family Home*. Retrieved from <http://www.holyfamilyhome.mb.ca/about-us/history/sisters-servants-of-mary-immaculate.html>.
31. SKWAROK, J. (1959). *The Ukrainian Settlers in Canada and Their Schools: With Reference to Government, French-Canadian and Ukrainian Missionary Influences, 1891-1921*. Edmonton – Toronto: Basilian Press.
32. SLAPINCKA, H. (n.d.). Revertera von Salandra, Friedrich Gf. (1827-1904), Diplomat und Politiker. [Online]. *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Retrieved from https://www.biographien.ac.at/oebf/oebf_R/Revertera-Salandra_Friedrich_1827_1904.xml;internal&action=hit&action&Parameter=Revertera%20von%20Salandra.
33. WAIBEL, K. (2008). *Dissertation zur Kündbarkeit des österreichischen Konkordats. Über Möglichkeiten und Folgen einer Abschaffung des Vertrags zwischen der Republik Österreich und dem Heiligen Stuhl vom 5. Juni 1933*. (Doktorin der Rechtswissenschaften (Dr. iur.)). [Online]. Retrieved from http://othes.univie.ac.at/3238/1/2008-10-17_9715296.pdf.

Надійшла до редколегії 15.11.18

Н. Волік, асп.

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Тернопіль, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕСТЕР СЛУЖЕБНИЦЬ НЕПОРОЧНОЇ МАРІЇ ТА ОО. ВАСИЛІАН У КАНАДІ ПРОТЯГОМ 1901-1925 РР.

У дослідженні проаналізовано діяльність Сестер Служебниць Непорочної Марії та оо. Василіян у Канаді протягом першої половини ХХ ст. Автором доведено, що незважаючи на цілеспрямованість місіонерів, їхні місії серед українських іммігрантів не були добре організовані. Однак, протягом 1901-1925 рр. їхня діяльність допомогла зупинити процеси асиміляції та переходу греко-католиків до інших деномінацій присутніх у Канаді, які на той час активно залучали іммігрантів до своїх згромаджень. Особливо проаналізовано ставлення римо-католицького духовенства до місіонерів та розвиток місії під час епископства Никити Будки.

Ключові слова: оо. Василіяни (ЧСВВ), Сестри Служебниці Непорочної Марії (ССНМ), священики, іммігранти, Римо-Католицька Церква, Українська Католицька Церква, Канада.

УДК 091:271.2-53:003.349.08]:027.7(477-25-81)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.04>

С. Волощенко, історик

Музей староукраїнської книги,

Львівська національна галерея мистецтв імені Б.Г. Возницького, Львів, Україна

УСТАВ ЦЕРКОВНИЙ ІЗ ФОНДІВ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: АТРИБУЦІЯ РУКОПИСНОЇ ПАМ'ЯТКИ

Розглянуто принципи наукової атрибуції кирилических рукописних книг богослужбового характеру із авторської практики. Здійснено детальне вивчення Уставу церковного Єрусалимського із колекції відділу рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У статті проаналізовано етапи атрибуції рукописної пам'ятки, які передбачають встановлення локалізації створення та побутування кодексу, а також часу його створення.

На підставі аналізу текстів книги, встановлено її тип і визначено назву цього кодексу. З'ясовано мовну редакцію церковнослов'янської мови, якою переписано книгу, що допомогло встановити територію виготовлення пам'ятки. Детальний філігранологічний аналіз паперу, на якому переписано кодекс, дозволив скласти уявлення про можливий час його копіювання. Проблема визначення часу створення книги полягала також у джерелознавчому аналізі тексту, дослідженню палеографічних особливостей кирилическої пам'ятки, елементів оздоблення книжкового блоку. порушено питання про визначення часу виготовлення оправи, її конструкції, матеріалу та оформлення. Проаналізовано стан збереженості кодексу, що дало підстави для розуміння рівня його затребуваності користувачами. Досліджено історію та етапи реставрації рукопису. На основі проведеного аналізу, а також записів історичного характеру, окреслено локалізацію побутування та міграцію досліджуваного списку Єрусалимського Уставу до моменту його потрапляння у фонди Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича.

Ключові слова: Устав церковний Єрусалимський, рукописна пам'ятка, кирилическа рукописна книга, атрибуція, кодологія, Наукова бібліотека ім. М. Максимовича КНУ імені Тараса Шевченка.

Стрімке зростання ролі інформації та потреб розширення знань у житті сучасного суспільства підсилює розвиток гуманітарних студій. Останнім часом пріоритетними в Україні відзначаються дослідження книги і книжної культури. Вивчення давньої книги сприяє якісному розумінню історії ідей, уявлень і ментальності

наших предків, рівня їх освіченості, а також культурної антропології й історії повсякдення ранньомодерного часу. У XVI ст. переважну більшість книжкового репертуару складала рукописна книга богослужбового характеру, тобто література, яка використовувалася у церквах при здійсненні різних богослужінь (вечірня, пове-

чир'я, утрєня, часи, літургія, обідниця) і церковних таїнств. Рукописні кодекси, на відміну від друкованих, відзначалися відсутністю титульного аркуша із вихідними даними про автора, назву твору, місце та час виготовлення. Натомість ці відомості, зазвичай, уміщувалися наприкінці книги у колофоні. Враховуючи специфіку користування книгою та особливості її побутування, чимало таких кодексів до наших днів дійшли у не повному вигляді – без декількох аркушів на початку і наприкінці, а також і всередині книжкового блоку. У більшості випадків рукописні пам'ятки, які збереглися дотепер, не мають вихідних даних. Перед дослідником постає завдання в атрибуції кодексів, що передбачає визначення типу книги, її назви, місця виготовлення та ім'я перепиувача, час створення, а також реконструкція історії побутування рукопису.

Під час опрацювання пам'яток із відділу рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, нашу увагу привернув кириличний рукопис, який зберігається під шифром С-168478 [1]. Як з'ясувалося, науковому вивченню цієї пам'ятки дотепер не присвячено жодної публікації, тому наше першочергове завдання полягає у встановленні повної наукової атрибуції кодексу, яка базуватиметься на дослідженні особливостей тексту пам'ятки, аналізі філіграней, у виявленні та вивченні провенієнцій. Наше дослідження також передбачатиме дослідження палеографії кодексу, внутрішнього та зовнішнього оздоблення, стану збереження та реставрації рукопису.

Наш кодекс складається із 413 арк., згрупованих у 53 зшитки. Аркуші книги пронумеровані арабськими цифрами олівцем у правому верхньому куті аркуша у 2016 р. Сигнатура зшитків часу створення рукопису, проте збереглася лише на арк. 76 і арк. 200, адже практично вся була зрізана під час переоправлення кодексу. Вона проставлена кириличними цифрами коричневим атравментом на нижньому березі аркуша справа.

Перші слова заголовку досліджуваної пам'ятки "Ус^т_а"^а ц^к_ь"^о_{вн}^е сл^у_{жб}^е иже в^о Іер^о_{сол}^и^м^е с^т_я лавры. Пр^{дб}_{наго} и бгноснаго w^ц_а ншег^г савы, имѣя всю службу і оуставъ црковный. Сій же оуставъ і служба бывает и в прочихъ суущихъ. Во еро^{сл}^{имѣ} ч^т_{ных} монастрѣхъ" [1, арк. 1] допомагає встановити назву кодексу. Перед нами *Церковний Устав*, який у фаховій літературі називають *Устав церковний Єрусалимський*. Саме ця книга визначала склад, порядок і чин здійснення церковних богослужінь добового кола та місячного, богослужінь Чотиридесятниці та П'ятидесятниці, а також містила правила стосовно чернецького життя [19, с. 58].

Під час "першого знайомства" із кириличною рукописною книгою, переписаною церковнослов'янською мовою, для визначення приблизної локалізації її створення варто з'ясувати мовну редакції пам'ятки. О. Іванова наголошує, що за допомогою комплексного дослідження письма конкретного рукопису можна встановити локалізацію створення книги, адже переписувач вносив у текст риси рідної йому мови, тому аналіз мовних особливостей писаря сприяє визначенню місця створення кодексу. Регіональні мовні вкраплення у канонічному церковнослов'янському тексті не були свідомими, вони свідчать, за словами дослідниці, про помилки чи неухважність переписувача, тому ці прояви зазвичай нерегулярні [12, с. 96].

Устає, який тут розглядаємо, як і більша частина богослужбової книжкової продукції, що використовувалася у храмах православної традиції, переписана церковнослов'янською мовою. В оди дослідження пам'ятки з'ясовано, що літера **Ук** передається скрізь через **ук** із

петлями літери угору: *Бгъ учинить* [1, арк. 26 зв.] *до жива будеть дша* [1, арк. 26 зв.]. Сполучення **оу** використовуються переважно тільки на початку слів: **оусопшая рабы** [1, арк. 27], **оуготовль** [1, арк. 13 зв.], **оуслышит тя** [1, арк. 14], **оутрени** [1, арк. 18], **лику оумолчавию** [1, арк. 18]. У тексті змішуються ненаголошені **о** та **а**: **златаоусте** [1, арк. 91]. Наведені приклади мовних особливостей пам'ятки дозволяють віднести мовну редакцію кодексу до російської. Іншими словами: рукопис переписано на теренах сучасної Росії.

Коли склалося певне уявлення про досліджуваний об'єкт, постає питання про визначення часу написання пам'ятки. Для датування рукописів, які не мають безпосередньої вказівки на час їхнього створення, найбільш конкретизуючим є аналіз водяних знаків паперу. Він передбачає поаркушне виявлення і дослідження філіграней рукопису. *Устав* із фондів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича писався на ганчіряному папері білого кольору in Folio. Нині розмір аркушів книжкового блоку складає 298x207 мм. На папері виявлено шість груп різних філіграней. Вони розташовані на декількох аркушах підля, проте на стількох же аркушах відсутні. На арк. 5-90 виявлено зображення "ведмедя", яке подібне до знаку під № 2505 у альбомі водяних знаків Е. Лауцявичюса й датоване 1574 р. [14, с. 348]. На наступних аркушах із №№ 92–134 розміщене зображення двох варіантів герба "Абданк". Перший варіант цього знака округлої форми і подібний до відповідників у альбомах Я. Сінярської-Чапліцької під № 221 і датується 1573 р. [7], у виданні І. Каманіна та О. Вітвіцької схожий знак під № 165, але з датою 1581 р. [13, с. 20] у Е. Лауцявичюса датується періодом 1578–1580 рр. [14, № 1037, с. 166]. Другий варіант герба "Абданк" зображений у видовженому виді. Зображення подібне до знаку № 1031 в альбомі Е. Лауцявичюса й датується там 1580–1584 рр. [14, с. 166]. Варто відзначити, що використання подібного паперу із філігранню герб "Абданк" зафіксоване у друкованому *Апостолі* 1574 р., виданому у Львові Іваном Федоровичем [5, с. 290]. На арк. 136–348 виявлено філігрань, яку не вдалося атрибуувати за доступними альбомами водяних знаків. Ця філігрань складається із трьох подвійних кіл, спарених між собою, а внизу від них стрічка із написом: "PERRE". На папері арк. 352–412 уміщено зображення перекреслена літера "S" на гербовому щиті. Виявлене зображення схоже до свого відповідника у довідниковому виданні Е. Лауцявичюса під № 3395, воно датоване там між 1570 і 1571 рр. [14, с. 459]. За спостереженнями Н. Бондар, схожий знак містився й на папері віленського видання *Євангелій* 1575 р. [5, с. 290]. На вставних аркушах із №№ 1–4 і 105 зв., переписаних, очевидно, іншою рукою, виявлено зображення "голови блазня" з написом на іншій частині розгортки аркуша "DIEAVDE". Ця філігрань така ж, як і в альбомі Т. Діанової під № 862 і датована 1659 р. [17, с. 117]. Той самий знак розміщений і на вільному аркуші верхнього форзаца, що дозволяє припустити, що згадані вище аркуші були вставлені під час переправлення кодексу у третій чверті XVII ст.

Датування рукописних кодексів за філігранями дозволяє визначити час їхнього створення з точністю у межах десятиріччя, адже за альбомами водяних знаків орієнтуємося на дату написання кодексу, у якому виявлено подібні зображення до знаків, які розташовуються у наших об'єктах дослідження. Довідкові альбоми подають відомості із точно датованих пам'яток, часу їх написання, а не дати виготовлення власне паперу. За спостереженнями О. Іванової, для більшості рукописів XVI ст., аби враховувалося співвідношення часу виготовлення паперу і часу написання книги, необхідно додати

10 років до знайденої дати аналога філіграні в альбомі [10, с. 207] (враховується т. зв. "залежаність" паперу). Із проведеного аналізу філіграней *Єрусалимського Уставу*, папір на якому він переписаний, датується між 1570 і 1584 рр. Згідно з дослідженнями паперового носія, на якому писаний кодекс, можливим часом його створення, ймовірно, була остання третина XVI ст.

Встановити час виготовлення книги допомагає дослідження її тексту. Чималу частину досліджуваного кодексу становить Місяцеслов [1, арк. 46–229]. Місяцесловами називають частини деяких богослужбових книг, які містять календар церковних свят із визначенням їхньої класифікації, пасхалію, індікціон, а також змінні частини деяких богослужінь річного кола та інформацію щодо днів літургійного року. Трапляються випадки, коли Місяцеслови становлять самостійний кодекс у рукописному чи друкованому вигляді [9, с. 76]. Серед величезного масиву імен святих, уміщених у досліджуваному *Церковному Уставі*, нам вдалося знайти чимало імен киево-руських святих, які жили у X–XV ст. В Місяцеслові вказується, що 16 вересня за старим стилем (29 вересня за новим стилем) – святкування пам'яті Кипріяна, митрополита Київського (бл. 1330–1406) [1, арк. 60–60 зв.], 28 (11) вересня – Авраамія Ростовського (X ст.) [1, арк. 68–68 зв.], 1 (14) жовтня – Савви Вишерського (+1460) [1, арк. 70 зв. – 71], 11 (24) листопада – Максима юродивого Московського (+1434) [1, арк. 90 зв.], 17 (30) листопада – Никона Радонезького (1352–1426) [1, арк. 96 зв.], 23 (6) листопада – Амфілохія Глушицького (+1452) [1, арк. 100], 28 (11) листопада – Федора Ростовського (1340–1394) [1, арк. 103 зв.], 11 (24) лютого – Димитрія Вологодського Прилуцького (+1392 чи +1406 (?)) [1, арк. 155–156], 12 (25) лютого – Олексія, митрополита Київського (+1378) [1, арк. 156–157 зв.], 11 (24) березня – Євфимія Новгородського (+1458) [1, арк. 163 зв. – 164], 1 (14) квітня – Євфимія Суздальського (1316–1404) [1, арк. 170 зв.], 26 (9) квітня – Стефана Пермського (+1396) [1, арк. 174], 1 (14) травня – Пафнутія Боровського (1394–1477) [1, арк. 175], 1 (14) червня – Діонісія Глушицького (1363–1437) [1, арк. 186 зв.], 9 (22) червня – Кирила Білозерського (1337–1427) [1, арк. 189–190]. Більшість згаданих святих були канонізовані Церквою на Московських Соборах 1547 і 1549 рр. [7] Ці дані дають підстави стверджувати, що рукопис переписано не раніше середини XVI ст.

Під час дослідження того ж таки Місяцеслова, було помічено, що серед переліку днів пам'яті святих нерухомого кола вміщено свята рухомого циклу. На звороті арк. 170 записані приписи щодо свят, які припадають на 1 (14) квітня і після зазначення імені Марії Єгипетської (преподобної VI ст.) записано "Въскрсе гъ нашъ іс хъ", тобто день Воскресіння Господнього чи Пасхи (Великдень) [1, арк. 170 зв.]. Випадок внесення свята Пасхи, яке за характером належить до церковних свят рухомого (подвижного) кола, тобто не має сталої дати святкування та щорічно відзначається у різні дні літургійного року, у цей календар нерухомого кола був непоодиноким. На звороті арк. 180 записано, що 10 (23) травня "Възнесея гъ нашъ іс хъ на нбса", тобто святкується Вознесіння Господнє, а на арк. 181 зв. святкування Зіслання Святого Духа (П'ятидесятниця) 20 (2 червня) травня у восьму неділю після Великодня "В не⁴лю и ю шествіе стго дха на стыя ап⁴лы" [1, арк. 180 зв., арк. 181 зв.]. Святкування днів Вознесіння Ісуса Христа та Зіслання Святого Духа визначалося у залежності від дня, на який припадав Великдень у тому чи іншому році – сороковий і п'ятидесятий день після Пасхи відповідно.

Враховуючи ці особливості, ми дійшли до наступних припущень, які дозволять встановити більш точну дату створення кодексу:

1) можливо, переписувач скопіював досліджуваний *Устав* із давнішого списку, у Місяцеслові якого було вписано, що Великдень припадав на 1 (14) квітня. Ми дослідили, що Воскресіння Господнє у цей день у XV ст. святкувалося чотири рази. У Пасхалії одного зі списків *Єрусалимського Уставу*, датованого першою половиною XV ст., зазначено, що Великдень 1 (14) квітня був у 1431, 1442, 1453 і 1464 рр. [2, арк. 324 зв. – 325]. Наявність імен святих, канонізованих у середині XVI ст., може пояснюватись тим, що переписувач їх вписав, тим самим оновивши Місяцеслов;

2) ймовірно, що кодекс переписувався у другій половині 1582 р. – на початку 1583 р. Оскільки у 1582 р. 1 квітня припадало на неділю, переписувач міг механічно помилитися та переписати із календаря цього року, що Пасха у 1583 р. буде у неділю 1 квітня. Є можливість, що переписувач помилився на один день, обраховуючи дату Великодня, і замість 31 березня вписав 1 квітня.

Важливим при атрибуції кодексу є також дослідження особливостей письма, почерку (почерків) та елементів оздоблення. Досліджуваний текст *Єрусалимського Уставу* із фондів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича писаний півуставом останньої третини XVI ст. Книга переписана двома копіями. Почерк першої особи простежується на арк. 5–104 зв. і 106–389, на арк. 389–412 рука іншого переписувача. Півустав цих почерків середнього розміру, літери писані з легким нахилом управо. Текст написано коричневим атраментом і кіновар'ю. Як згадувалося вище, у третій чверті XVII ст. було вставлено аркуші, які тепер із №№ 1–4 і 105 зв., вони переписані пізнім півуставом XVII ст., а заголовки – в'яззю [1].

Досліджуваний кодекс оздоблений трьома заставками рослинного типу. На арк. 46 перед заголовком Місяцеслова "По⁴слѣ⁴вание црк⁴внаго пѣние. Сб⁴рание всѣ⁴хъ⁴наго" переписувачем виписано заставку прямокутної форми. У середині рамки уміщено шість спарених між собою кіл у вигляді дубових гілок із листям та жолудями продовгуватої форми. Верх рамки заставки оздоблений листям і жолудями, а також стилізованим "букетом". Унизу правого та лівого боків рамки – рука, яка тримає жолудь. Ця заставка виконана кіновар'ю, коричневим атраментом та кількома відтінками зеленої барви. Зображення дуба із його плодами – жолудями у богослужбовій книзі не випадкове. У християнстві дуб символізує стійкість у вірі під час випробовувань. Дуб згадується у *Старому Завіті* у 13-ій главі Книги Буття, коли Авраам оселяється у Хевроні біля великого дуба та споруджує жертвник: "І в⁴селіся аврамъ, и прише⁴ в⁴селіся оу дуба мамврїя, и жебѣше въ хевронѣ, и създа ту требникъ гу" [4, арк. 5 зв.]. Біля дуба явився Бог Авраамові "Яви же ся ему б⁴ оу дуба ма⁴врїя, сѣдѣщему пре⁴д⁴ двѣ⁴ми храму его въ полудне" [4, арк. 7]. На нашу думку, розміщення цієї заставки перед Місяцесловом не випадкова, адже святі своїм життям і подвигами засвідчили стійкість у вірі, яка символізується дубовою гілкою, а плоди їхнього служіння – жолуді.

Подібна заставка за типом, формою та матеріалом написання уміщена на арк. 235 перед заголовком послідувань Чотиридесятниці та П'ятидесятниці: "Вслѣ⁴вание стыя м⁴ница". Вона відрізняється від попередньої сюжетом. У рамці заставки виноградна лоза із листям розміщена хвилеподібно та "плетється" навколо кіноварної горизонтальної лінії. Вгорі рамки зображено листя і подібно до заставки на арк. 46 унизу правого та лівого боків рамки – рука, яка тримає листок

видовженої форми. Подібна практика оздоблення кодексу рослинними елементами була характерною і для українських та білоруських рукописних пам'яток XVI ст. [11, с. 111]. Ця заставка теж містить вагомий смисловий зміст, адже виноградна лоза – це символ Євхаристії та вибраності. У главі 15 *Євангелія* від Іоана говориться, що Ісус Христос "лоза истинная, и вѣць мои дѣлатель есть всяку розгу о мнѣ нетворящую плода, изметъ ю. и всяку творящую плодъ, о требить ю" [4, арк. 52 зв.]. Зображення виноградної лози перед розділом із текстами Чотиридесятиці (послідувань великого посту) та П'ятидесятиці (періоду від Суботи воскресіння Лазаря до Неділі всіх святих) символізує страждання, смерть і воскресіння Ісуса Христа – його жертву за людський рід і перемогу над пеклом.

Однобарвна заставка, яка починає кодекс, виконана у третій чверті XVII ст. Вона значно більша у розмірах від заставок на арк. 46 і 235, але за майстерністю виконання їм значно поступається. Вона прямокутної форми, виписана темно-коричневим атраментом. У центрі зображена розквітла квітка із велетенським листям, розпростертим у боки, яке нагадує крила птахи [1, арк. 1]. Вона містить елементи бароко та нагадує заставки, якими оздоблювалися друковані книги того часу але у значно спрощеному варіанті [9, с. 135; 16, с. 170].

Заголовки більшості розділів кодексу виписані в'язю кіноварю [1, арк. 1, 46, 69 зв., 85 зв., 104 зв., 127 зв., 151, 162, 170 зв., 175, 186 зв., 197, 210, 230 зв., 235, 326, 340, 342 зв., 389]. Традиційно писана й рубрикація *Устава* – кіноварю. Позначення (індекси) – глав, днів тижня, а також різноманітні умовні скорочення із маргінальними прикрасами ("ча", "зри", "смоґри", "s", "вижъ", "б"), написані коричневим атраментом і кіноварю на зовнішніх берегах книги. Своєрідно оздоблені V-подібні спадання тексту рубрики *Устава* церковної служби і Переліку читань із Євангелії та Апостола. У першому випадку спадаючий текст на 5–17 рядках сторінки оздоблений з боків невеликими графічними зображеннями у вигляді кіноварних хрестиків [1, арк. 45], а в іншому – на 9–19 рядках з боків проставлені крапки [1, арк. 234 зв.]. В обох випадках основа тексту завершується "середником" (крапкою з комою).

Важливим фактором у встановленні історії кодексу є дослідження оправи книжкового блоку, яке передбачає з'ясування місця та часу її створення (первинна чи вторинна), вивчення матеріалів, із яких вона виготовлена, її структури і особливостей оздоблення. Оправа рукописного *Устава* із фондів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича складається із дерев'яних дощок, поволочених телячою шкірою коричневого кольору. Книжковий блок шитий на трьох подвійних шнурах, які кріпляться до дощок ренесансним кріпленням. Протягнуті через отвори у дошках, їхні кінці розтріпані та розкладені віялом. Закінчення шнурів наклеєні на внутрішній бік дощок. Для зміцнення шиття блоку, між шнурами приклеєні прямокутні смужки полотняної тканини. Корінець блоку каширований. Нижній каптал із прямим розташуванням стібків, плетений нитками білого та блакитного кольорів. Для верхнього форзаця використано розгортку аркуша ганчір'яного паперу білого кольору, він приклеєний. Вільний аркуш цього форзаця із філігранню "голова блазня", такою ж як і на вставних арк. 1–4 і 105 зв. [17, № 862]. Матеріалом для приклеєної частини нижнього форзаця послуговував аркуш із рукопису XVII ст., про нього мова йтиме далі. Дощки оправи розміром 315х210х10 мм із кантами і рантами, поволочені шкірою, оздоблені блінтовим тисненням. Від застібок лишилися лише врізи пробої та фрагмент нижнього ремня. Шкіряне покриття оправи декорова-

не тисненням рамок із геометричними сюжетами, рослинними й орнаментальними. У середині внутрішнього простору рамок на верхній дошці уміщено відтиск рослинно-квітчастого кибалкового середника, а в кутах – відтиски квітчастих штампів. Вздовж рантів – відтиски потрібних ліній дорожника.

Досліджуючи оправу кодексу, можна помітити, що книга перешивалася, ймовірно, двічі: у XVIII і XIX ст. На корінцевих фальцях зовні та всередині зшитків виявлено укріплення смужками паперу із написами кін. XVIII – першої половини XIX ст., характерним для реставрації XIX ст. Під час поновлення рукопису книжковий блок заново обрізався, це документує зрізування практично усієї сигнатури кодексу. Наявність вставних аркушів із філігранню, ідентичною на форзаці верхньої дошки оправи, дозволяє стверджувати, що рукопис вперше реставрувався у третій чверті XVII ст. Вище окреслені спостереження дають змогу зробити припущення, що оправа кодексу не первинна, а виготовлена у часі першої реставрації XVII ст. За оцінками О. Гальченко, шкіряні оправи при активному використанні без повторного переоправлення витримували близько 50–100 років; 95% кирилических кодексів, за словами дослідниці, збережені з вторинними оправами [6].

Варто відзначити, що досліджуваний *Устава* активно читався. Про особливий інтерес у користуванні книгою свідчать численні розриви і втрати паперу по краях аркушів. Вони містять загальне поверхнєве забруднення, із плями від вологі (місцями затікання води), воску. На нижніх кутах сторінок поверхня вкрита шаром жиру, який віділявся із рук читачів при численних гортаннях кодексу. Деякі аркуші із дірками – результат пропалення паперу.

При візуальному обстеженні *Устава церковного Єрусалимського* з'ясувалося, що пошкоджені частини аркушів кодексу поновлювалися (реставрувалися) смужками ганчір'яного паперу білого кольору іншої якості, аніж папір книжкового блоку. На арк. 104 реставраційна смужка паперу з філігранню "голова блазня", такою ж як і на форзаці на вставних аркушах. Книжковий блок заново був перешитий, про що свідчить наявність додаткових чи "зайвих" отворів у формі зарубок на згинах зшитків, не задіяних у процесі повторного перешивання блоку.

Історія побутування рукописних пам'яток більшою мірою встановлюється на основі пограничних записів, які відома українська дослідниця рукописної та стародрукованої книги В. Фрис називає "голосами знизу" [18]. На нижніх берегах аркушів з 1 до 20 виявлено подібний "голос знизу". Зафіксований запис написаний коричневим атраментом т. зв. російським скорописом. Його текст прочитаний за допомогою підсвічування світлом ультрафіолетової лампи, адже атрамент, яким користувався писар, вигорів. Подаємо дослідно текст цього впису: "зрпа ґ даль Сиу кнгу мая въ ks ПолууСтавъ Я В Село Почепскаго уѣзду роґъ В црковъ ЧеСтнаГо Воѣдвиженія ... СтеПа^а Кондра^евичъ Щыльни^к ПоСвоЕи Дши И Поро^дитеЛем^ь Своим^ь Вѣчное Поми^новенія А Хто Сиу кнгу Бе^зжа^дныя Вины И^неСеть ИСцркви И то^и Судитс^я На ономъ Свѣте Пере^а правед^нымъ Судиею" [1, арк. 1–20]. Цей пограничний запис за своїм характером відноситься до вкладних, адже інформує про акт дарування чи вкладання кодексу до церкви. Ця подія відбулася 26 травня 1781 р. від створення світу або ж у 1673 р. від Різдва Христового. У записі йдеться, що Степан Кондратович Щилкін дарує *Устава* храму Воздвиження Хреста Господнього у якеє село "Por" Почепського повіту. За допомогою Google Maps встановили, що це село тепер називається Червоний Ріг і розташовується у Почепському районі Брянської області Російської Федерації. Під час ідентифікації за-

пису було помічено наступне – на арк. 12 нижні частини літер писані на реставраційних смужках паперу XVII ст. Це дає змогу резюмувати, що кодекс перед вкладенням у вищезгаданий храм був поновлений.

На вільному аркуші верхнього форзаца міститься ще один запис, який допомагає у реконструкції історії побутування книги. Посеред цього аркуша коричневим атраментом скорописом XIX ст. написано наступне: "Св. троїцкой Кириловск Церкви". Цей напис дозволяє стверджувати, що якимось чином у XIX ст. досліджуванний Церковний Устав мігрує до м. Києва у Троїцький храм Кирилівського монастиря. Однак невдовзі він уже зберігається у бібліотеці Софійського собору під № 172, про що довідуємося із відтиска штампа прямокутної форми на звороті вільного аркуша верхнього форзаца, виконаного фіолетовим кольором [1]. Інший штамп ромбовидної форми чорного кольору інформує, що *Устав* знаходиться серед книг "БІБЛІОТЕКА / ПРИ КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖ. / УНІВЕРСИТЕТІ" [1, арк. 1, 17, 412]. Від того моменту й до сьогодні рукопис зберігається у Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Відомості економічного характеру уміщено на приклеїній частині нижнього форзаца книги. Посередині цього аркуша помітний згин і дірки від шиття. Ймовірно, ця розгортка використана із іншої книги чи зшитку рукопису in quarto (у четверту частину аркуша). Рукописний текст інформує про одиниці мір, грошово-лічильні одиниці, а також про купівлю/продаж і митні збори. Подаємо відчитаний текст, уміщеного на аркуші: "ко^в ржи цена за Четвери^к по девяти а^лтнъ ше Сто Четвериковъ Сполу Четверико пшеницы цена за Четверикъ пошестна^цати а^лтнъ по^де^вят Четверико^в ввса цена за Четвери^к по Семи а^лтнъ I все^х днгъ взято за уве^с хлѣ^б восемь рублевъ два^цать адин а^лтнъ Четыре днги а пошли^н взято Четы^рна^цать а^лтнъ по^лторы днги Тово^ж числа прода^л бряншо^й Стреле конша Фроло^в три^цать каде^й меду взя^л за ме^д Сорок два ру^бли а пошли^н С него взято два рубли три а^лтна двѣ де^нги Декоб^ря въ ке^де прода^л бряншо^й Стреле Гаврила Селивановъ дяно Стако^ж говя^жихъ днгъ взя^л за кожи два^цать три рубли а пошли^н взято по^выписи С рублеи по пяти днгъ I всего девят^на^цать а^лтнъ з де^нгою а^лтнъ по Четыре днги по^лпята Четверика Са цена за Четверикъ по девяти а^лтнъ I все^х днгъ взято девят^н рублевъ Четы^рна^цат а^лтнъ адна де^нга а пошли^н взято п^ят^на^цать а^лтнъ Четыре днги Генваря въ ид^е купи^л нижне^й Слободы крстьяни^н Іва^ш како релени^н п^яд^еся^т три пуда Соли днгъ плати^л за Со^л п^ят^на^цать рублевъ и а^лтнъ а пошли^н взято з днгъ трина^ца^т а^лтнъ по^лторы де^нги Тово^ж числа прода^л крстьяни^н комарикия вл^ти Села бородин^а Івашка Суховерко^в С товарищ Семъ возовъ хлѣ^ба ржи два^цать Семъ Че^тверковъ цена за Четверикъ по в^сми а^лтнъ по Четыре днги I все^х днгъ взя^л Семъ рублевъ". Згадані в тексті назви одиниць вимірювання маси (четверик, кадь ін.), грошово-лічильних одиниць (алтин, деньга, рубль), а також палеографічні особливості почерку дозволяють припустити, що це рукопис XVIII ст., який міг бути вклясний при реставрації книги у XVIII ст. На слідах згину цього аркуша посередині уміщено запис півустановом XVIII ст. Це напис молитовного характеру, виконаний коричневим атраментом: "Кто ти спасе ризу раздра Арие ты рече иже тро^ицы пресѣче едино^четное начало". Найочевидніше – взятий із Стихир на Господи возвах великої вечірні 7-ої Неділі після Пасхи, яку ще називають Неділею 318 Отців І Вселенського собору, які уміщені у Тріоді Цвітній [16, арк. 356].

Отже, детальна атрибуція кириличних рукописних кодексів дозволяє більш точно встановити час їхнього

створення, з'ясувати локалізацію створення, а також довідатися про історію побутування пам'яток. У ході нашого дослідження було атрибутовано кириличний список *Єрусалимського Уставу*, який зберігається у відділі рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Завдяки детальному вивченню текстів цього кодексу встановили, що вона відноситься до книг богослужбового характеру. Її тексти не читаються під час церковних богослужінь, однак у них подано порядок читань текстів із *Октоїха*, *Минеї*, *Тріодей*, книг *Старого* та *Нового Заповітів*, *Часослова* та ін. залежно від особливостей тієї чи іншої служби. Дослідження тексту *Уставу* сприяло визначенню його мовної редакції, що у свою чергу дозволило віднести написання книги у сучасних кордонах Росії. Вивчення водяних знаків паперу, на якому переписаний текст досліджуваної кириличної пам'ятки, допомогло у питанні встановлення часу виготовлення кодексу. Результати проведеного філігранологічного аналізу книги показали різноманітність паперу, датованого за альбомами водяних знаків 1570–1584 рр. Детальне вивчення одного із розділів рукопису дозволило висунути кілька версій для визначення більш точної дати копіювання кодексу. Комплексне дослідження палеографічних особливостей *Єрусалимського Уставу*, елементів його внутрішнього і зовнішнього оздоблення, а також вивчення оправи дозволило віднести час написання пам'ятки до останньої третини XVI ст. Забруднені кутики аркушів, а також численні розриви і втрати паперу на аркушах, воскові плями свідчать про активне користування книгою. Встановлено, що рукопис реставрувався та поновлювався у XVII, XVIII та XIX ст. На жаль, не вдалося дізнатися ім'я копіювальника та точне місце створення кодексу, а також і місце його першого вкладення у храм. Відомо, що після першої реставрації книги у третій чверті XVII ст. вона була подарована храму Воздвиження Хреста Господнього у с. Ріг, що на Брянщині Російської Федерації. До XIX ст. її історія невідома, ймовірно досліджуваний *Устав* саме там і зберігався. У XIX ст. книга уже зберігалася в Україні – у Кирилівському монастирі м. Києва, а згодом у бібліотеці Софійського монастиря. У наступному сторіччі потрапляє до Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, де вона зберігається й до сьогодні та доступна для дослідників.

Подальші дослідження цього *Уставу*, на нашу думку, мають бути зосереджені у детальних студіях змісту цієї пам'ятки. Вони сприятимуть вивченню літургійних практик того регіону, де вона була переписана й побутувала, а також богослужбових традицій, специфіки й особливостей релігійної культури. Перспективними, на наш погляд, є й дослідження рівня й масштабу вшанування новоканонізованих києво-руських святих в Україні та Росії у XVI–XVII ст. за матеріалами *Єрусалимських Уставів*.

Список використаних джерел:

1. Відділ рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, с-168478, 413 арк.
2. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 304 I, д. 239, 327 л.
3. Siniarska-Czaplicka, J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku / J. Siniarska-Czaplicka. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1969. – XV, 41 s., CCXXVIII tab.
4. Біблія. – Острог: Видавництво В.К. Острозького, друк Івана Федоровича, 1581. – [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк.
5. Бондар Н.П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис / Н.П. Бондар. – Київ: [б.в.], 2012. – 311 с.

6. Гальченко О.М. Атрибуція та визначення первинності оправи при описуванні кирилических рукописних книг XVI ст.: спостереження кодикола / О.М. Гальченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2013. – Вип. 17. – С. 332–355.
7. Голубинский Е.Е. История канонизации святых в Русской Церкви / Е.Е. Голубинский // Богословский вестник. – 1894. – Т. 3, № 8. – С. 188–190.
8. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. / Я.П. Запаско. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. – 312 с.
9. Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної / Я.П. Запаско. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – 184 с.
10. Іванова О.А. До питання датування рукописних книг (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) / О.А. Іванова // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2002. – Вип. 7. – С. 204–216.
11. Іванова О.А. Кирилическа рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней / О.А. Іванова. – Київ: [б.в.], 2016. – 256 с.
12. Іванова О.А. Характерні риси східнослов'янських мовних редакцій у церковнослов'янських пам'ятках постійного змісту XVI ст. (на матеріалі фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) / О.А. Іванова // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2003. – Вип. 8. – С. 95–103.
13. Каманін І. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII в. (1596–1651) / І. Каманін, О. Вітвіцька. – Київ: [б.в.], 1923. – 144 с.
14. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках: атлас / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс: [б.и.], 1967. – 577 с.
15. Пурыева Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пурыева. – Львів: Свічачо, 2001. – 160 с.
16. Триодъ цвітна. – Л.: Видавництво М. Сльозки, 1642. – [6], 433, [1] арк.
17. Филіграні XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы из фонда ГИМ: Каталог / Сост. Т.В. Дианова. – Москва: [б.и.], 1993. – 192 с.
18. Фрис В. "Голоси знизу" (огляд покрайніх записів XVI–XVIII століть на кирилических рукописах і стародруках) / В. Фрис // Київська Академія. – 2014–2015. – Вип. 12. – С. 110–119.
19. Фрис В.Я. Історія кирилическої рукописної книги в Україні / В.Я. Фрис. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 188 с.

References:

1. Viddil ridkisnykh knyh i rukopysiv Naukovoї biblioteki im. M. Maksymovycha Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, s-168478, 413 arkushy. [Department of Rare Books and Manuscripts of Maksymovych Scientific Library of Taras Shevchenko National University of Kyiv]
2. Nauchno-issledovatel'skii otdel rukopisei Rossiiskoi gosudarstvennoi biblioteki, fond 304 I, delo 239, 327 listov. [Scientific Research Department of Manuscripts of Russian State Library]
3. SINIARSKA-CZAPLICKA, J. (1969). *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*. Wrocław, Warszawa, Kraków. [In Polish]
4. *Biblia*. [Bible]. (1581). Ostroh: Vydavnytstvo V. K. Ostrozhskoho, druk Ivana Fedorovycha. [In Old Ukrainian]
5. BONDAR, N. P. (2002). *Vydannia Ivana Fedorova ta Petra Mstyslavtsia z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: doslidzhennia, poprymynkovy opys*. [Publications of Ivan Fedorov and Petro Mstyslavets from the Funds of the Vernadsky National Library of Ukraine: Research and Description of Exemplars]. Kyiv: [s.n.]. [In Ukrainian]

S. Voloshchenko, historian
Museum of Old Ukrainian Book
Borys Voznytskyi National Art Gallery of Lviv, Lviv, Ukraine

6. HALCHENKO, O. M. (2013). Atrybutsiia ta vyznachennia pervynnosti opravy pry opysuvanni kyrylychnykh rukopysnykh knyh XVI st.: sposterezhenia kodykolo. [Attribution and Identifying of the Framework's Primacy During the Description of the Cyrillic Manuscripts of the 16th Century: Remarks of Codicologist]. In: *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy*, 17, 332–355. [In Ukrainian]
7. GOLUBINSKII, E. E. (1894). Istoriia kanonizatsii sviatykh v Russkoi Tserkvi. [The History of Saints' Canonization in the Russian Church] In: *Bogoslovskii vestnik*, 3(8), 188–190. [In Ukrainian]
8. ZAPASKO, Ya. P. (1971). *Mystetstvo knyhy na Ukraini v XVI–XVIII st.* [The Book Art in Ukraine of the 16th – 18th Centuries]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu. [In Ukrainian]
9. ZAPASKO, Ya. P. (1960). *Ornamentalne oformlennia ukrainskoi rukopysnoi knyhy*. [Ornamental Typography of Ukrainian Manuscripts]. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR. [In Ukrainian]
10. IVANOVA, O. A. (2002). Do pytannia datuvannia rukopysnykh knyh (za materialamy Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho). [The Question of the Manuscripts Dating (on the Materials of the Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine)]. In: *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy*, 7, 204–216. [In Ukrainian]
11. IVANOVA, O. A. (2016). *Kyrylychna rukopysna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: Istoryko-kodykologichne doslidzhennia. Albom filigranei*. [Cyrillic Manuscript of the 16th Century from the Funds of the Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine: Historical and Codicological Analysis]. Kyiv: [s.n.]. [In Ukrainian]
12. IVANOVA, O. A. (2003). Kharakterni rysy skhidnoslov'ianskykh movnykh redaktsii u tserkovnoslov'ianskykh pam'iatkakh postiinoho zmistu XVI st. (na materialy fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho). [Specific Features of the Church Slavonic Memorials of Permanent Content of the 16th Century in the East Slavic Language (on the Materials of the Funds of the Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine)]. In: *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy*, 8, 95–103. [In Ukrainian]
13. KAMANIN, I., & VITVITSKA, O. (1923). *Vodiani znaky na papiery ukrainskykh dokumentiv XVI–XVII v. v. (1596–1651)*. [Watermarks on Paper of Ukrainian Documents of the 16th – 17th Centuries (1596–1651)]. Kyiv: [s.n.]. [In Ukrainian]
14. LAUTSIAVICHIIUS, E. (1967). *Bumaga v Litve v XV–XVIII vekakh: atlas*. [Paper in Lithuania of the 15th – 18th Centuries: Atlas]. Vilnius: [s.n.]. [In Russian]
15. PURIAIEVA, N. (2001). *Slovyk tserkovno-obriadovoi terminolohii*. [The Dictionary of Church Ceremonial Terminology]. Lviv: Svichado. [In Ukrainian]
16. *Triod tsvitna*. (1642). Lviv: Vydavnytstvo M. Slozky. [In Old Ukrainian]
17. DIANOVA, T. I. (Ed.). (1993). *Filigrany XVII v. po staropechatnym knigam Ukrainy i Litvy iz fonda GIM: Katalog*. [Filigree of the 17th Century in the Early Printed Books of Ukraine and Lithuania from the Funds of the State Historical Museum: Catalog]. Moscow: [s.n.]. [In Russian]
18. FRYSS, V. (2014–2015). "Holosy znyzu" (ohliad pokrainnykh zapysiv XVI–XVIII stolit na kyrylychnykh rukopysakh i starodrukakh). ["Voices from Below": a Review of the Outermost Records of the 16th – 18th Centuries in Cyrillic Manuscripts and Early Printed Books]. In: *Kyivska Akademiia*, 12, 110–119. [In Ukrainian]
19. FRYSS, V. Ya. (2003). *Istoriia kyrylychnoi rukopysnoi knyhy v Ukraini*. [History of the Cyrillic Manuscript Book in Ukraine]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 21.11.18

ECCLESIASTIC TYPIKON FROM THE SCIENTIFIC LIBRARY OF KYIV UNIVERSITY: ATTRIBUTION OF MANUSCRIPT

The principles of scientific attribution of liturgical cyrillic manuscripts, which has been worked out by author, are examined. The thorough study of Jerusalem Ecclesiastic Typikon from the rare books and manuscripts department's collection of Maksymovych Scientific Library of Taras Shevchenko National University of Kyiv is conducted. The stages of manuscript attribution are analyzed, including the date identification and localization of its origins and use.

The type and the title of the codex have been identified by the analysis of book's texts. The linguistic variant of Church Slavonic language, used for re-writing the copy, is revealed, which has helped to localize the place of creation. Detailed watermark analysis of paper, which the copy had been made of, has allowed to estimate date range of its production. The problematic ascertainment of the date of creation has been also supported by the analysis of the textual sources, studying of palaeographic peculiarities of cyrillic script book, the inner book's decorative features. The problem of binding production date, its construction, materials and design, is formulated. The state of preservation of manuscript is analysed, which led the author to understanding the extent of book's relevance for its readers. The history of manuscript restoration and its stages have been studied. The places of use and migration of the copy are revealed on the basis of provenance examination up till its arrival to Maksymovych Scientific Library's rare books collection.

Key words: Jerusalem Ecclesiastic Typikon, manuscript, Cyrillic manuscript, attribution, codicology, Maksymovych Scientific Library of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

УДК 94(479.24+479.22)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.05>S. Habibbayli, PhD (Political Sciences)
Institute of the Caucasus Studies, ANAS, Baku, Republic of Azerbaijan

ENERGY PROJECTS CONNECTING AZERBAIJAN AND GEORGIA

After the restoration of the state independence of Azerbaijan, one of the main goals was to use natural resources freely, in the interests of the Azerbaijani people and state. Since the early 1990's, several western companies have begun to show interest in the energy sources of the Caspian region. In the first years of independence, certain steps were taken to obtain energy resources and bring them to the world market. The "Contract of the Century" concluded on September 20, 1994, with 11 transnational oil companies worldwide, which laid the foundation of the oil strategy proposed by national leader Heydar Aliyev, allowed Azerbaijan to play an important role in the Caucasus and Caspian Sea region, turning it into one of the international centers for the production of energy resources.

After the signing of the "Contract of the Century", the key issue was finding favorable ways for oil and gas transit. The choice of Georgia as a transit country would meet the interests of Azerbaijan. Starting from 1999, the first oil was transported via the Baku-Supsa pipeline, and from 2006 on the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export oil pipeline.

Transportation of gas, along with oil, is carried out through Georgia. Gas is transported to Georgia by the end of 2006 through the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline and from June 2007 to Turkey.

The Southern Gas Corridor, which is probably the largest gas pipeline project put forward by Azerbaijan, involving Georgia, delivers the Shahdeniz Phase 2 gas from the Caspian Sea to Europe. The South Caucasus Pipeline Project Expansion, part of this project, encompasses the construction of new pipelines and associated facilities in both Azerbaijan and Georgia. The opening ceremony of the first phase of the Southern Gas Corridor project was held at Sangachal Terminal on May 29, 2018.

Within the framework of the AGRI (Azerbaijan, Georgia, Romania Interconnector) project, which is one of the energy projects connecting Azerbaijan and Georgia, it is planned to transport natural gas through the pipeline to the Black Sea shores of Georgia, where it will be liquefied and transported by tankers to the terminal in Romania's Constanta port and then to the gas infrastructure of Romania and other European countries in the form of natural gas.

Georgia is not only a transit country for Azerbaijan, but also one of the largest consumers of hydrocarbon reserves. The State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR) has been operating in Georgia since 2006. SOCAR's activities in Georgia are carried out through "SOCAR Georgia Petroleum", "SOCAR Gas Export-Import", "SOCAR Georgia Gas", "SOCAR Georgia Gas Distribution", "Black Sea Terminal" and others.

Keywords: energy projects, hydrocarbon reserves, oil strategy, Baku-Tbilisi-Ceyhan main export route, Southern Gas Corridor.

After the restoration of the state independence of Azerbaijan, one of the main goals was to use natural resources freely, in the interests of the Azerbaijani people and state. It is known that the largest natural resources of Azerbaijan, hydrocarbon reserves have been plundered by foreign colonists for many years. It was Azerbaijan's right to have its own hydrocarbon reserves, to produce them freely, and to bring the product to world markets through independent and reliable routes.

On the eve of the collapse of the USSR, certain ideas were heard about the extinction of hydrocarbon resources in the Caspian region [20, p. 284]. These were mainly the propagandistic nature of the information to keep Azerbaijan away from the energy market. But these ideas did not justify themselves. Since the late 1980's, several western companies have begun to show interest in the energy resources of the Caspian region. While some steps were taken to acquire energy resources and bring them to the world market in the early years of independence, the turning point in this area was followed by the oil strategy that Heydar Aliyev implemented after returning to power. Heydar Aliyev stressed the importance of using the oil and gas resources extremely effectively for Azerbaijan's development and strengthening: "Oil is the greatest wealth of Azerbaijan, and belongs to the people, not only to the present generation, but also to future generations" [2].

At the end of a few months of intense negotiations, the Agreement on the Joint Development and Production Sharing for the Azeri and Chirag Fields and the Deep Water Portion of the Gunashli Field in the Azerbaijan Sector of the Caspian Sea – "Contract of the Century" was signed with 11 international oil companies on September 20, 1994 [21]. This agreement, which laid the foundation of the oil strategy, enabled Azerbaijan to play an important role in the Caucasus and the Caspian Sea region, turning it into one of the international centers for the production of energy resources.

After the signing of the "Contract of the Century", the search for favorable routes for oil transit was started. Since

Azerbaijan had no direct access to the world ocean, it was necessary to use the territory of one or more of the neighboring countries as a transit for oil transportation. The conflicts existing in the Caucasus region had a serious impact on oil transportation. The Nagorno-Karabakh conflict, formed as a result of Armenia's military aggression against Azerbaijan, and the war in Chechnya were just two of the reasons that prevent oil transportation [20, p. 310]. If Armenia recede its aggression policy and retreated its allegations concerning the occupied territories, perhaps the issue of transportation of oil through this country to Nakhchivan and then to the Mediterranean would be discussed. Armenia's aggressive policy deprived it of both its energy security and its involvement in all regional and global projects.

Russia persistently tried to transport oil through its territory. Russia's proposed Baku-Novorossiysk oil pipeline was old, with high transit fees and insufficient in terms of transmitters. The climatic conditions of the pipeline were also unfavorable. As mentioned above, the ongoing war in Chechnya was a serious threat to the security of the pipeline.

Iran, another neighboring state, was also interested in the transportation of oil through its territory. Iran offered the Baku-Tabriz-Nakhchivan-Ceyhan route. Although this route was economically advantageous, it could not be accepted by western companies for sanctions imposed on Iran. As the transit country was more focused on Georgia. It is true that there could be some difficulties in transporting oil from Georgia because of the Georgian-Abkhazian and the South Ossetian conflict. In general, the implementation of oil transportation through Georgia was the most optimal variant among the real options. Transportation of oil via Georgia was not considered a novelty. The cooperation between the two countries in this field has more than one century history. The Baku-Batumi oil pipeline, which was constructed in 1896-1906, was the first in Europe and the second major oil pipeline in the world [4, p. 6]. In 1907, this pipeline was put into operation. One of the first things that took place after the independence of Azerbaijan

Democratic Republic and the Democratic Republic of Georgia was the signing of an agreement on the restoration and normal operation of the Baku-Batumi oil pipeline [14]. Through this pipeline, kerosene and then crude oil were transported until 1930.

The President Heydar Aliyev found the solution to the dispute by dividing the oil pipeline solution into two phases – the transportation of primary oil and the transportation of the main export oil. Two routes were selected for export of primary oil: Baku-Novorossiysk and Baku-Supsa routes [22, p. 766]. The choice of two routes was the result of the deeply thought-out, balanced policy of national leader Heydar Aliyev.

After the route selection, the legal framework for their implementation was started. On February 18, 1996, an agreement was signed on the transportation of oil through the Baku-Novorossiysk route in Moscow [20, p. 315]. After the signing of the treaty, Chechnya declared its intention to become an independent entity in the transit of Azerbaijani oil. On the background of all this, the implementation of the Baku-Supsa route became more urgent. One of the main goals of Heydar Aliyev's visit to Georgia on March 8, 1996 was to get an agreement on the initial oil transportation through Georgia [11, p. 204]. The same day the agreement on the construction and operation of the Baku-Batumi pipeline between AIOC, Georgian International Petroleum Corporation and SOCAR was signed, and the agreement on construction of the oil pipeline from Batum to Supsa port was signed. This meant that Azerbaijani oil would be floated to the West after many years. Despite all the pressures, achieving an agreement once again demonstrated that both Azerbaijan and Georgia are committed to pursuing an independent policy. It also created conditions for further consolidation of relations between the two countries. Restoration and reconstruction of the 833-km long pipeline was started in 1997 [29]. The cooperation between the two countries contributed to the creation of new workplaces and improvement of the living conditions of the population, as well as the creation of modern infrastructure. Within the western route, the Supsa terminal was constructed in 1998 with the capacity of 400,000 tons [30].

On November 12, 1997, the first oil production from the Chirag field under the Contract of the Century began. Georgian President's participation (Georgian President Eduard Shevardnadze) in the event marked by the solemn highlighted the high level of bilateral relations between the two countries [20, p. 323]. The same day, the opening ceremony of the Sangachal station took place. On December 10, 1998, the oil refinery was launched from the Sangachal terminal to the Baku-Supsa Western Export Pipeline, at the ceremony attended by the President of the Georgian International Oil Corporation, G. Canturia. In April 1999, the Baku-Supsa pipeline was fully operated by the launch of the Supsa terminal. On April 17, 1999, solemn opening ceremonies of Baku-Supsa export pipeline and Supsa terminal in Georgia took place [4, p. 7]. Along with the Presidents of Azerbaijan and Georgia, the President of Ukraine L. Kuchma also attended the event. The western route was more advantageous than the North Route. First, transit fees were cheaper. Secondly, the area where it crossed was more secure. Third, it was more advantageous in terms of distance. Fourth, it was more favorable in terms of climatic conditions. Fifth, Azerbaijan's high quality oil could be delivered to buyers without interfering with other oils.

After agreements on initial oil export routes were reached negotiations on the main export route were intensified. On September 5, 1997, by the decree of the

President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev, a working group was established to select the main export oil pipeline route [9]. President Heydar Aliyev, despite all the pressure, tried hard to transport the main oil export route through Georgia and Turkey. The Baku-Tbilisi-Ceyhan route corresponded to the geopolitical interests of Azerbaijan. Western companies opposed this route claiming that requires more funds.

Russia still tried to prevent the transportation of Azerbaijani oil through other countries. For this purpose, former Russian Prime Minister Chernomyrdin visited Tbilisi in 1998 and tried to convince Georgian President E. Shevardnadze that this project was not a profitable business and that it would create an environmental crisis for Georgia [4, p. 10-11]. E. Shevardnadze, in turn, called on Russia to put an end to the pressure and declared its commitment to the project. Determination of Baku-Tbilisi-Ceyhan as the main export pipeline for the first time was fully known at the Trabzon meeting of the Presidents of Azerbaijan, Georgia and Turkey on April 26, 1998 [8]. All three presidents clearly stated that the main export pipeline should be the Baku-Tbilisi-Ceyhan.

On October 29, 1998, Turkish President Suleyman Demirel, President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev, President of Georgia Eduard Shevardnadze, President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, President of Uzbekistan Islam Karimov and US Energy Secretary Bill Richardson signed an Ankara Declaration in the Grand National Assembly of Turkey on determination of the Baku-Tbilisi-Ceyhan route for delivering the energy resources of the Caspian region, especially the Azerbaijani oil to the world markets [20, p. 331-332]. This historic document has declared to the world its commitment to realize the Baku-Tbilisi-Ceyhan main pipeline.

Within the framework of the OSCE Istanbul Summit on November 18, 1999, took place signing ceremony of "An agreement between the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey on the transportation of crude oil through the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline through the territories of the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey", to support the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline project, Istanbul Declaration between the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Kazakhstan on the testimony of the United States to involve Kazakh oil in this project, Intergovernmental Declaration on the Trans-Caspian Gas Pipeline between the Republic of Azerbaijan, Georgia, Turkmenistan and the Republic of Turkey, Memorandum of Understanding between Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey as a document supporting the development of Azerbaijani gas projects and the sale of Azerbaijani gas to the Republic of Turkey and other international markets [5]. Prior to the summit, Azerbaijan International Operating Company predicted that the price of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline would be up to \$ 3.7 billion. The work proved that this figure was wrong, and the project cost was \$ 2.4 billion. Turkey took the risk within its territory within the framework of the project and the International Operations Company undertook the risk in the territory of Georgia and Azerbaijan.

In February 2000, the next negotiations between representatives of Azerbaijan, Turkey, Georgia and the United States took place in Istanbul. In the negotiations, the text of the agreement was agreed between Georgia and the investing companies. However, Georgia, which received transit status, did not agree with transit definitions and delayed the project for some time. To overcome this problem, The President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev went on state visit to Georgia. During the

visit, which took place on March 22-23, 2000, the Azerbaijani side reached a consensus on compromise on the transit tariff [19]. According to the agreement, the Georgian side would receive a transit fee of \$ 1.3 million for each ton of oil passing through its territory. It would bring \$ 25-30 million per year to Georgia.

On April 28, 2000, representatives of Turkey, Azerbaijan and Georgia signed the final document of the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export oil pipeline at the US Department of State [20, p. 343]. The parliaments of all three countries ratified this document. This was the next successful step taken to realize the transportation of Caspian oil to the world markets. The signing ceremony of the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export oil pipeline was held on October 18 in Tbilisi and on October 19 in Turkey. Finally, after several years of intense negotiations, meetings, and agreements, the foundation of the Azerbaijani part of the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export oil pipeline was laid on September 18, 2002 [10]. A groundbreaking ceremony of the Georgian part of the pipeline was held in Tetri-Tskaro on May 23, 2003. On October 16, 2004, the ceremony of uniting the Azerbaijani and Georgian parts of the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export oil pipeline was held on the border with Georgia's Gardabani region – in the village of Boyuk-Kesik, Agstafa region. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and President of Georgia Mikhail Saakashvili attended the ceremony called "Golden Weld" [5]. On May 25, 2005, the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline was filled and the Azerbaijani part of the pipeline was put into operation [13, p. 122]. The Georgian part of the pipeline was officially opened on October 12, 2005 in the territory of the #1 pump station located in the Gardabani district of Georgia [25]. On May 28, 2006, the oil flowing through the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline reached the port of Ceyhan [1].

As a transit country, Georgia has received substantial economic and political revenues from this project. It is no coincidence that, in one of his interviews, M. Saakashvili called the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline "way of life" for Georgia [4, p. 19]. First of all, the pipeline will bring \$ 2.5 billion revenue to Georgia's state budget over the next 40 years. Construction of the pipeline means the flow of foreign investment to the country. This means improvement of the infrastructure, creation of new jobs. Over 2,500 workers were used during the construction in Georgia. The pipeline has increased the attention of the world community to Georgia. This has contributed to the strengthening of security and stability in the country. The Georgian-Azerbaijani relations have risen to a strategic partnership.

In addition to oil pipelines, the Baku-Tbilisi railway is widely used to transport oil products from the Caspian basin. In this way, about 5-10 million tons of oil is delivered to Georgian ports of Batumi, Kulevi and others [16, p. 663].

One of the energy projects that Azerbaijan and Georgia has partnered with is the Baku-Tbilisi-Erzurum (South Caucasus Pipeline) gas pipeline project. The Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline is intended for transportation of gas extracted from the Shah Deniz field in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea. On June 4, 1996, an agreement on production sharing was signed in Baku, which envisages the joint development of this field with foreign oil companies [22, p. 904]. On September 29, 2001, the signing of several important documents, between the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev and the President of Georgia, Eduard Shevardnadze, who was in Baku on an official visit, including the transportation of gas extracted from the Shah Deniz field in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea via the Baku-Tbilisi-Erzurum route, were an important guarantee for the expansion of

cooperation between the two countries, as well as security, peace and stability in the region [12, p. 183]. On October 16, 2004, the construction of the South Caucasus Pipeline began on the day of merging of Azerbaijani and Georgian parts of Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline. Gas transportation through the pipeline started to Georgia from the end of 2006, and from June 2007 to Turkey, which has been constructed for almost two years [31].

Southern Gas Corridor probably is one of the largest projects launched by Azerbaijan, involving Georgia. According to this project, gas extracted from the Shah Deniz Stage 2 will be transported from the Caspian Sea to Europe, at a distance of 3,500 kilometers. This requires expansion of existing infrastructures and construction of a new pipeline chain. The expansion of the existing South Caucasus Pipeline through the new parallel pipeline along the territory of Azerbaijan and Georgia, Trans-Anatolian Pipeline (TANAP), to be implemented according to the agreement signed between Azerbaijan and Turkey on June 27, 2012 [6, p. 22] and Trans-Adriatic Pipeline (TAP) project, which is planned to be implemented under the Intergovernmental Agreement signed between Albania, Italy and Greece in February 2013, are key segments of this corridor.

The Expansion of the South Caucasus Pipeline (ESCP) project involves new sections of the pipeline and associated facilities to be built both in Azerbaijan and in different parts of Georgia. The ESCP project consists of pipelines with a total length of 424 km in Azerbaijan and 62 km in Georgia.

The foundation of the Southern Gas Corridor was laid in Baku – at the Sangachal Terminal on September 20, 2014. The groundbreaking ceremony was attended by President of Azerbaijan Republic Ilham Aliyev, President of the Republic of Bulgaria Rosen Plevneliev, Prime Minister of Greece Antonis Samaras, Georgian Prime Minister Irakli Garibashvili, The Prime Minister of Montenegro Milo Djukanovic, Turkish Minister of Energy and Natural Resources Taner Yildiz, Italian Minister of Economic Development Claudio De Vincenti, the chief executive of BP Robert Dudley and other officials, representatives of the company [24]. At the groundbreaking ceremony of the Southern Gas Corridor, President Ilham Aliyev said: "As a result of implementation of this project there will not be a loser. Everyone will benefit. The transit countries, as well as the countries that are considered to be consumers, will also achieve diversification of gas transportation. The Southern Gas Corridor will provide European energy security."

On February 12, 2015, the first meeting of the Southern Gas Corridor Advisory Council, the second meeting on February 29, 2016 and the third meeting on February 23, 2017 were held in Azerbaijan. A Joint Declaration was signed by officials from 12 countries – Azerbaijan, Georgia, Turkey, Greece, Bulgaria, Albania, Italy, Croatia, Montenegro, the United States, Great Britain and the European Commission on the outcomes of the third meeting of the Advisory Council. In the Declaration, the participants stated that they are committed to continuing and deepening long-term strategic ties between energy carriers, suppliers and consumers of the countries of the Southern Gas Corridor in order to ensure reliable and stable supply of gas from Azerbaijan to Georgia, Turkey and then to European countries. Welcomed the significant achievements made in the implementation of this project since the 1st and 2nd ministerial meetings in Baku and stated that they will support further efforts of the respective countries to finalize all the necessary procedures for the completion of the construction [18].

The fourth meeting of the ministers within the Southern Gas Corridor Advisory Council was held at the Heydar Aliyev Center in Baku on February 5, 2018 [25]. Speaking at the meeting, President İlham Aliyev said that significant progress was made in the implementation of the Southern Gas Corridor and most of the work was done. He emphasized that regional cooperation established between Azerbaijan, Georgia and Turkey 20 years ago played an important role in the development of energy sector in our region and Europe. Opening ceremony of the first phase of the Southern Gas Corridor project was held at Sangachal Terminal on May 29, 2018 [7]. The Southern Gas Corridor, for the first time, will change the energy map of the entire region by connecting the gas supply to the European markets in the Caspian region.

One of the energy projects that connects Azerbaijan and Georgia is AGRI (Azerbaijan, Georgia, Romania Interconnector). Azerbaijan, Georgia and Romania signed a Memorandum of Understanding on implementation of the project on gas supply in Bucharest on April 13, 2010 [3]. The AGRI project envisions transporting natural gas through the pipeline to the Black Sea shores of Georgia, where it will be liquefied and transported by tankers to the terminal in Romania's Constanta port and then to the gas infrastructure of Romania and other European countries in the form of natural gas. In September of that year, at the summit in Baku, which the presidents of Azerbaijan, Georgia and Romania and Prime Minister of Hungary attended, Baku Declaration supporting the AGRI project was signed [17]. A meeting of energy ministers of the AGRI project participant countries was held in Bucharest, Romania, in 2015 [26]. At that meeting, Deputy Minister of Energy of Georgia, Mariam Valishvili informed the participants of the event about the importance and support of the country for the implementation of the AGRI. The Joint Declaration adopted at the end of the meeting expressed support for the future development of the AGRI project as part of the Southern Gas Corridor, which contributes significantly to Europe's energy security.

Georgia is not only a transit country for Azerbaijan, but also one of the largest consumers of hydrocarbons in Azerbaijan. In the most difficult days, Azerbaijan has always extended its fraternal hand to Georgia. An explosion at a gas pipeline near the Georgian-Russian border on January 22, 2006 and a high-voltage power line "Kavkasioni" faced the energy crisis in Georgia [15]. At that time, the Georgian leadership asked for gas and electricity from Azerbaijan. Azerbaijan responded positively to Georgia's request and on January 23, 3 million cubic meters of gas entered the Georgian territory. First of all, this gas was given to St. Stepan (former Kazbegi) and Dusheti districts with a frost of above 20 degrees, and the gas supply to Tbilisi was restored by the end of the day. Thus, in the frozen winter days, Georgia was able to escape the energy crisis with the help of Azerbaijan.

The State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR) has been successfully operating in Georgia for many years. SOCAR's activities in Georgia are carried out through "SOCAR Georgia Petroleum", "SOCAR Gas Export-Import", "SOCAR Georgia Gas", "SOCAR Georgia Gas Distribution", "Black Sea Terminal" and others. Currently, about 4,000 employees are operating in SOCAR-owned companies in Georgia. Over \$ 1 billion invested in Georgian economy by SOCAR and its affiliated companies in 2007-2017. Socar Georgia Petroleum (SGP) has been operating in Georgia since August 2006, with SOCAR Georgia Gas, and the Black Sea Terminal (Kulevi Black Sea Terminal) since 2008 [27, p. 5-6]. The main activity of SGP is to organize wholesale and retail sales of

oil products from Azerbaijan and other exporting countries. Currently, 116 petrol stations operate under SOCAR brand in Georgia. In general, \$ 196 million was invested by the SGP in Georgia for 2006-2017. In 2017, the company sold 347 million liters of oil products [23]. SOCAR Georgia Gas (SGG) operates on implementation of gasification program of Georgian territory. Under an agreement signed between the Georgian government and SOCAR on December 12, 2008, SGG has to supply 150,000 subscribers in the country and invest \$ 40 million into the country [28]. In 2013, the Government of Georgia and SGG signed a Memorandum on the implementation of the second phase of the existing Gasification Program. According to the memorandum, in 2017, SOCAR had to provide 75% of Georgia's population with natural gas through Georgia Gas Gasification Project. During the second phase of the program, in 2008-2017, SGG provided 250,000 subscribers with gas and invested around \$ 290 million in investment. SGG currently serves over 590,000 subscribers throughout Georgia. Generally, 1.4 billion cubic meters of natural gas was imported to the Georgian market in 2008-2017. According to the 2018 forecast, the volume of imported gas will be 1.8 billion cubic meters. The main activity of SOCAR Gas Export-Import Company is aimed at supplying natural gas to two groups of consumers: population and energy production enterprises, which are necessary for continuous gas supply in all social sectors of Georgia.

SOCAR Georgia Gas Distribution's capital expenditure for the year 2017 was about \$ 11.4 million. During this period, 137.9 million cubic meters of natural gas was sold to the Georgian market and 194.2 million cubic meters of natural gas was transported.

Black Sea Terminal – Kulevi Oil Terminal has been put into operation since 2008. The terminal is intended for transportation of oil and oil products from Azerbaijan and the Central Asian region. During 2008-2017, the volume of transported goods via the terminal was 23 million m / t.

Summarizing the abovementioned, it can be concluded that Georgia is the only partner of Azerbaijan in the South Caucasus and the relations between the two countries are at the level of strategic partnership. Because the economic lines that are important for Azerbaijan go through its territory, Georgia, in turn, is extremely skillful of this factor and uses its "transit country" status quite enough. Azerbaijan's energy projects are the main driving force behind Georgia's development. The energy projects implemented by Azerbaijan are the main driving force not only their own, but also in the development of Georgia. From the restoration of independence to this day, Azerbaijan has always played a role of a great brother against Georgia, compromising on some issues, has shown that historic partnership and neighborhood are more important than material interests at some moments.

Sources:

1. Abdullayev R. Bütün uğurlarımızın təməli / R. Abdullayev // "Azerbaycan" newspaper. – 2009, September 15.
2. Abdullayev M. Ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyası Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyinə xidmət edir / M. Abdullayev // "Yeni Azərbaycan" newspaper. – 2013, April 3.
3. A meeting of ministers for support of the AGRI project has been held in Baku between Azerbaijan, Georgia and Romania [Online] // Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – 2014. – Retrieved from https://azertag.az/xeber/Bakida_Azərbaycan_Gurcistan_va_Ruminiya_arasında_agri_layihəsi_nin_dastaklanması_uzra_nazirlərin_görüşü_keçirilmişdir-49286.
4. Arixov C. Azərbaycan-Gürcüstan iqtisadi əməkdaşlığında neft amili / C. Arixov. – Bakı: Qanun, 2008. – 25 p.
5. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) ixrac boru xəməri: xronika (sentyabr 1994-iyul 2006) // "Respublika" newspaper. – 2006, July 13.
6. Blank S. Azerbaijan's Security and U.S. Interests: Time for a Reassessment / S. Blank // SILK ROAD PAPER. – December, 2013. – 71 p.
7. Budaqov N. The funds raised by Azerbaijan in the Southern Gas Corridor project have been announced [Online] / N. Budaqov // Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – 2018. – Retrieved from

https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_Cenub_Qaz_Dehtlizi_layihesine_celb_etdiyi_maliyye_vesaitleri_achiqilanib-1191655.

8. Ceyhan main export pipeline was an important victory of Heydar Aliyev's diplomacy and new oil strategy [Online] // Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – 2012. – Retrieved from https://azertag.az/xeber/Baki_Tbilisi_Ceyhan_esas_ixrac_boru_kemeru_Heyder_Aliyev_diplomatiyasinin_ve_yeni_neft_strategiyasinin_muhum_qelebesi_idi-179726.

9. Disposal of the President of the Republic of Azerbaijan on the establishment of the working group on the selection of the main export oil pipeline route [Online]. – 1997. – Retrieved from <http://www.e-qanun.az/framework/4251>.

10. Əbdülhəsəni T. Ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm mərhələ / T. Əbdülhəsəni // "Respublika" newspaper. – 2009, May 28.

11. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 books, V. / H. Əliyev. – Bakı: Azərneşr, 1998. – 500 p.

12. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 books, 36th / H. Əliyev. – Bakı: Azərneşr, 2011. – 512 p.

13. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir: 50 books, X / İ. Əliyev. – Bakı: Azərneşr, 2012. – 408 p.

14. Əliyev Q. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı [Online] / Q. Əliyev. – Retrieved from <http://az.strategiya.az/old/index.php?m=xeber&id=19949>.

15. Georgia comes out of the energy crisis with the help of Azerbaijan [Online] // Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – Retrieved from https://azertag.az/xeber/Gurcistan_Azerbaycanin_komayi_ila_enerji_bohranindan_chixir-334947.

16. Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti / Ə. Həsənov. – Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2015. – 1056 p.

17. Həsənov Ə. Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiktisadiyyatı / Ə. Həsənov. – Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2016. – 296 p.

18. Joint Declaration of the Southern Gas Corridor Advisory Council was signed in Baku [Online]. – Retrieved from <https://news.milli.az/economy/411993.html>.

19. Joint Statement by President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev and President of Georgia Eduard Shevardnadze signed in Tbilisi on March 22, 2000 [Online]. – Retrieved from <http://www.e-qanun.az/framework/351>.

20. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003) / M. Qasımlı. – Bakı: Mütərcim, 2015. – 648 p.

21. Oil and gas projects. Oil sector [Online]. – Retrieved from <https://president.az/azerbaijan/contract>.

22. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016): məqalələr toplusu. – Bakı: "Poliat" MMC, 2017. – 904 s.

23. SOCAR has announced the volume of investments in the Georgian economy in 2007-2017 [Online] // Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – Retrieved from https://azertag.az/xeber/SOCAR_2007_2017_ci_illerde_Gurcistan_iqtisadiyyatina_yatirdigi_sermayenin_hecminiachiqilayib-1191167.

24. The foundation of the Southern Gas Corridor was laid [Online]. – Retrieved from <https://teleqraf.com/news/toplum/23108.html>.

25. The fourth meeting of the ministers within the Southern Gas Corridor Advisory Council was held in Baku [Online] // Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – Retrieved from https://azertag.az/xeber/Bakida_Cenub_Qaz_Dehtlizi_Mesveret_Surasi_cherchivesinde_nazirlarin_dorduncu_toplantisi_kechirilib_yenilani_2-1137234.

26. The participating countries of the AGRI project have adopted a joint declaration [Online]. – Retrieved from <http://caspiantbarrel.org/az/2015/06/agri-layih-sinin-istirakci-olk-l-ri-birg-b-yannam-q-bul-edibl-r/>.

27. The State Oil Company of Azerbaijan Republic Annual Report 2008 [Online]. – Retrieved from <http://www.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annualreports/2008.pdf>.

28. The State Oil Company of Azerbaijan Republic Annual Report 2009 [Online]. – Retrieved from <http://www.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annualreports/2009.pdf>.

29. Transmission Baku-Supsa WEP [Online]. – Retrieved from <http://www.socar.az/socar/activities/transportation/baku-supsa-western-export-pipeline>.

30. Western route [Online]. – Retrieved from <http://files.preslib.az/site/10il/gl3.pdf>.

31. Yaqubzadə M. "Şahdeniz-2" layihəsi Azərbaycanın ixrac imkanlarını xeyli artıracaq / M. Yaqubzadə // Xalq qəzeti. 2017, March 11.

References:

1. ABDULLAYEV, R. (2009, September 15). Bütün uğurlarımızın təməli. "Azərbaycan" newspaper.

2. ABDULLAYEV, M. (2013, April 3). Ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyası Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyinə xidmət edir. "Yeni Azərbaycan" newspaper.

3. A meeting of ministers for support of the AGRI project has been held in Baku between Azerbaijan, Georgia and Romania. (2014). [Online]. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. Retrieved from https://azertag.az/xeber/Bakida_Azerbaycan_Gurcistan_va_Ruminiya_arasinda_agri_layihasinin_dastaklanmasi_uzra_nazirlarin_gorusu_kechirilmisdir-49286.

4. ARIKOV, C. (2008). Azərbaycan-Gürcüstan iqtisadi əməkdaşlığında neft amili. Bakı: Qanun.

5. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) ixrac boru kəməri: xronika (sentyabr 1994-iyul 2006). (2006, July 13). "Respublika" newspaper.

6. BLANK, S. (December 2013). Azerbaijan's Security and U.S. Interests: Time for a Reassessment. SILK ROAD PAPER.

7. BUDAQOV, N. (2018). The funds raised by Azerbaijan in the Southern Gas Corridor project have been announced. (2018). [Online]. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. Retrieved from https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_Cenub_Qaz_Dehtlizi_layihesine_celb_etdiyi_maliyye_vesaitleri_achiqilanib-1191655.

8. Ceyhan main export pipeline was an important victory of Heydar Aliyev's diplomacy and new oil strategy. (2012). [Online]. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. Retrieved from https://azertag.az/xeber/Baki_Tbilisi_Ceyhan_esas_ixrac_boru_kemeru_Heyder_Aliyev_diplomatiyasinin_ve_yeni_neft_strategiyasinin_muhum_qelebesi_idi-179726.

9. Disposal of the President of the Republic of Azerbaijan on the establishment of the working group on the selection of the main export oil pipeline route. (1997). [Online]. Retrieved from <http://www.e-qanun.az/framework/4251>.

10. ƏBDÜLHƏSƏNLİ, T. (2009, May 28). Ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm mərhələ. "Respublika" newspaper.

11. ƏLİYEV, H. (1998). Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 books, V. Bakı: Azərneşr.

12. ƏLİYEV, H. (2011). Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 books, 36th. Bakı: Azərneşr.

13. ƏLİYEV, İ. (2012). İnkişaf – məqsədimizdir: 50 books, X. Bakı: Azərneşr.

14. ƏLİYEV, Q. (n.d.). Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı. [Online]. Retrieved from <http://az.strategiya.az/old/index.php?m=xeber&id=19949>.

15. Georgia comes out of the energy crisis with the help of Azerbaijan. (n.d.). [Online]. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. Retrieved from https://azertag.az/xeber/Gurcistan_Azerbaycanin_komayi_ila_enerji_bohranindan_chixir-334947.

16. HƏSƏNOV, Ə. (2015). Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC.

17. HƏSƏNOV, Ə. (2016). Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiktisadiyyatı. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC.

18. Joint Declaration of the Southern Gas Corridor Advisory Council was signed in Baku. (2016). [Online]. Retrieved from <https://news.milli.az/economy/411993.html>.

19. Joint Statement by President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev and President of Georgia Eduard Shevardnadze signed in Tbilisi on March 22, 2000. (2000). [Online]. Retrieved from <http://www.e-qanun.az/framework/351>.

20. QASIMLI, M. (2015). Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). Bakı: Mütərcim.

21. Oil and gas projects. Oil sector. (n.d.). [Online]. Retrieved from <https://president.az/azerbaijan/contract>.

22. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016): məqalələr toplusu. (2017). Bakı: "Poliat" MMC.

23. SOCAR has announced the volume of investments in the Georgian economy in 2007-2017. (n.d.). [Online]. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. Retrieved from https://azertag.az/xeber/SOCAR_2007_2017_ci_illerde_Gurcistan_iqtisadiyyatina_yatirdigi_sermayenin_hecminiachiqilayib-1191167.

24. The foundation of the Southern Gas Corridor was laid. (2014). [Online]. Retrieved from <https://teleqraf.com/news/toplum/23108.html>.

25. The fourth meeting of the ministers within the Southern Gas Corridor Advisory Council was held in Baku. (2018). [Online]. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. Retrieved from https://azertag.az/xeber/Bakida_Cenub_Qaz_Dehtlizi_Mesveret_Surasi_cherchivesinde_nazirlarin_dorduncu_toplantisi_kechirilib_yenilani_2-1137234.

26. The participating countries of the AGRI project have adopted a joint declaration. (2015). [Online]. Retrieved from <http://caspiantbarrel.org/az/2015/06/agri-layih-sinin-istirakci-olk-l-ri-birg-b-yannam-q-bul-edibl-r/>.

27. The State Oil Company of Azerbaijan Republic Annual Report 2008. (2008). [Online]. Retrieved from <http://www.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annualreports/2008.pdf>.

28. The State Oil Company of Azerbaijan Republic Annual Report 2009. (2009). [Online]. Retrieved from <http://www.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annualreports/2009.pdf>.

29. Transmission Baku-Supsa WEP. (n.d.). [Online]. Retrieved from <http://www.socar.az/socar/activities/transportation/baku-supsa-western-export-pipeline>.

30. Western route. (n.d.). [Online]. Retrieved from <http://files.preslib.az/site/10il/gl3.pdf>.

31. YAQUBZADƏ, M. (2017, March 11). "Şahdeniz-2" layihəsi Azərbaycanın ixrac imkanlarını xeyli artıracaq. Xalq qəzeti.

Надійшло до редколегії 17.10.18

С. Габіббейлі, канд. політ. наук
Інститут кавказознавства НАН Азербайджану, Баку, Азербайджанська Республіка

ЕНЕРГЕТИЧНІ ПРОЕКТИ АЗЕРБАЙДЖАНУ ТА ГРУЗІЇ

Після того, коли Азербайджан відновив державну незалежність, одним із головних його завдань стало використання природних ресурсів в інтересах азербайджанського народу й держави. Вже на початку 1990-х років кілька західних компаній проявили інтерес до джерел енергії Каспійського регіону. Тому було вжито заходів, аби отримати ці енергетичні ресурси та вивести їх на світовий ринок. Укладений Азербайджаном 20 вересня 1994 р. "Контракт століття" з 11 транснаціональними нафтовими компаніями заклав підвалини власної нафтової стратегії, яку запропонував азербайджанський президент Гейдар Алієв. Реалізація цієї стратегії дозволила Азербайджану відігравати провідну роль у Кавказькому та Каспійському регіонах, перетворила його на один із міжнародних центрів видобутку та продажу енергетичних ресурсів. Опісля важливим стало питання пошуку шляхів транзиту нафти й газу. Вибір Грузії як транзитної країни відповідав би азербайджанським інтересам. Починаючи з 1999 року нафта транспортувалась трубопроводом Баку-Супса, а з 2006 року ще трубопроводом Баку-Тбілісі-Джейхан. Через Грузію транспортується також газ. З кінця 2006 року газ транспортується газопроводом Баку-Тбілісі-Ерзурум, а з червня 2007 року – до Туреччини.

Південний газовий коридор очевидно є найбільшим газовим проектом. Запропонований Азербайджаном та за участі Грузії, він покликаний постачати газ із родовища Шахденіз – із Каспію до Європи. Складовою цього проекту є розбудова Південно-Кавказького трубопроводу, що обумовлює будівництво нових трубопроводів й інфраструктурних об'єктів як в Азербайджані, так і Грузії. Першу чергу Південного газового коридору відкрито 29 червня 2019 р. на терміналі "Сангачал". В рамках енергетичного проекту AGRI (Азербайджан, Грузія, Румунія) заплановано транспортувати природний газ трубопроводом з Азербайджану до Чорноморського узбережжя Грузії, де його зріджуватимуть і танкерами транспортуватимуть до румунського порту Констанца. Там переведуть у газоподібний стан і заганятимуть у румунський газопровід, яким постачатимуть до європейських країн.

З іншого боку, Грузія є не лише транзитером, але й одним із найбільших споживачів азербайджанських енергетичних ресурсів. Державна нафтова компанія Азербайджанської Республіки (SOCAR) працює в Грузії з 2006 року. Її діяльність здійснюється через "SOCAR Georgia Petroleum", "SOCAR Georgia Gas Export-Import", "SOCAR Georgia Gas Distribution", "Чорноморський термінал" та ін.

Ключові слова: енергетичні проекти, запаси вуглеводів, нафтова стратегія, газопровід Баку-Тбілісі-Джейхан, Південний газовий коридор.

УДК 929:75

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.06>

Л. Іваницька, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ТВОРЧІСТЬ ПРОПЕРЦІЇ ДЕ РОССІ В КРУГОВЕРТІ ПОНЯТЬ "СЕРЕДНЬОВІЧНА ЖІНКА", "МИСТЕЦТВО", "СУСПІЛЬСТВО"

Порушуються питання ролі та місця жінок у середньовічному мистецькому просторі. Досліджуються можливості для реалізації мистецького потенціалу жінками художницями та жінками-скульпторами. На прикладі аналізу життєвого шляху та творчого доробку Проперції де Россі продемонстрована нетерпимість середньовічного суспільства та мистецького загалу до можливості самореалізації середньовічної мисткині як скульптора. Авторка сформулювала висновок про нагальну необхідність у критичному аналізі досить тенденційного сучасного викладення історії мистецтва та потребу перегляду раніше непомітних гендерних аспектів у канонічному західноєвропейському мистецтві.

Ключові слова: Проперція де Россі, жінка-скульптор, мистецтво, Болонья, середньовічне суспільство.

Для сучасної жінки займатись будь-якою сферою мистецтва є цілком звичайною справою. Однак, протягом довгих століть жінки існували лише "поруч" із образотворчим мистецтвом, в той час як створенням справжніх шедеврів могли займатись виключно чоловіки. Середньовічні жінки у світському житті в кращому випадку була відведена роль вірної дружини чи покірної доньки, неймовірної музи чи прекрасної натурниці, вправної коханки або ж всемогутньої та щедрої покровительки художника чи скульптора. В історії мистецтва добре відомі імена коханої Джуліано Медичі та музи Сандро Ботічеллі – Сімонетти Віспуччі; коханки та натурниці Вечелліо Тиціана – Віоланти; напівлегендарної натурниці Рафаеля – Форнарини; поціновувачки мистецтва та покровительки знаменитих художників, однієї із найвідоміших жінок періоду італійського Ренесансу, "примадонни Відродження" – Ізабелли д'Есте. Дослідники присіплюють вивчають життя цих жінок, яке нерідко обростає легендами, ними милуються і захоплюються, про них складають вірші та поеми, їхні образи відтворюють у своїх творах наступники великих художників та скульпторів.

Значно менше уваги дослідники середньовічної історії мистецтва приділяють жінкам-художницям та їхнім творам, як, наприклад, першій із відомих історій художниць епохи Відродження Софонісбі Ангвіссолі (Sofonisba Anguissola) чи то Маріанджолі Кріскуоло (Mariangiola Crisculo), що створювала вітварні картини, одній із чотирьох художниць, про яку згадує Джорджо Вазарі у своїй монументальній праці "Життєпис

найславетніших живописців, скульпторів та архітекторів" [1] – Барбарі Лонгі (Barbara Longhi) чи то портретистці Marietti Робусті Тінторетто (Marietta Robusti Tintoretta), роботи якої, можливо, донині приписують її без сумнівів знаменитому батьку. Складається враження, що для дослідників терміни "жінка" і "художник" взаємовиключають один одного.

Невже має рацію неперевершена Лінда Нохлін, роблячи припущення що "...серед жінок, наскільки відомо, не було дійсно великих художниць, хоча й було багато художниць цікавих і дуже добрих, творчість яких залишилася недооціненою чи недостатньо дослідженою; як не було й великих джазових музикантів серед литовців чи великих тенісистів серед ескімосів, як би ми не бажали протилежного. Звісно, шкода, але жодні маніпуляції з історичними або критичними свідченнями ситуацію не змінять; не змінять її і звинувачення дослідників у перекинуванні історії з позиції чоловічого шовінізму. Немає жінок, рівних Мікеланджело чи Рембрандту, Делакруа чи Сезанну, Пікассо чи Матіссу, або навіть геніям наших днів де Кунінгу та Ворхолу, як і нема рівних їм серед чорних" [4, с. 17].

Досліджуючи поставлену проблему, глибше бачиш нагальну необхідність у критичному аналізі досить тенденційного сучасного викладення історії мистецтва та необхідність перегляду раніше не помітних гендерних аспектів у канонічному західноєвропейському мистецтві, що сприятиме переосмисленню традиційних маскулінних кліше. Адже наразі стає зрозуміло, що довгий перелік суспільних стереотипів, обмежений

доступ для отримання професійної мистецької освіти та художньої практики, відсутність соціальної та економічної незалежності, соціальна дискримінація та утиски в процесі входження до складу андроцентричної професійної еліти та багато інших аспектів здебільшого виключали можливості для повноцінної творчої реалізації середньовічних жінок-художниць. Але, всупереч зазначеним перешкодам, середньовічні мисткині вперто працювали та створювали свої шедевральні твори. Чому ж їхній доробок не знаходить гідного місця в історії мистецтв? Адже, якщо чоловікам-художникам потрібно було докласти чималих зусиль для отримання визнання свого таланту, то жінкам було набагато складніше: їм потрібно було для початку завоювати право на можливість самореалізації.

Складається враження, що подібна гегемонна маскулінність є логічним результатом багатовікового домінування чоловіків у суспільстві в цілому та мистецтві зокрема, які й до нинішнього часу не хочуть поступатись тими нішами, що в силу певних обставин свого часу були ними зайняті. Зазначена ситуація стосується жінок-художниць. Що вже говорити про перших жінок-скульпторів, які своїм життям та мистецьким доробком взагалі руйнують усі можливі стереотипи середньовічного суспільства, зокрема епохи Відродження.

В представленій статті досліджується життєвий шлях та творчий доробок Проперції де Россі (Properzia de' Rossi) (1490(91) – 23.02.1530) – першої відомої жінки-скульптора епохи Відродження, яка, не беручи до уваги існуючі на той час у західноєвропейському суспільстві правила життя і норми поведінки, завдяки своїй залізній волі й непереборному бажанню творити в обраному напрямі мистецтва займалась, як тоді вважалося, виключно чоловічими заняттям – різьбою по каменю, обробкою мармуру, гравюрою та виготовленням незвичних мініатюр.

Гендерна історія мистецтв, зокрема історія жінок в мистецтві, це проблема, яка досить активно досліджується американськими та західноєвропейськими науковцями, але на даний момент практично не опрацьована в Україні. Серед науковців, які вперше звертаються до зазначеної проблематики, слід відзначити перш за все північноамериканську дослідницю історії феміністичного мистецтвознавства Лінду Нохлін (Linda Nochlin) [4, с. 15-46], а також роботи англійських дослідниць Грізелди Поллок (Griselda Pollock) [5] та Росіки Паркер (Rozsika Parker) [7], які у своїх працях намагаються переосмислити гендерну термінологію в історії мистецтв, досліджуючи ідеологічні причини відсутності жіночих імен в історії мистецтв. Певні кроки в дослідженні проблеми піднімає у своїх розвідках авторка даної статті [2; 3].

Стосовно досліджень життєвого шляху та мистецького доробку безпосередньо Проперції де Россі, то слід зазначити, що першим про неї згадує основоположник сучасного мистецтвознавства Джорджо Вазарі в окремій статті своєї монументальної праці "Життєписи найславніших живописців, скульпторів та архітекторів" (1550 р.) [1, с. 331-338]. Слід зазначити, що стаття про Проперцію де Россі єдина, яка присвячена середньовічним жінкам-мисткиням, а уже в межах цієї історії автор відмічає мистецькі здібності ще трьох жінок, що творили в той самий період. І хоч Вазарі белетризував життєпис де Россі та продемонстрував досить зневажливе ставлення до її особистості й творчості, його свідчення є чи не єдиними фактично документальними згадками про життя талановитої мисткині. Поява наступного дослідження відноситься до початку XX століття, коли з'являється робота Лаури Марії Пар' (Laura Maria

Roberts Ragg), в якій міститься певна інформація про жінок-художниць епохи Відродження, зокрема Святу Катерину Болонську (Santa Caterina da Bologna), Лавінію Фонтану (Lavinia Fontana), Елізабету Сірані (Elisabetta Sirani) [8]. Стаття присвячена Проперції де Россі, розміщена у згаданому виданні, містить деякі нові свідчення щодо життєвого шляху мисткині та зображення її найкращих робіт [8, с. 167-189]. Фотографії практично всіх збережених робіт майстрині зібрані в ілюстрованому збірнику, виданому професором історії мистецтв Університету мистецтв у Філадельфії Ненсі Геллер (Nancy Heller) та архітектором, фотографом, пов'язаним із архітектурною школою університету Флоренції, Овідіо Гуайта (Ovidio Guaita) [6]. Незважаючи на достатній обсяг інформації про життєвий та творчий шлях Проперції де Россі, викладений у цих виданнях, аналізу з точки зору місця і ролі жінки-мисткині у середньовічному суспільстві вони практично не містять.

Проперція де Россі народилась у 1491 (за іншими даними у 1490) році в родині заможного та знаного у Болоньї нотаріуса Джованні Мартіно Россі да Модена [8, с. 168]. На той час дівчата, що відчували потяг до заняття мистецтвом, як правило отримували початки майстерності у своїх сім'ях, їхніми першими учителями були батьки або брати. У Проперції такої можливості не було. Але її батько, який був прихильником всіляких новацій, завдяки своєму статусу та матеріальному становищу мав можливість відправити дівчину на навчання до Болонського університету, унікальною особливістю якого була відкритість для навчання дівчат. Там, будучи жінкою епохи Відродження, Проперція вивчала живопис, музику, танець, поезію та класичну літературу. Під керівництвом відомого на той час італійського гравера Маркантоніо Раймонді (Raimondi Markantonio), що виготовляв гравюри з творів художників епохи Відродження, зокрема з більшості робіт самого Рафаеля, дівчина вивчала малювання. Проперція виявилась дуже здібною ученицею і Маркантоніо Раймонді, який визнавав талант молодій дівчині, навіть довіряв їй виконувати деякі гравюри, які потім використовував у видавничій діяльності під своїм ім'ям [6, с. 23]. Про особливість Проперції змушений говорити і сам Вазарі, зазначаючи, що вона "...була здатна не тільки до справ домашніх, але і до багатьох наук, так що заздрили їй не тільки жінки, але і всі чоловіки" [1, с. 332] (ця "заздрість" ще зіграє злий жарт із талановитою мисткинею).

Повернувшись додому, Проперція виявила бажання займатись скульптурою. Але на той час скульптура вважалась виключно чоловічою парафією, оскільки для заняття цим напрямом мистецтва потрібна була достатня фізична сила та "чоловічий інтелект" – адже потрібно було вправно володіти такими чоловічими інструментами, як, принаймні, молоток, долото та різець. Крім того, було прийнято навчатись майстерності скульптури у зрілих та іменитих майстрів і на це мав піти не один рік. Для юної дівчини подібна ситуація була абсолютно неприйнятною. Отож, винахідлива Проперція знайшла оригінальний вихід із цієї ситуації: вона зайнялась різьбленням на персикових та вишневих кісточках, опрацьовувала вироби у срібні оклади та виставляла на продаж по всій Болоньї. Складні візерунки, тонка робота та витончена манера зображень здавались болонцям неймовірним дивом [8, с. 170-171]. Для своїх робіт Проперція обирала традиційні на той час релігійні сюжети. Страсті Христові із великою кількістю дійових осіб, вирізані в середині крихітної кісточки, що були виконані за допомогою ювелірного різьблення, виглядали витончено, фантастично і дуже незвично.

Та навіть подібні дивовижні речі не переконали болонське суспільство в тому, що жінка може бути скульптором. Проперція та її родина стали своєрідними ізгоями в місті: їх перестали запрошувати на громадські заходи, з ними не спілкувались. Проти такого заняття дівчини не заперечував хіба що її батько, що постійно підтримував доньку в її мистецьких уподобаннях. Але Проперція вже поступово ставала самостійною, зокрема й фінансово, тож тепер вона не занадто переймалась ситуацією щодо схвалення суспільством її заняття. До речі, і Джорджо Вазарі у своєму "Життєписі..." висловлює "глибокі сумніви щодо придатності мистецтва скульптури для заняття жінкою". Вазарі зазначає, що він "...і не намагається приховувати своє несхвалення вибором Проперцією свого заняття". Особливо переймається основоположник сучасного мистецтвознавства думкою про те, що "...щоб позбавити нас (чоловіків – Л.І.) права вихвалитися своє перевагою, вони (жінки – Л.І.) не гребують братися своїми ніжними і білосніжними ручками і за ручну роботу, орудуючи жорстким мармуром і твердим залізом, щоб задовольнити своїм бажанням і здобути собі славу..." [1, с. 332]. Що ж, таким був менталітет того часу: жінка не мала права втручатись у скульптурні практики, бо цим могли займатись виключно чоловіки, а жінка, що займалась чоловічим мистецтвом розцінювалась як загроза традиційному (чоловічому) верховенству в мистецтві, і з цим не могли змиритись не тільки пересічні громадяни, але і знані поціновувачі мистецтва. Адаже тогочасні концепції "генії", "майстерності", "талант" були розроблені чоловіками стосовно виключно самих же чоловіків. Жіноче втручання у цю гегемонію розцінювалось з деяким презирством як "...задоволення своїх бажань для здобуття собі слави" (ніби подібні бажання не були притаманні амбіційним чоловікам).

З ранніх рельєфів Проперції збереглось небагато і тим ціннішими вони мають бути для мистецтвознавців. Для прикладу, срібний двоголовий герб, виконаний на замовлення відомого в Болоньї сімейства Grassi (Grassi Family Crest), на перший погляд здається дійсно витонченим зразком ювелірного мистецтва епохи Відродження (рис. 1). Філігранний візерунок виробу представляє цікавий ажурний рисунок досить крихкої та легкої конструкції. Своєрідним контрастом на фоні мережива філіграні виглядають грубіші вкращення коричневого кольору. Якщо уважніше розглянути ці 11 різьблених вставок, що органічно вписані у виріб, то ми можемо роздивитись сливові та вишневі кісточки, на яких зображені в повний ріст мученики та діви, і доповнені ці зображення спеціальною іконографією (рис. 2, 2а). Роботи мисткині абсолютно неповторні й не мають тогочасних аналогів щодо манери створення. Та, на жаль, вони не так широко відомі у мистецькому світі, втім, як і їхня авторка.

Наступним етапом у творчості Проперції таки стала скульптура. Талановита і гарна дівчина, незважаючи на ігнорування її суспільством, вдало вийшла заміж за чоловіка, який гідно зміг оцінити її неповторність. Чоловік Проперції, мессір де Россі, був замужньою людиною, належав до давньої аристократичної родини та мав чималу вагу у Болоньї. Щоправда, він був набагато старшим за дружину (на 30 років, що для середньовіччя було звичайною практикою), але нічого не мав проти занять своєї дружини мистецтвом. Більше того, саме мессір де Россі, скориставшись своїм впливом у Болоньї, знайшов для мисткині велике та престижне замовлення.

В середині 1520-х років собор Сан-Петроніо (свято-го покровителя Болоньї), що вже протягом тривалого

часу перебував у стані добудови, вирішили прикрасити скульптурними композиціями. Доопрацювання з боку скульпторів потребували три портали головного фасаду храму. Попечитель собору, безумовно, хотів запросити для цього майстрів із Флоренції, де, як тоді вважалося, проживали та працювали найкращі скульптори. Але мессір де Россі запропонував попечителю скористатись талантом своєї дружини. Попечитель опинився у скрутному становищі: категорично відмовити такій багатій і впливовій людині він не міг (адже подібне загрожувало б втратою щедрих і регулярних внесків з боку де Россі), але доручити таку відповідальну роботу жінці було майже неможливо.

Для того, щоб остаточно подолати вагання попечителя, де Россі запропонував компромісний варіант: Проперція мала виконати мармуровий портрет графа Гвідо Пепполі – батька головного попечителя собору – і це мало стати екзаменом мисткині для отримання бажаного замовлення. Проперція вирувала мармуровий портрет графа Гвідо Пепполі (він і донині зберігається в соборі Сан-Петроніо). Робота попечителю дуже сподобалась: він визнав, що Проперція де Россі – геніальний скульптор, і таким чином мисткиня отримала бажане замовлення. Вазарі з приводу задоволення попечителя роботою де Россі вживає визначення "...робота сподобалась безкінечно не тільки йому, але і всьому народу" [1, с. 333].

Протягом 1525-1527 рр. Проперція де Россі натхненно та творчо виконувала замовлення для собору і в результаті створила два прекрасних мармурових барельєфа: один із зображенням відомої біблійної історії про Йосифа Прекрасного та дружини Потіфара (рис. 3), а другий – із Соломоном та царицею Савською (рис. 4). У той самий час нею був створений великий чудовий рельєф "Два янгола" (ці роботи й донині знаходяться у соборі Сан-Петроніо у Болоньї). Безперечно, дивлячись на ці твори, приходиш до однозначного висновку: Проперція дійсно прекрасно оволоділа мистецтвом скульптури, настільки завершеними і реалістичними вони виглядають. До речі, один із зазначених барельєфів тісно пов'язаний з історією, яка стосується особистого життя самої мисткині. Мова йде про згадуваний барельєф із зображенням біблійної історії Йосифа Прекрасного та дружини Потіфара.

Під час роботи в соборі Сан-Петроніо Проперція зустріла там прекрасного юнака з великими темно-оливковими очима, кудрявим волоссям та сильними руками – Антона Гелеацію ді Наполеоне Мальвазія. Вперше в житті Проперцію зацікавило щось більше, ніж мистецтво скульптури. Але жінку чекало неймовірне розчарування – Антон Гелеацію ді Наполеоне Мальвазія гідно оцінив мистецькі роботи Проперції, був у неймовірному захопленні від них, але не зміг оцінити її щирого кохання. І на думку того-таки Вазарі, сюжет геніального барельєфа був створений для того, щоб дати вихід справжнім почуттям мисткині, своєрідне зізнання у палкому коханні за допомогою холодного каменю.

Сюжетом для барельєфу була обрана відома історія зі Старого Заповіту про юного і привабливого Йосифа, який перебував у єгипетському рабстві, та закохану в нього дружину його господаря Портіфара (персонаж, не наділений власним іменем), що намагалась добитись прихильності Йосифа (Joseph and Potiphar's Wife). Зрозумівши, що Йосиф не пристане на її пропозицію, дружина Портіфара в розпачі зірвала з юнака одяг із чисто жіночою вправністю та вишуканістю. На своєму барельєфі Проперція розміщує фігури у широкому і надзвичайно динамічному стилі, в цілому характерному для скульптури епохи Відродження. Самі постаті передані з

анатомічно пропорційною точністю та виразністю; класичне вбрання на фігурах із неймовірними драпіруваннями та скрупульозне зображення найменших деталей є характерними рисами цього барельєфу. В цілому сюжет наповнений пристрасстю та експресією.

Після презентації цього барельєфу стало зрозуміло, що Проперції де Россі підкорилось головне завдання майстра епохи Відродження – зображення оголеного чоловічого і жіночого тіла. Але саме подібні зображення на той час були абсолютно заборонені у виконанні жінок. На жаль, настільки добре людські тіла були продемонстровані в роботах Проперції, що це призвело до поширення неймовірно брудних пліток про неї, а її репутація була знищена вщент.

Проперція своїми творами кинула мистецький виклик суспільству (чоловічому) і відповідь з їхнього боку була миттєвою. У Проперції де Россі з'явився особистий ворог і головний суперник – ексцентричний Аміко Аспертіні (Amico Aspertini), який дуже ревниво сприймав успіхи будь-якого митця. Але його заздрощі до таланту мисткині-скульптора взяли гору над здоровим глуздом. Аспертіні обвинуватив де Россі у непрофесіоналізмі, адже йому, учню Філіппо Ліппі-молодшого, краще було знати, якими мають бути скульптурні зображення. Аргументи Аміко Аспертіні зводились до того, що він особисто відвідав Флоренцію, Рим, Сієну, Умбрію та інші італійські міста, бачив багато видатних робіт неймовірних майстрів, але ніде не бачив, щоб жінка займалась скульптурою – тим самим вона соромить Болонью!

З огляду на ситуацію, що склалась – обвинувачення у непрофесіоналізмі та несподівана смерть чоловіка Проперції де Россі – попечителі собору переглянули своє рішення щодо оплати і заплатили мисткині за її шедевральні роботи мізерну суму, "оцінивши" таким чином геніальність жінки-скульптора. Тому й не дивно, що, незважаючи на прохання попечителів продовжити роботу над іншими скульптурними композиціями для собору Сан-Петроніо, де Россі відмовилась від подібного співробітництва. Знову Проперції нагадали, що вона жінка і тому не гідна займатись чоловічою справою. І не важливо, що у своєму виді мистецтва вона перевершила чоловіків-скульпторів: не жіноча це справа і крапка. Навіть Вазарі змушений був визнати, що Проперції заплатили "найменшу ціну за її роботу" [1, с. 334]. На додачу до всього, Проперція була обвинувачена у вандалізмі на території приватного саду (подробіці цієї історії Джорджо Вазарі на жаль не повідомляє, а лише констатує зазначений факт), а в 1529 році у жінки з'являється борг перед лікарнею для жертв від чуми. Її гравюри на міді, які мисткиня знову починає виготовляти для продажу з метою отримання коштів для прожиття, ніхто не купує, і 24 лютого 1530 року Проперція де Россі, не досягнувши віку 40 років, помирає повним банкрутом, на самоті, без родичів чи друзів. Згідно з останньою волею мисткині, вона була похована при лікарні делла Мorte в Болоньї.

День смерті видатної мисткині був офіційно зафіксований, так як у той самий день у Болоньї відбувся публічний спектакль на честь коронації Карла V Габсбурга як імператора Священної Римської імперії, здійсненої папою римським Климентом VII у соборі Сан-Петроніо у Болоньї. За деякими свідченнями,

Климент VII після цієї події висловив бажання зустрітись із геніальною мисткинею. І не дивно, адже коронація відбувалась у соборі, для якого Проперція де Россі створила свої найкращі геніальні роботи. Та було вже занадто пізно...

Якщо ви думаєте, що після цього мистецький загаль Болоньї схаменувся і визнав професіоналізм і талант Проперції де Россі – то аж ніяк. Про неї всі остаточно забули. Щодня сім'ями приходячи до головного собору міста, милуючись роботами Проперції на головному фасаді храму, жителі Болоньї і словом не згадували про їхню авторку. До речі й нині, знайомлячись із інформацією про головний собор Болоньї Сан-Петроніо, згадки про участь де Россі в оздобленні собору ви не знайдете – розповідається про Якопо делла Кверча, закидаючи йому неправильні пропорції людського тіла та сухість контурів; згадується про Бальдассаре Перуцці, Андреа Палладіо, Джакомо Бароцці да Віньйолю, інших скульпторів; про Проперцію де Россі ні слова. А могли б згадати хоча би з огляду на те, що це була єдина жінка-скульптор, що брала участь в оздобленні собору. Добре, хоч Джорджо Вазарі у своєму знаменитому творі подає бодай якусь інформацію про талановиту мисткиню.

Ставлення батька сучасного мистецтвознавства і, до того ж, першого і головного автора життєпису Проперції де Россі до самої особистості та творів мисткині досить неоднозначне. З одного боку, він дуже схвально відгукується про твори жінки-скульптора, визнає їхню непересічність і "чудесність". Але з іншого – вперто продовжує стверджувати, що заняття скульптурою не є тією формою мистецтва, якою в принципі можуть займатись жінки. Він відкрито глузує над жінкою, стверджуючи, що зображення дружини Потіфара на згаданому вище барельєфі є автопортретом нероздільно закоханої Проперції де Россі. Складається враження, що Вазарі використовує життя і творчість мисткині як приклад того, що всі жінки, нехай навіть досить талановиті й такі, що можуть створювати цікаві роботи, неспроможні у своїх творах уникнути "жіночого в своєму характері": "меланхолії та нерозділеного кохання". І, відповідно, образ самотньої жінки-скульптора, що проводить свої останні дні у страшних злиднях, якимось дуже традиційно, зручно і "по-чоловічому" вписується в його бачення жіночої перспективи в мистецтві [1, с. 336].

Життєвий і творчий шлях Проперції де Россі слугує яскравим прикладом гегемонії маскуліності та неналежного ставлення середньовічного суспільства в цілому і мистецького загалу зокрема до тогочасних гендерних опозицій. Відновлення фактично втрачених імен жінок-мисткинь та їхніх досягнень, а також осмислення механізмів відсторонення жінок від активної участі у мистецькому житті аж ніяк не зменшує мистецьких добробків іменитих творців у канонічному західноєвропейському мистецтві. Але подібні дослідження дадуть змогу по-новому переосмислити традиційні і сталі кліше та під іншим кутом подивитись на можливості та реалії середньовічного суспільства в цілому і місця жінок у тогочасному мистецькому загалі зокрема. І, можливо, після подібного переосмислення відповідь на питання Лінди Нохлін "Чому не було великих художниць?" стане цілком очевидною.

(C) Wolters|Knoor

Рисунок 1.

Properzia De' Rossi - срібло - 39 x 22 см - (Museo Civico Medievale (Bologna, Italy))

Рисунок 2.

Properzia De' Rossi - срібло - 39 x 22 см - (Museo Civico Medievale (Bologna, Italy))

Рисунок 2а

Рисунок 3.

Рисунок 4

Список використаних джерел:

1. Вазари Джорджо. Жизнеописание наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих. Том 3 / Джорджо Вазари. – Москва – Берлин: DirektMEDIA, 2015. – 558 с.
2. Іваницька Л. Проблеми доступу до мистецької освіти жінок епохи пізнього середньовіччя та раннього нового часу [Електронний ресурс] / Л. Іваницька // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. – 2016. – №1. – С. 52-59. – Режим доступу: <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/10>.
3. Іваницька Л. Сюжет картини Йоганна Георга Цоффани як демонстрація гендерних стереотипів в мистецтві нового часу [Електронний ресурс] / Л. Іваницька // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. – 2017. – №2. – С. 39-48. – Режим доступу: <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/41>.
4. Нохлин Л. Почему не было великих художниц? / Л. Нохлин // Гендерная теория и искусство. Антология: 1970-2000 / Под ред. Л.М. Бредихиной, К. Дипуэлл. – Москва: Росспэн, 2005. – С. 15-46.
5. Поллок Г. Созерцая историю искусства: видение, позиция, власть / Г. Поллок // Введение в гендерные исследования. Часть II: Хрестоматия / Под ред. И.А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 2001. – С. 718-738.
6. Heller, N. Women Artists: An Illustrated History / N. Heller, O. Guaita. – New York: Abbeville Press, 1997. – 280 p.
7. Parker, R., Pollock, G. Old Mistresses: Women, Art and Ideology / R. Parker, G. Pollock. – New York: Newsweek Inc., 1981. – 184 p.
8. Ragg, L.M.R. Properzia de' Rossi // The Women Artists of Bologna [Online] / L.M.R. Ragg. – London: Methuen&Co, 1907. – Pp. 167-189. – Available from: <https://archive.org/details/cu31924020692624>.

References:

1. VASARI, J. (2015). *Zhizheopisaniya naibolee znamenitix zhivopiscev, vayatelej i zodchix*. [The Lives of the Most Excellent Painters, Sculptors, and Architects]. Vol. 3. Moscow – Berlin, DirektMEDIA. [In Russian]
2. IVANYTSKA, L. (2016). Problemy dostupu do mystetskoi osvity zhinkov epokhy piznioho seredniiovichchia ta rannioho novoho chasu. [Problems of the Artistic Education Availability for the Late Medieval and Early Modern Women]. [Online]. *Text and Image: Essential Problems in Art History*, 1, 52–59. Retrieved from <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/10>. [In Ukrainian]
3. IVANYTSKA, L. (2017). Siuzhet kartyny Yohanna Heorha Tsoffani yak demonstratsiya hendernykh stereotypiv v mystetstvi novoho chasu. [The Story of Johann Georg Zoffanie as a Demonstration of Gender Stereotypes in the Art of Modern Age]. [Online]. *Text and Image: Essential Problems in Art History*, 2, 39–48. Available from: <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/41>. [In Ukrainian]
4. NOXLIN, L. (2005). Pochemu ne bylo velikix xudozhnic? [Why Have There Been No Great Women Artists?]. In: L. Bredixina, K. Dipuell, eds., *Gender Theory and Art. Anthology: 1970-2000*. Moscow: Rosspen. Pp. 15–46. [In Russian]
5. POLLOCK, G. (2001). Sozercaya istoriyu iskusstva: videnie, poziciya, vlast' [Beholding Art History: Vision, Place, Power]. In: I.A. Zhrebkina, ed., *Vvedenie v gendernye issledovaniya. Chast' II: Xrestomatiya*. Kharkiv: XCH. Pp. 718–738.
6. HELLER, N. (1997). *Women Artists: An Illustrated History*. New York: Abbeville Press.
7. PARKER, R., POLLOCK, G. (1981). *Old Mistresses: Women, Art and Ideology*. New York: Newsweek Inc.
8. RAGG, L.M.R. (1907). *Properzia de' Rossi*. [Online]. In: L.M.R. Ragg. *The Women Artists of Bologna*. London: Methuen&Co. Pp. 167–189. Retrieved from <https://archive.org/details/cu31924020692624>.

Надійшла до редколегії 01.11.18

L. Ivanytska, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LIFE PATH AND CREATIVITY OF PROPERZIA DE ROSSI IN THE CYCLE OF CONCEPTS "MEDIEVAL WOMAN", "ART", "SOCIETY"

The article raises questions about the role and place of women in medieval society and the artistic space. The possibilities for realizing the artistic potential of female artists and female sculptors are explored. The historiography of the outlined problem is analyzed. It is noted that the main obstacles to full creative self-realization of the female artists were numerous social stereotypes, limited access to professional artistic education and artistic practice, lack of social and economic independence, social discrimination and harassment in the process of becoming part of the androcentric professional elite.

An example of an analysis of the way of life and the creative work of the first famous sculpture woman of the Renaissance Properzia de Rossi era demonstrated the intolerance of the medieval society and the artistic community to the possibility of self-realization of the medieval female artist as a sculptor.

The main source for research is the monumental work of the Italian architect, theorist and first historian of art, Giorgio Vasari, "The Lives of the Most Excellent Painters, Sculptors, and Architects". Properzia de Rossi is one of the four female artists whom Vasari is paying attention in his stories. The author of the article has shown that Vasari belted the biography of Propercia de Rossi, as he strengthened his contemptuous attitude to the mistress. Vasari used the life and work of de Rossi as an example of the fact that all women, albeit very talented and capable of creating interesting work, are not in a position to escape certain female character traits in their writings. Finally, Vasari recognizes the talent of Properzia de Rossi and states the lack of understanding and worthy support from the contemporary society.

At the end of the article, the author concludes on the urgent need for a critical analysis of the rather tendentious present-day presentation of the history of the arts and the need to revisit previously unobserved gender aspects in canonical Western-European art.

Key words: Properzia de Rossi, female sculptor, art, Bologna, medieval society.

УДК 94(38)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.07>

К. Кумінова, студентка магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОБРАЗИ АНАХАРСИСА ТА СКИЛА В АНТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Акцентовано увагу на образах Анахарсиса та Скила в античній літературі V ст. до Р.Х. – III ст. після Р.Х. На основі аналізу загадок про цих персонажів у працях грецьких та римських авторів було з'ясовано, як змінювалося ставлення до постатей Анахарсиса та Скила в античному світі. Було розглянуто, які політичні та економічні особливості розвитку Давньої Греції та Риму сприяли формуванню й популярності образу "благородного варвара" в добу античності.

Вперше згадку про Анахарсиса і Скила ми знаходимо в "Історії" Геродота. Після цього про Скила античні джерела більше не згадують. Анахарсис же стає популярним літературним героєм доби античності. Зміна ставлення до постатей Анахарсиса припадає на IV ст. до Р.Х. Це були часи, коли грецькі поліси були ослаблені після затяжної Пелопоннеської війни (431-404 рр. до Р.Х.). Античні автори, втомлені від політичної ворожнечі між різними грецькими полісами та економічної розрухи, шукали новий ідеал, який був би далекий від усіх протиріч тогочасного суспільства. Анахарсис став одним із найяскравіших прикладів ідеалу "благородного варвара" і прославився в античному світі своєю природною мудрістю, любов'ю до знань та простотою в побуті. Скил же був одним із прикладів розбещеної багатством людини, яка живе заради власного задоволення. У часи Римської імперії образ "благородного варвара" не втратив своєї популярності. У II-III ст. після Р.Х. біографія Анахарсиса поповнюється новими сюжетами.

Автор дійшов висновку, що античні автори використовували образ мудрого скіфа Анахарсиса для підтвердження власної думки про те, що лише природне є правильним, будь-яка надмірність є шкідливою і необхідно повернутись до старих добрих традицій. Цей літературний образ був своєрідною реакцією античного світу на кризові явища у культурному, політичному та економічному житті тогочасного суспільства. У статті підтверджується думка дослідниці Ш. Шуберт щодо двох етапів формування образу Анахарсиса в античній літературі.

Ключові слова: Анахарсис, Скил, літературний образ, античні автори, благородний варвар, кризи в часи античності.

Анахарсис, скіфський філософ-еллінофіл, неодноразово згадується у творах античних авторів. Для давніх греків і римлян він став прикладом людини, що не була

зіпсована пороками цивілізації. Вислови, які, за легендою, належать скіфському філософу, зберегли у своїх працях Арістотель, Діодор Сицилійський та інші античні

автори. Особливо популярним Анахарсис був серед кінків, які й створили більшість приписуваних йому висловів. В Геродота ж збереглася історія про скіфського царя Скіла, який, хоча і мав схожу з Анахарсисом долю і став ще одним прикладом суворого дотримання кочівниками своїх звичаїв, все ж не був таким же популярним серед еллінів. Простеження розвитку літературних образів, пов'язаних із Анахарсисом та Скілом, дозволяє встановити зміну світоглядних цінностей в античну добу.

На схожість сюжетів про Анахарсиса та Скіла вказує низка дослідників. Так, ще у XIX ст. німецький вчений В. Алі доводив, що це два різні варіанти легенди про "людину з Півночі" [16, с. 127-128]. Схожі думки висловлював і російський дослідник Д. Спиридонов [11, с. 188].

У 1971 році з'явилася стаття "Анахарсис" радянської дослідниці І. Кукліної. У ній вчена розглядає образ скіфського філософа в античній літературі. Дослідниця звертає увагу на те, що в "Історії" Геродота Анахарсис має "двійника" – царя Скіла [8, с. 115-116].

На декілька етапів становлення образу Анахарсиса звернула увагу Ш. Шуберт. На першому етапі (характерний для часів Геродота) Анахарсис постає кочовиком, який представляє собою одного з непереможних скіфів. На другому етапі (формується в IV ст. до Р.Х.) Анахарсис – мудрець, який веде аскетичний спосіб життя [22, с. 21-22].

Мета статті: встановити, з одного боку, причини здобуття Анахарсисом слави одного з семи мудреців серед еллінів та з другого – причини забуття Скіла за допомогою порівняльного аналізу згадок про них в античній літературі.

Завдання статті: уточнити мету першої згадки Анахарсиса і Скіла у Геродота та визначити, якими були причини формування образу "мудрого скіфа" в античному світі.

Джерела з цієї проблеми можна умовно поділити на такі три групи: 1) опис усього життєвого шляху Анахарсиса (Геродот і Діоген Лаєрський); 2) розповіді про зустрічі і діалоги скіфського філософа з Солоном і Крезом (Діодор Сицилійський, Плутарх і Лукіан із Самосати); 3) окремі вислови і біографічні факти, які наводяться античними авторами на підтвердження тієї чи іншої думки (Арістотель, Страбон, Клавдій Еліан, Цицерон тощо). Згадка про Скіла збереглася в "Історії" Геродота.

Геродот, батько історії, з-поміж інших античних авторів є найближчим у часі до років життя вказаних персонажів. Праця Геродота була створена у V ст. до Р.Х. Головною метою Геродота було увіковічнити перемогу еллінів над персами. Не дивно, що скіфи, які змогли вдало протистояти Дарію, потенційно були "позитивними героями" в його "Історії".

У своїй Геродот описав подорож Анахарсиса до Еллади для навчання, де він ознайомився із законами різних грецьких полісів. На знак подяки за благополучне повернення до Скіфії, Анахарсис справляв обряд на честь Матері Богів (τῇ μητρὶ τῶν θεῶν). Анахарсиса через таке відступництво від скіфських звичаїв та віри вбив його брат, скіфський цар Савлії. При цьому Геродот запевняє, що скіфи надалі уникали будь-якої згадки імені Анахарсиса, оскільки він перейняв чужоземні звичаї, тобто був зрадником [Hrdt. IV, 76]. Ілюструючи негативне ставлення скіфів до запозичення елліністичних звичаїв, Геродот наводить також історію царя Скіла, страченого через участь у Діонісіях [Hdt. IV, 79]. Вважається, що джерелами Геродота про Анахарсиса були праці Ферекида Сіроського і Хілона Лакедемонського [15, с. 19]. Батько історії також міг записати дві новели про еллінофілів, які побутовували серед ольвіополітів [10, с. 103]. Геродот не засуджує вбивство Анахарсиса та

Скіла, а скоріше захоплюється вчинками Савлія та Октамасада (брат Скіла), які змогли знехтувати родинними зв'язками заради збереження чистоти традицій.

Діоген Лаєрський жив у II ст. після Р.Х. У творі "Про життя, вчення і вислови великих філософів" автор згадує й Анахарсиса. Посилаючись на Сосікрата, Діоген вказує, що скіфський філософ прибув до Афін у роки 48-ї олімпіади. Від Гермиппа Діоген дізнався про обставини зустрічі Анахарсиса з Солоном. Говорячи про смерть скіфа-еллінофіла, автор наводить дві версії: гибель на полюванні від рук брата і вбивство Анахарсиса під час принесення жертв не скіфським богам [Diog. Laert., 1, 101-105]. Остання версія схожа на Геродотову, тому з "Історією", принаймні з тією її частиною, де йдеться про Анахарсиса і Скіла, Діоген мав бути знайомий. Діоген, на відміну від Геродота, захоплюється постаттю скіфського філософа. Факти з його життя викладені дуже коротко, але вся розповідь прикрашена великою кількістю висловів мудреця. Діоген навіть наводить вірш про Анахарсиса.

Праці авторів другої групи передають сюжет, який для еллінів у біографії скіфського філософа був найцікавіший – подорож до Еллади і зустріч із Солоном.

Діодор Сицилійський жив у I ст. до Р.Х. У своїй праці він розповідає про зустрічі мудреців із царем Крезом і те, як вони відповідали на питання правителя. Найстаршим з мудреців Діодор назвав Анахарсиса і його діалог з лідійським царем навів першим. Найсміливішими, найсправедливішими і наймудрішими скіфський філософ назвав диких звірів, які готові померти за свободу і живуть за законами природи. Тут Анахарсис протиставляється Крезу, як те, що є істинним, правильним від природи до надмірності у всьому: владі, багатстві тощо [Diodor., IX, 26, 2].

Плутарх (I-II ст. після Р.Х.) згадує Анахарсиса у порівняльному життєписі Солона. Ця праця мала слугувати моральним повчанням, тому автор не ставив за мету точно передати історичні події. Плутарх розповів про обставини зустрічі Анахарсиса з Солоном і пояснив, як скіф зміг за допомогою своєї мудрості добитися зустрічі з афінським законодавцем [Plut. Solon, 5]. Цей сюжет схожий на розповідь Діогена, але значно розширений. Це дає право припустити, що Плутарх теж користувався працею Гермиппа, створюючи порівняльний життєпис Солона.

Твори Лукіана Самосатського (II ст. після Р.Х.) – короткі влучні сатиричні розповіді, які розкривали недоліки тогочасного суспільства. У новелах "Анахарсис" та "Скіф, або друг на чужині" згадується і скіфський філософ. Перший твір – діалог між Солоном і Анахарсисом [Luk. Anacharsis], який, на думку Лукіана, мав би змусити сучасників задуматися над правилами виховання.

Новела "Скіф, або друг на чужині" цікава тим, що Лукіан проводить чітку паралель між самим собою і Анахарсисом – юнаком, який опинився у багатолюдному місті після життя на окраїні елліністичного світу. Зрозуміло, що така паралель передбачає неприховану симпатію автора до свого героя. Лукіан, який доволіно трактує вже існуючий сюжет, вводить нову дійову особу – скіфа Токсаріда, який зустрічає Анахарсиса в Афінах і знайомить з Солоном [Luk. Scyth].

Героями Діодора, Плутарха і Лукіана були відомі в античному світі історичні та міфологічні постаті, однією з яких був і Анахарсис. У їхніх працях ми не знайдемо детального опису усього життєвого шляху скіфського філософа – це був добре відомий сюжет. Автори лише використовували цей колоритний образ для своїх цілей: моралізаторства і повчання.

Третя група джерел представлена низкою праць, у яких з того чи іншого приводу згадується Анахарсис. Арістотель (IV ст. до Р. Х.) [Aristot. *Ethica Nicomachea*, IX, 6], Цицерон (I ст. до Р. Х.) [Cic. *Tusculanae disputationes*, V, 22, 90], Афіней (II-III ст. після Р. Х.) [Athen. *Naucr. Deipnosophistarum*, IV, 49] доносять до нас вислови скіфського філософа. Існує низка творів під умовною назвою "Листи Анахарсиса", які нібито писав мудрець до різних правителів. Головна думка висловів скіфа – дотримуватися простоти у всьому, ніколи не забувати, що лише природне є правильним.

Особливо хочеться виділити повідомлення Клавдія Еліана (II ст. після Р. Х.) про те, що, будучи в гостях у Періандра, Анахарсис багато пив. Письменник пояснює це тим, що цю звичку скіф засвоїв у себе на батьківщині [Claudius Aelianus *Var. Hist.*, II, 41]. Можна сказати, що у Клавдія Еліана зберігся образ Анахарсиса, де він у першу чергу скіф, варвар, а не безгрішний мудрець.

Страбон (I ст. до Р. Х.) у своїй "Географії" зберіг фрагменти втраченої праці Ефора, автора IV ст. до Р. Х., у яких Анахарсиса називають винахідником якоря і гончарного кола [Strab., VII, 3, 9]. Німецький дослідник А. Різе вважає, що Ефор першим протиставив у своїй праці цивілізовані й варварські народи, вказуючи на переваги останніх [18, с. 21]. Сучасний дослідник В. Козулін вважає, що Ефор ідеалізував не всіх варварів, а лише найкращих їхніх представників, серед яких першість належала Анахарсису [7, с. 102]. Схожу тенденцію можемо бачити і в Плутарха, для якого Анахарсис є винятком серед варварів [21, с. 3-4].

Геродот одночасно розповідає про Анахарсиса та Скіла. При цьому батько історії добре знав, що саме буде цікаво його цільовій аудиторії. Не даремно у його "Історії" фактаж пересипаний низкою цікавих анекдотів, заплутаних любовних історій, підступних зрад тощо [20, с. 153-155]. Виходить, що Геродот, наводячи розповіді Тімана про Анахарсиса і Скіла, був упевнений, що його читачам вони сподобаються. Чому ж пізніші літературні твори нічого не згадують про Скіла?

У античних авторів існувала думка, що клімат безпосередньо впливає на характер народу. Коли перші грецькі колоністи досягли Північного Причорномор'я, їх вражали незвичні природні умови: великі повноводні ріки, широкі степи, холодні зими [1, с. 6]. Не дивно, що скіфів було наділено такими якостями як витривалість, мужність і жорстокість. Геродот, як оспівувач греко-перських воїн, лише закріплює таке ставлення до кочовиків Північного Причорномор'я. Для нього Анахарсис і Скіл – в першу чергу скіфи, хоча і зрадники традицій, які за це й поплатилися. Тобто, роль постаті Анахарсиса, який пізніше буде визнаний за мудреця, мінімальна, він виступає скоріше об'єктом, ніж суб'єктом новели.

Як бачимо з приведених вище праць, зміна поглядів на постать Анахарсиса припадає на IV ст. до Р. Х. Це були тяжкі для Еллади часи, коли всі поліси були ослаблені після затяжної Пелопоннеської війни (431-404 рр. до Р. Х.). Як часто буває, на часи загострення економічних і політичних проблем припадає розквіт культури. За словами Ю. Белоха, ніколи раніше в Елладі не створювалось стільки творів літератури, науки і мистецтва [2, с. 247]. Дослідник відзначав, що у цей період грецька філософія відвернулася від вивчення природи і в першу чергу зосередилась на етиці [2, с. 278]. Розглядаючи проблеми моралі, античні автори намагалися пояснити, що є неправильного у їхньому суспільстві, і чому стали можливими такі жахливі війни, як Пелопоннеська. Звертались за відповіддю навіть до своїх недавніх ворогів. Так, на думку

І. Рожанського, IV ст. до Р. Х. стало періодом персифільських настроїв у грецькій культурі [14, с. 58-65].

Ефор при написанні своєї роботи у IV ст. до Р. Х. вирішив взяти образ Анахарсиса, який був далекий від усіх тогочасних протиріч і, на відміну від інших відомих еллінам філософів, не був пов'язаний з жодним полісом. Саме Ефор перетворив скіфського мандрівника на мудреця, який на перше місце висував знання і природний розум. Тож після Ефора Анахарсис став сприйматися еллінами, в першу чергу, як один із семи мудреців, а вже потім як скіф [5, с. 28-31]. Цю тенденцію підхопили й розвивали далі автори IV-I ст. до Р. Х. Особливо це помітно у праці Діодора Сицилійського, де Анахарсис протиставляється Крезу. Праці Арістотеля, Афінея, Цицерона, у яких наводяться мудрі вислови Анахарсиса з приводу того, як потрібно жити і що є правильним, підтверджують думку І. Рожанського про те, що еллінам не було відоме поняття расизму. Хоча греки завжди протиставляли себе іншим народам, їм була властива повага до звичаїв інших народів та їхньої культури. Епоха ж еллінізму (323-30 рр. до Р. Х.) стала часом справжнього космополітизму, коли відбувалось активне взаємопроникнення варварської і грецької культури [14, с. 58-65]. Саме в цей період за Анахарсисом остаточно закріплюється статус мудреця.

Особливо популярним в античній літературі образ Анахарсиса стає вже у I-II ст. після Р. Х. Це були часи найбільшої могутності Риму. Римляни, як і греки, протиставляли себе іншим народам. Так, наприклад, існували "варварські" кольори, які знати ніколи не одягали; драматургами був створений типізований образ рудоволосого простака-германця тощо [12, с. 20]. Чому ж античні автори цього періоду знову звернулись до образу Анахарсиса?

Почати потрібно з того, що для I-II ст. після Р. Х. образ "благочестивого варвара" був тенденційним. Улюбленими зразками "ідеальних варварів" для римлян були скіфи і германці, але останні поступово виборюють абсолютну першість. Серед головних причин такої зміни – близьке сусідство [7, с. 134]. У цей час з'являється "Германія" Тацита. У XVIII ст. Е. Гіббон помітив, що автор "з великим задоволенням протиставляє благочестя варварів до розбещеності римлян" [3, с. 378-379]. Тацит постійно порівнював Германію з Римом, показуючи, як суворий клімат загартовує населення і сприяє високій моральності суспільства. Г. Кнабе вважає, що для античного автора германці – приклад доблесних мужів, які не змагаються з природою, а пристосовуються до неї [6, с. 134-141].

Така тенденція ідеалізації варварів стала можливою через низку причин. По-перше, у I-II ст. після Р. Х. територія Римської імперії досягла історичного максимуму. В той же момент почався зворотній процес: імперія змушена поступово відмовлятися від завойовницьких походів і починати дбати про збереження територіальних надбань [4, с. 93-119]. З одного боку, це призводить до того, що римляни ближче знайомляться з іншими народами. З другого – народу, для якого мужність (*virtus*) була найкращою якістю, не легко змиритися з новими реаліями. По-друге, відбуваються зміни і в культурі. Так, I ст. стало періодом усього грандіозного і навіть надприродного. II ст. – час "нового класицизму", коли відбулося повернення до канонів простоти, пропорційності і правильності стилю [6, с. 12-13]. Не дивно, що уособленням ідеалу II ст. став "благочестивий варвар", який живе у гармонії з природою. По-третє, в цей період з'являються нуворіші, які прагнуть жити одним днем і отримувати від життя все, що тільки можна. На противагу їм виступають прихильники давніх римських традицій, де на першому місці –

служіння блага держави [6, с. 21-22]. Саме серед простих і благородних варварів, де, за повідомленням Тацита, кожен чоловік – воїн, який не відділяє свого блага від блага держави, а не серед розніжених римлян, автори шукали втілення цього ідеалу.

Не дивно, що I-II ст. стало поширенням нової релігії – християнства. Кожен бачив у ньому щось своє. Це була своєрідна реакція народів, втомлених від постійних воєн, який з радістю повірив у месію, що замінить меч на серп [17, с. 59]. Ранняхристиянські проповідники урівнювали чоловіків і жінок, тому, на думку І. Свенцицької, це привернуло у лоно церкви багатьох римських аристократів [9, с. 159]. Г. Рюссель вважав, що античний людині були зрозумілими поняття "гріх" і "відплата", тому християнство лягло на підготовлену основу [19, с. 186]. Радянська історіографія пояснювала перемогу християнства над язичництвом невдоволенням народних низів соціальною несправедливістю [13, с. 159].

Тобто, II ст. було часом значних змін у житті Римської імперії. Відповіді на всі кризові ситуації античні автори, як це часто буває, шукали у минулому. Образ Анахарсіса став складовою елліністичного спадку, яку отримала римська культура і почала використовувати зі своєю метою: засудження надмірного багатства, заклик до простоти у побуті і повернення до старих добрих традицій.

Отже, першу згадку про Анахарсіса і Скіла ми знаходимо в "Історії" Геродота. Сюжет про двох еллінофілів наводиться як ілюстрація на підтвердження вірності скіфів своїм звичаям та традиціям. В IV ст. до Р.Х. Ефор, створюючи свою працю, яка була своєрідною реакцією на складну політичну ситуацію в Елладі після Пелопоннеської війни, звертається до образу "благородного варвара". Анахарсіс ідеально підходив на цю роль, адже був родом зі Скіфії, любив еллініську культуру і цікавився політичним устроєм полісів. Скіл же – просто скіфський цар, який любив грецький одяг, житло і вино та був далеким від філософії.

Від часів Ефора Анахарсіс стає популярним літературним персонажем, який часто доносить до читача думку самого автора. Оскільки звертались до образу скіфського філософа у часи різноманітних криз, то вислови Анахарсіса часто зводились до опису того, як добре було раніше, коли людина була ближчою до природи і не дбала про накопичення непотрібних ресурсів.

Тема образу Анахарсіса в античній літературі потребує подальшого вивчення. Так, предметом наступних досліджень стануть сюжети подорожі скіфського мудреця до Афін і зустрічі з Солоном. Буде розглянуто причину популярності в античній літературі саме цього епізоду з біографії Анахарсіса.

Список використаних джерел:

1. Андреев Ю. Греки и варвары в Северном Причерноморье (основные методологические и теоретические проблемы межэтнических контактов) / Ю. Андреев // Вестник древней истории. – 1996. – №1. – С. 3-17.
2. Белох Ю. Греческая история. Т. 2 / Ю. Белох. – Москва: Государственная публичная историческая библиотека России, 2009. – 474 с.
3. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи: В 7 т. Т. 7 / Э. Гиббон. – Москва: Терра, 2008. – 640 с.
4. Грант М. Римские императоры: Биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н.э. – 476 г. н.э. / М. Грант. – Москва: Терра, 1998. – 400 с.
5. Иванчик А. Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII-VII вв. до н.э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история / А. Иванчик. – Москва: Палораф, 2005. – 311 с.
6. Кнабе Г. Корнелий Тацит. (Время. Жизнь. Книги) / Г. Кнабе. – Москва: Наука, 1981. – 208 с.
7. Козулин В.Н. Образ скифов в античной литературной традиции / В.Н. Козулин. – Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 2015. – 168 с.
8. Кукулина И. Анахарсис / И. Кукулина // Вестник древней истории. – 1971. – №3. – С. 113-125.
9. Свенцицкая И. Женщина в раннем христианстве / И. Свенцицкая // Женщина в античном мире: Сборник статей /

Отв. ред.: Л.П. Маринович, С.Ю. Сапрыкин. – Москва: Наука, 1995. – С. 156-168.

10. Скрижинская М. Скифия глазами эллинов / М. Скрижинская. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 304 с.

11. Спиридонов Д. Уроженцы Северного побережья Черного моря в истории греко-римской мысли / Д. Спиридонов // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1918. – №54. – С. 187-233.

12. Пастуро М. Зеленый. История цвета / М. Пастуро. – Москва: Новое литературное обозрение, 2017. – 168 с.

13. Ранович А. Очерк истории раннехристианской церкви / А. Ранович. – Москва: ОГИЗ, 1941. – 257 с.

14. Рожанский, И. Расизм и Древняя Греция / И. Рожанский // Вопросы истории естествознания и техники. – 1995. – №2. – С. 58-65.

15. Русаева А., Супруненко А. Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияние) / А. Русаева, А. Супруненко. – Киев – Комсомольск: Археология, 2003. – 320 с.

16. Aly, W. Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen / W. Aly. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1921. – 313 S.

17. Dienemann, M. Judentum und Christentum / M. Dienemann. – Frankfurt am Main: J. Kauffman, 1919. – 86 S.

18. Riese A. Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens in der griechischen und römischen Literatur / A. Riese. – Heidelberg: Weiss, 1875. – 46 S.

19. Rüssel, H.W. Antike Welt und Christentum / H.W. Rüssel. – Amsterdam – Antwerpen: Akademische Verlaganstalt Pantheon, 1944. – 238 S.

20. Saltzman, J. Herodotus as an Ancient Journalist: Reimagining Antiquity's Historians as Journalists [Online] / J. Saltzman. – Available from: <http://jpc.uscannenberg.org/journal/index.php/jpcjournal/article/viewFile/22/29>

21. Schmidt, T. Barbarians in Plutarch's political thought [Online] / T. Schmidt. – Available from: <https://core.ac.uk/download/pdf/20663040.pdf>

22. Schubert, Ch. Anacharsis der Weise. Nomade, Skythe, Grieche / Ch. Schubert. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2010. – 227 S.

References:

1. ANDREEV, Yu. (1996). Greki i varvary v Severnom Prichernomor'e (osnovnye metodologicheskie i teoreticheskie problemy mezhetnicheskikh konfliktov). [Greeks and Barbarians in the Northern Black Sea Region (Main Methodological and Theoretical Problems of the Inter-ethnic Contacts)]. *Vestnik drevnej istorii*, 1, 3–17. [In Russian]
2. BELOX, Yu. (2009). *Grecheskaya istoriya*. [The History of Greece]. Vol. 2. Moscow: Gosudarstvennaya publichnaya istoricheskaya biblioteka Rossii. [In Russian]
3. GIBBON, E. (2008). *Istoriya upadka i razrusheniya Velikoj Rimskoj imperii: Zakat i Padenie Rimskoj imperii*. [The History of the Decline and Fall of the Roman Empire]. Vol. 7. Moscow: Terra. [In Russian]
4. GRANT, M. (1998). *Rimskie imperatory: Biograficheskii spravocnik pravitelej Rimskoj imperii 31 g. do n.e. – 476 g. n.e.* [Roman Emperors: A Biographical Companion of the Rulers of Roman Empire of 31 BC – AD 476]. Moscow: Terra. [In Russian]
5. IVANCHIK, A. (2005). *Nakanune kolonizacii. Severnoe Prichernomor'e i stepnye kochevniki VIII-VII vv. do n.e. v antichnoj literaturnoj tradicii: folklor, literatura i istoriya*. [On the Eve of Colonization. The Northern Black Sea Region and the Steppe Nomads of 8th – 7th Centuries BC in the Classical Literary Tradition: Folklore, Literature and History]. Moscow: Nauka. [In Russian]
6. KNABE, G. (1981). *Kornelij Tacit. (Vremya. Zhizn'. Knigi)*. [Cornelius Tacitus: Time, Life, Books]. Moscow: Nauka. [In Russian]
7. KOZULIN, V.N. (2015). *Obraz skifov v antichnoj literaturnoj tradicii*. [The Image of the Scythians in the Classical Literary Tradition]. Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo Universiteta. [In Russian]
8. KUKLINA, I. (1971). Anacharsis [Anacharsis]. *Vestnik drevnej istorii*, 3, 113–125. [In Russian]
9. SVENCICKAYA I. (1995). Zhenshhina v rannem kristianstve. [The Woman in the Early Christianity]. In: L.P. Marinovich, S. Yu. Saprykin. *Zhenshhina v antichnom mire: sbornik statej*. Moscow: Nauka. Pp. 156–168. [In Russian]
10. SKRZHINSKAYA, M. (2001). *Skifiya glazami ellinov*. [The Hellenes Image of the Scythia]. Saint Petersburg: Aleteiya. [In Russian]
11. SPIRIDONOV, D. (1918). Urozhency Severnogo poberezh'ya Chernogo moray v istorii greko-rimskoj mysli. [The Natives of the Northern Coast of the Black Sea in the History of Greek-Roman Thought]. *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arxivnoj komissii*, 54, 187–233. [In Russian]
12. PASTURO, M. (2017). *Zelenyj. Istoriya Cveta*. [Green. The History of Colour]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [In Russian]
13. RANOVICH, A. (1941). *Ocherk istorii rannexristianskoj cerkvi*. [The Essay on the History of Early Christian Church]. Moscow: OGIZ. [In Russian]
14. ROZHANSKIY, I. (1995). Rasizm i Drevnyaya Grechiya. [Racism and Ancient Greece]. *Voprosy istorii estestvoznaniya i tekhniki*, 2, 58–65. [In Russian]
15. RUSYAEVA, A. & SUPRINENKO, A. (2003). *Isticheskie lichnosti ellino-skifskoj epoxi (kulturno-politicheskie kontakty i vzaimovliyaniye)* [Historical Persons of the Hellenic-Scythian Epoch (Cultural-Political Contacts and Interinfluence)]. Kyiv – Komsomol'sk: Arxeologiya. [In Russian]
16. ALY, W. (1921). *Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
17. DIENEMANN, M. (1919). *Judentum und Christentum*. Frankfurt am Main: J. Kauffman.

18. RIESE, A. (1875). *Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens in der griechischen und römischen Literatur*. Heidelberg: Weiss.

19. RÜSSEL, H.W. (1944). *Antike Welt und Christentum*. Amsterdam – Antwerpen: Pantheon.

20. SALTZMAN, J. (2010). Herodotus as an Ancient Journalist: Reimagining Antiquity's Historians as Journalists. Paper presented at the annual meeting of the Association for Education in Journalism and Mass

Communication, The Denver Sheraton, Denver, CO. [Online]. Retrieved from <http://ijpc.uscannenberg.org/journal/index.php/ijpcjournal/article/viewFile/22/29>

21. SCHMIDT, T. (2017). *Barbarians in Plutarch's political thought*. [Online]. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/20663040.pdf>.

22. SCHUBERT, Ch. (2010). *Anacharsis der Weise. Nomade, Skythe, Grieche*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Надійшла до редколегії 13.08.18

K. Kuminova, Master's Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

IMAGES OF ANACHARSIS AND SCYLES IN THE ANCIENT LITERATURE

The article is dedicated to the images of Anacharsis and Scyles in ancient literature. It says in detail about the formation of the image of a noble barbarian in the ancient literature of the 4th century BC. It is analyzed written reports of ancient authors of the 5th cent. BC – 3rd cent. AD in the article. The author described in short, the political and economic situation in Greece and Rome of this period. The first mention of Anacharsis and Scyles we find in "The History" of Herodotus (5th century BC). Anacharsis became a popular literary character. Scyles was forgotten and was not mentioned after Herodotus. This is connected with the peculiarities of the historical process in the ancient Greece of the 4th cent. BC. The Peloponnesian War (431-404 BC) and the crisis of the post-war period made philosophers to think a place of a man in this world. The noble barbarian became the new ideal of ancient philosophy. It is shown that Anacharsis became the ideal image of a noble barbarian for the ancient world. He was a sample of wisdom and purity. Anacharsis became famous for the simplicity of his way of life and his acute observations on the institutions and customs of the Greeks. Scyles is a sample of excessive pleasures. In the following centuries Anacharsis is becoming increasingly popular. The image of a noble barbarian was used also roman authors. Conclusions are drawn that the popularity of Anacharsis and the wise barbarian is the reaction of ancient authors to crises in ancient times. As a conclusion it must be emphasized, that close study of the ancient sources confirmed an idea that had been expressed by Ch. Schubert about two stages of the formation of the image of Anacharsis.

Keywords: Anacharsis, Scyles, literary image, ancient authors, a noble barbarian, crises in the ancient times.

УДК 94(4/9):314-74

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.08>

В. Люлька, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МУСУЛЬМАНСЬКА МІГРАЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ

У зв'язку зі збільшенням кількості мусульман загалом у світі та зацікавленням темою ісламу в науковому співтоваристві, у статті йде мова про дискусійні питання, пов'язані з теоретичними аспектами мусульманської імміграції в країни, у яких іслам не є домінуючою релігією. Розбираються термінологічні аспекти поняття "гіджра" в арабомовному оригіналі та україномовному еквіваленті задля того, аби розділити лінгвістичне та шаріатське розуміння. Спираючись на сакральні тексти мусульман – Коран та Сунни, проведено історичну ретроспективу міграційної практики першого покоління мусульман, а саме – переїзд частини мусульман до Ефіопії, та гіджра з Мекки до Медини. Розглядаються причини, що спонукали мігрувати, перебіг міграції, та наслідки, які були відзначені в мусульманському віровченні. Аналізуються думки сучасних провідних мусульманських богословів щодо переселення біженців-мусульман до Західних країн, висловлені на прикладі арабо-ізраїльського конфлікту, а також простежується їхня кореляція з сучасною міграційною хвилею, яка розпочалась після Сирійської кризи та триває донині.

Ключові слова: іслам, мусульмани, гіджра, біженці, міграційні процеси.

Міграційні процеси завжди були у сфері зацікавлення науковців. Останнім часом вони є однією з важливих тем політичного життя багатьох країн. Особливо це стосується низки країн мусульманського світу, оскільки, у зв'язку з війнами або проблемами економічного характеру, значна кількість переселенців мігрують саме звідти. Тому метою даної статті є спроба дослідити релігійний погляд мусульман на таке явище, як міграція.

Актуальність теоретичного аналізу мусульманської міграції важливий з кількох причин. Однією з них є стрімкий ріст кількості мусульман у світі. Дослідник В.Я. Білокреницький у своїй статті приводить наступні цифри – за орієнтовною оцінкою, в 1950 р. кількість мусульман у світі складала 330-350 млн. осіб, тоді як в 2009 р. вони становили вже 1,57 млрд. осіб [4, с. 88]. Зараз важко визначити їхню точну кількість, але тенденція до зростання зберігається і міграційний рух впливає на розвиток міграційної ситуації. Другою причиною є значна кількість мусульман в країнах, де традиційно іслам не був поширеним, що першочергово стосується Європи. На початку 2009 р. в країнах Європейського Союзу нараховувалось біля 20 млн. мусульман, більшість яких мешкала у Франції (близько 7 млн.), Німеччині (4 млн.), Великій Британії (1,7 млн.), Болгарії (1,1 млн.), Нідерландах (1 млн.) [14, с. 116]. Це лише офіційно зареєстровані особи. Тому для європейської спільноти дослідження окремих аспектів мусульманської міграції є питанням першочергової ваги. Також важливою причиною до аналізу питання є подолання певної міфологізації уявлень про теоретичні основи мусу-

льманської міграції, які можна побачити навіть у наукових статтях (наприклад, твердження, як про категоричну заборону мусульманам селитись серед іновірців, так і навпаки – заохочення до цього, з метою навернення в іслам місцевого населення) [7, с. 90]. Наведені причини доводять важливість дослідження теоретичних аспектів поглядів на міграцію, властивих ісламу, як релігії.

Для означення процесу переселення, в релігійному контексті, використовується термін "гіджра" (араб. – هجرة), що буквально можна перекласти, як "відходити" чи "від'їжджати". Варто зазначити, що "гіджра" – це обов'язково переселення з певною ціллю, після якої статус людини неминуче змінюється. Тому під цей термін не підпадає особа яка, наприклад, переселилася в межах населеного пункту чи навіть країни, оскільки її життя не стало суттєво іншим. У такому випадку використовується означення "інтікаль" (араб. – انتقال). Також "гіджра" – це переселення на постійне місце проживання, а не академічна чи трудова міграція, коли людина переїжджає лише на певний час, з наміром повернутися до своєї батьківщини після закінчення навчання або терміну трудового контракту. Що до "гіджри", то вона розуміється у двох аспектах – лінгвістичному та релігійному (тобто з точки зору шаріату). Лінгвістичне розуміння – будь-яке переселення, при якому змінюється статус людини, не зважаючи, куди і з якою метою людина переселяється. З точки зору арабів – не мусульман, чи просто не релігійних, переселення на Захід можна назвати "гіджрою". Для мусульман набагато важливіше шаріатське значення цього терміну. На нього ми і зве-

рнемо увагу в даній статті. Мусульманські теологи дають таке означення: "гіджра – це переселення з місцевості, де панують не ісламські закони, в місцевість, де живуть по-шаріату, з метою захистити своє життя і право на повноцінне сповідання ісламу". Спробуємо розібратись, наскільки ця дефініція відповідає сучасним реаліям. Спочатку проаналізуємо ранню історію ісламу, коли цей термін виникає, і які обставини подібні, а які принципово відрізняються від сучасної мусульманської міграції на Захід.

Мусульманські теологи вважають, що першою "гіджрою" була втеча пророка Ібрагіма (біблійського Авраама) від переслідування з боку царя Намруда та його народу [2, с. 355]. Перше безпосереднє переселення, яке історичні джерела називають "гіджрою" і яке пов'язане з історією раннього ісламу, є переселення мусульман до Ефіопії. Таких переселень відбулось два. Перше датується 615 р. і є наслідком важкого становища мусульман, що виражалось в утисках із боку язичників Мекки [13, с. 30-31]. Рекомендація щодо переселення надійшла від самого пророка Мухаммада, оскільки правитель Ефіопії, який носив титул "негус" (імператор), вирізнявся високою релігійною терпимістю. Дане переселення викликає значне зацікавлення з низки причин. По-перше, негус був християнином і загалом ефіопи були християнським народом (сповідували монофізитство, один з напрямків східного християнства). Таким чином, для захисту свого життя і можливості сповідувати в повній мірі іслам, не лише дозволялося, а навіть рекомендувалося переселитися до християнської країни. По-друге, посланці з Мекки хотіли повернути мусульман назад у своє місто і звернулися до негуса, акцентуючи увагу на тому, що релігія втікачів відрізняється як від релігії мекканців, так і релігії ефіопів. Імператор Ефіопії відповів, що не хоче їх висилати і провів перемови, які головним чином торкалися релігійних питань і, поміж іншим, переселенцями були сказані наступні слова: "Коли вони стали нас ображати, притісняти, зробили наше життя нестерпним і виконання наших релігійних обрядів неможливим, ми пішли в твою країну, вибрали тебе серед інших, захотіли бути під твоїм заступництвом, сподіваючись, що при тобі, о царю, ми не будемо піддаватись гонінням" [6, с. 134]. Це дуже важлива цитата і ми ще будемо звертатись до неї надалі, але поки що означимо моральну готовність мусульманськими втікачами визнати негуса своїм правителем у тому випадку, якщо він поважатиме їхні релігійні права. Таким чином, "гіджра" в Ефіопію є важливою подією в ранній історії ісламу та джерелом розуміння мусульманами певних правил переселення.

Одним із ключових моментів у становленні мусульманської цивілізації є переселення пророка Мухаммада з м. Мекки до м. Ясріб (що пізніше було перейменоване в Медіну). Це переселення теж має назву "гіджра" і важливість його ми можемо проілюструвати тим, що початок літочислення мусульманського календаря починається саме з "гіджри" (622 р. по юліанському календарю вважається першим роком гіджри). Причиною цього переселення стало важке становище мусульман в Мецці, на яке ми вже звертали увагу. Тому після смерті Абу Таліба, одного із старійшин племені курайшитів та дядька Мухаммада, життя пророка знаходилося під загрозою, і він змушений був кудись втекти. Спочатку він думав переселитись до Таіфу, міста, яке знаходиться неподалік від Мекки, і де було багато представників його племені, та оскільки ніхто з впливових мешканців Таіфу не пообіцяв йому захист, тому пророк від цієї ідеї був змушений відмовитись [7, с. 82]. Відповідно, переселення до Ясрібу стало реальним після обговорення умов, за якими пророк та інші мусульмани туди переселяться, і особиста безпека була однією з основних.

Після того як Мухаммад переселився, назва Ясріб змінилася на аль-Мадіна 'н-Набі, що перекладається як "місто пророка" (також використовуються назва аль-Мадіна аль-Мунавара – "Осяяне місто"). Відбувається ціла низка перетворень, одне з яких характеризується науковцями як приєднання до релігійного статусу, а також політична організація співіснування суспільства та створення держави [8, с. 81]. Починають впроваджуватись закони, метою яких, виходячи із мусульманського світогляду, було створення умов, за яких заохочувалися б вчинки, схвалені релігією і заборонялися ті, що піддаються осуду. Тобто, створювався певний різновид теократії, за якого суспільство стимулює кожного свого члена триматись певного стилю поведінки.

Важливим аспектом існування мусульманської держави стали взаємовідносини між місцевим населенням Медіни, тобто представниками племен аус та хазрадж, що прийняли іслам, та мали назву ансари (помічники), та переселенцями з Мекки, які називалися мугаджіри, тобто ті, що зробили "гіджру". Для унеможливлення між ними конфліктів і, навпаки, полегшення адаптації переселенців з Мекки, Мухаммадом була впроваджена така річ, як "братерство в ісламі". Суть його полягала в тому, що до кожного ансара прикріплювався один мугаджир. Таким чином, переселенці не повинні були відчувати себе чужинцями в Медіні, а в місцевих припинилися міжплемінні конфлікти. Цей експеримент був достатньо успішним; через подібне братерство ансари ефективно пояснювали мугаджирам специфіку традицій нової місцевості і навіть допомагали матеріально. У відповідь переселенці, будучи людьми, які набагато довше перебували в ісламі, допомагали розібратись медінцям в основах релігії [3, с. 125]. Переселення до Медіни заохочувалося і тому через два роки виникла ситуація, коли туди мігрували майже всі мусульмани, а залишилися в Мецці лише старі та хворі люди, тобто ті, хто фізично не міг цього зробити [3, с. 134].

Таким чином, можна стверджувати, що з міграцією як явищем мали справу вже перші мусульмани. В мусульманських теологів протягом віків було абсолютно чітке бачення цього явища, яке базувалося на Сунні (тобто за аналогією до життя пророка Мухаммада) та Корані, який, з погляду мусульман, є прямою мовою Бога. Щодо Корану, то там є ціла низка аятів, які можна сприймати як заклик до переселення. Ось кілька з них, до яких найчастіше звертаються, коли йде мова про "гіджру": "Воістину, коли ангели принесуть смерть тим, які були несправедливі самі до себе, то скажуть їм "У якому стані ви були?" Ті дадуть відповідь: "Ми були слабкими на землі!" Їм скажуть: "Хіба земля Аллага не широка? Ви ж могли здійснити переселення!" Притулком таких буде геєна! Мерзотне ж це місце для повернення! Окрім слабких чоловіків, жінок та дітей, які не спроможні хитрувати та не можуть знайти шлях для переселення" (сура "Жінки": 97-98) [11, с. 129]. З цієї цитати видно, по-перше, обов'язок мусульман переселятись, якщо вони відчують утиски (саме так ісламська традиція сприймає "слабкість"). По-друге, для переселення повинна бути змога, тобто тих осіб, які не можуть це зробити фізично, обов'язок не стосується.

Проаналізувавши теоретичні основи, варто звернути увагу на сучасність – як саме мусульманські богослови трактують, спираючись на Коран і Сунну, ті явища, що виникли в XX та на початку XXI ст. Якщо сам процес втечі цілих народів ми знаємо із минулого (можна хоча б згадати вигнання морісків з Іспанії після реконквісти), то масове переселення із країн, де традиційно поширений іслам, до країн Заходу є процесом Новітнього історичного періоду.

Однією із найбільш резонансних подій, пов'язаних з "гіджрою", став арабо-ізраїльський конфлікт. Після низ-

ки військових поразок палестинське населення, що мешкало на територіях, підконтрольних Ізраїлю, підпадало під все сильніші утиски, що зумовлювало масову втечу. Це призводило до дискусії в середовищі мусульманського суспільства: чи потрібно палестинцям мігрувати у спокійніші регіони, чи, навпаки – залишитись, щоб боротися за незалежність власної батьківщини. У полеміку втрутився один із найавторитетніших сунітських теологів салафітського напрямку XX ст. Насируддін аль-Альбані (роки життя 1914-1999 рр.). Для нього ця тема була актуальною, оскільки сам він народився в Албанії і дитиною переїхав з батьками до Сирії через репресії, які вчинялися під час правління короля Ахмета Зогу. Аль-Альбані наголосив, що "Мекка краща за Палестину", маючи на увазі, що, з погляду мусульман, головна святиня ісламу знаходиться саме в Мекці, та, не зважаючи на це, пророк Мухаммад був змушений її покинути. Він ще раз навів відомі тези щодо обов'язку мусульманина переселятись із територій, невідконтрольованих шариату (ісламському закону) в землі, де саме шариат регулює всі сфери життя. Але саме переселення можливе лише за певних умов (які вже згадувались в даній статті вище) [12]. Важко сказати, для якого відсотку мусульман слова шейха аль-Альбані стали остаточним приводом для переселення, але в цій фатві ще раз наголошується на тому, що коли для мусульманина стане вибір, за що триматись – за землю чи за релігію, він повинен робити вибір на користь віри.

Після палестинського конфлікту сотні тисяч мусульман стали біженцями, але переселялися вони в інші країни з переважачим мусульманським населенням, такі як Йорданія, Сирія та Ліван. Та з початку XXI ст. склалася ситуація, коли, у зв'язку з війнами на Близькому Сході, мусульманські країни просто не можуть взяти до себе таку кількість біженців, і тому значне число осіб, з необхідності, а частіше – з власного бажання, стали переселятись до Європи, тобто в регіон, де традиційно іслам не є домінуючою релігією. Мусульмани почали з'являтись у країнах Європи з другої половини XX ст. Здебільшого вони були або вихідцями з колишніх колоній (як у випадку Великої Британії та Франції), або дешевою робочою силою (так, значна кількість турків мігрувала до ФРН). Їхню міграцію не можна вважати "гідрою", бо не виконані умови: вони переселялися не з метою порятунку життя чи в пошуках можливості сповідувати іслам. В цьому саме і полягає ключова відмінність, оскільки сучасні біженці з країн Близького Сходу реально рятують власне життя, тому варто їхню міграцію розглядати докладніше.

На початок 2017 р. загальна кількість осіб, що змушені були залишити Сирію від початку конфлікту, лише за офіційними даними складала більше 5 млн. [15]. Абсолютна більшість із них мігрувала до сусідніх країн Близького Сходу: Туреччини, Лівану, Йорданії, Єгипту та Іраку (райони, підконтрольні Курдській автономії). Значна частина біженців також обрала місцем свого майбутнього проживання країни ЄС, серед яких найбільшою популярністю користувалися Німеччина та Швеція [9]. Використовуючи фатви мусульманських теологів, спробуємо дослідити, наскільки переселення в країни Заходу відповідає основам ісламу.

У фатві шейха аль-Альбані, яка вже згадувалась вище, перераховані умови, за яких особі бажано відмовитися від "гіджри". В ній стверджується, що змінювати країну проживання не бажано у випадку, коли альтернативою є виключно держави, що керуються законами, які, вочевидь, суперечать шариату [12]. Очевидно, що всі країни західної цивілізації належать до цієї категорії. Видається абсолютно логічним, що метою "гіджри" першочергово є переселення з немусульманської (з погляду законодавства) країни туди, де панує шариат.

З іншого боку, все частіше звертається увага на те, що в західних країнах мусульманину легше сповідувати свою віру, зважаючи на закони про свободу совісті, аніж в цілій низці країн, де іслам є традиційно домінуючою релігією, але зараз там встановлені диктаторські режими. У зв'язку з цим, деякі сучасні мусульманські шейхи стверджують, що в теперішньому світі не можна видати фатву, яка стосувалася б в однаковій мірі всіх країн світу і всіх людей [10]. Кожен випадок потрібно розглядати окремо і, хоча продовжується наголошуватись, що бажано мігрувати в країни з пануючим шариатом, в дійсності небагато таких країн дозволяє, щоб до них переселялись і цей фактор теж відіграє значну роль.

Таким чином, для порятунку власного життя, мусульманинові допустимо переселятись і до немусульманської країни, за умов, що відсутні варіанти здійснити "гіджру" в регіон, що керується шариатом, і в цій новій країні він зможе вільно сповідувати іслам. Як доказ наводиться приклад з першими мусульманами та їхнє переселення до Ефіопії. Попри те, окремо обговорюється, що ця міграція повинна мати тимчасовий характер, тобто особа повинна зберігати намір, що як тільки зникне небезпека, вона почне шукати спосіб знову повернутись до мусульманського регіону. Як наслідок, більшість мусульманських теологів забороняє ставати громадянами країни, до якої мусульмани переселилися і виняток може бути лише у крайньому разі, якщо інакше там просто не дозволять перебувати [1].

Підсумовуючи, зазначимо, що міграція з погляду ісламу – це нормальне явище, до якого зверталися найперші мусульмани у випадку, коли з'являлася небезпека для їхнього життя і зникла можливість вільно сповідувати власну релігію. У зв'язку з цим в міграції – "гіджрі" – є низка умов, важлива з яких: напрямок переселення повинен бути із немусульманської країни до мусульманської. Починаючи з другої половини XX ст. через військові конфлікти, які відбувалися в країнах мусульманського світу, напрям міграції змінився, і значна кількість мусульман стала втікати до країн західної цивілізації. З позиції мусульманських богословів, цей процес є небажаним, але через те, що часто мусульманські країни, в яких було б безпечно проживати та в повній мірі сповідувати іслам, ставлять перепони, у біженців немає іншого вибору, як втікати до Європи. Тому будемо стверджувати, що, з позиції ісламської догматики, такий вид міграції можливий, але тільки в екстремальних ситуаціях. Цілковито інше питання становить рівень релігійної грамотності пересічних мусульман, що переїжджають на захід (біженців і не тільки), яке потребує подальшого глибокого дослідження.

Список використаних джерел:

1. Абу Іслам аш-Шаркаси. Куда совершать хиджру? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alifammara.livejournal.com/16519.html>
2. Али-заде, Айдын Ариф оглы. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – Москва: Ансар, 2007. – 400 с.
3. Аль-Исмаил Т. Жизнь Мухаммада: жизнеописание Пророка на основе самых ранних источников / Т. Аль-Исмаил. – Киев: Ансар Фундашн, 2009. – 332 с.
4. Белокреницкий В.Я. Рост населения в исламском мире / В.Я. Белокреницкий // Историческая психология и социология истории. – 2010. – №1. – С. 83-96.
5. Большаков О.Г. История Халифата. Т. 1: Ислам в Аравии, 570-633 / О.Г. Большаков. – Москва: Издательская фирма "Вост. лит." РАН, 2000. – 312 с.
6. Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Бакаа, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с арабского Н.А. Гайнуллина. – Москва: Умма, 2007. – 656 с.
7. Касаткин П.И., Хрусталев И.М., Аватков В.А. Евробезопасность, интеграция и "Мягкая сила" миграции в XXI веке / П.И. Касаткин, И.М. Хрусталев, В.А. Аватков // Вестник МГИМО. – 2012. – №6. – С. 79-93.
8. Матвеев К.П. История ислама / К.П. Матвеев. – Москва: АСТ: Восток-Запад, 2005. – 254 с.
9. Нузн Д.-К., Зуммерматтер Ш. Миграция и беженцы в Европе: цифры и факты [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

https://www.swissinfo.ch/rus/politics/интерактив_миграция-и-беженцы-в-европе--цифры-и-факты/41557352.

10. Мухаммад аль-Мунаджид. Может ли мусульманин поселиться в стране кяфинов для лучшей жизни? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://fatwaonline.net/?view=question&id=13363>.

11. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклав М.М. Якубович. – Медина: Центр імені Короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2012. – 998 с.

12. Разъяснение фетвы шейха аль-Альбани о хиджре из Палестины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://anti-irhab.com/albany_hijra_palestine/.

13. Рахман Х.У. Краткая история ислама: Хронология событий, 570-1000 гг. от Рождества Христова / Х.У. Рахман. – Москва: UMMAN, 2002. – 408 с.

14. Узнардов И.М. Проблема иммигрантов в странах Запада на современном этапе / И.М. Узнардов // Пространство экономики. – 2014. – №1. – С. 115-122.

15. Число беженцев из Сирии превысило 5 млн. человек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/world/3833848-chyslo-bezhentsev-iz-syryu-prevysilo-5-mln-chelovek>.

References:

1. ABU ISLAM ASH-SHARKASI. (n.d.). *Kuda sovershat' xidzhru?* [Where to Make Hijrah?]. Retrieved from <http://alifammara.livejournal.com/16519.html> [In Russian]

2. ALI-ZADE, AJDYN ARIF OGLY (2007). *Islamskij enciklopedicheskij slovar'*. [Encyclopedic Dictionary of Islam]. Moscow: Ansar. [In Russian]

3. AL-ISMAIL, T. (2009). *Zhizn' Muxammada: zhizneopisanie Proroka na osnove samyx rannix istochnikov*. [The Life of Muhammad: The Biography of the Prophet Based on the Earliest Sources]. Kyiv: Ansar Fundejshn. [In Russian]

4. BELOKRENIKI, V.Ya. (2010). Rost naseleniya v islamskom mire. [Population Growth in the Muslim World]. *Istoricheskaya psixologiya i sociologiya istorii*, 1, 83–96. [In Russian]

5. BOL'SHAKOV, O.G. (2000) *Istoriya Xalifata. T. 1: Islam v Aravii*. [The History of the Caliphate. Vol. 1: Islam in Arabia]. Moscow: "Vost. Lit." RAN. [In Russian]

6. IBN XISHAM. (2007). *Zhizheopisanie Proroka Muxammada, rasskazannoe so slov al'-Bakkai, so slov Ibn Isxaka al'-Muttaliba (pervaya*

polovina VIII veka). [The Biography of the Prophet Muhammad, Told with Words Al Bakkai, from Words ibn Ichak Al Muttalib (the 1st half of the 8th century)]. Moscow: Umma. [In Russian]

7. KASATKIN, P. I. & XRUSTAL'OV, I. M. & AVATKOV, V. A. (2012). *Evrobezopasnot', integraciya i "Myagkaya sila" migracii v XXI veke*. [European Security, Integration and the "Soft Power" of Migration in the 21st Century]. *Vestnik MGIMO*, 6, 79–93. [In Russian]

8. MATVEEV, K. P. (2005). *Istoriya islama*. [The History of Islam]. Moscow: AST: Vostok-Zapad. [In Russian]

9. NGUEN, D.-K. & ZUMMERMATTER, SH. (n.d.). *Migraciya i bezhency v Evrope: cifry i fakty*. [Migration and Refugees in Europe: Facts and Figures]. [Online]. Retrieved from https://www.swissinfo.ch/rus/politics/интерактив_миграция-и-беженцы-в-европе--цифры-и-факты/41557352 [In Russian]

10. MUXAMMAD AL'-MUNADZHID. (n.d.). *Mozhet li musul'manin poselit'sya v strane kyafirov dlya luchshej zhizni?* [Can a Muslim Settle in the Kafirs' Land for a Better Life?]. [Online]. Retrieved from <https://fatwaonline.net/?view=question&id=13363>. [In Russian]

11. *Preslavnyi Koran. Pereklad smysliv ukrainskoiu movoiu*. [Glorious Quran. The Ukrainian Translation of the Meanings]. (2012). Medina: Tsentr imeni Korolia Fahda z druku Preslavnoho Suvoi. [In Ukrainian]

12. *Raz'yasnenie fetvy shejxa al'-Al'bani o xidzhre iz Palestiny*. [Clarification of Sheikh al-Albani's Fatwa on Hegira from Palestine]. (2009). [Online]. Retrieved from http://anti-irhab.com/albany_hijra_palestine/. [In Russian]

13. RAXMAN, X.U. (2002). *Kratkaya istoria of Islam: Xronologiya sobytij, 570-1000 gg. ot Rozhdestva Xristova*. [The Short History of Islam: Chronology, AD 570-1000]. Moscow: UMMAN. [In Russian]

14. UZNARODOV, I.M. (2014). *Problema immigrantov v stranax Zapada na sovremennom etape*. [The Problem of Immigrants in Western Countries at the Present Stage]. *Prostranstvo ekonomiki*, 1, 115–122. [In Russian]

15. *Chislo bezhentsev iz Sirii prevysilo 5 mln. chelovek*. [The Number of Refugees from Syria exceeded 5 million of people]. (2017). [Online]. Retrieved from <http://korrespondent.net/world/3833848-chyslo-bezhentsev-iz-syryu-prevysilo-5-mln-chelovek>. [In Russian]

Надійшла до редколегії 07.10.18

V. Liulka, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MUSLIM MIGRATION: THEORETICAL BASIS

The article is dedicated to the discussion questions of theoretical aspects of Muslim migration to the countries, where the Islam has no position of dominant religion. The interest to this problem increased because of growth of the Muslim population and the expansion of Muslim migration. The terminological aspects of the term "hegira" ("hijra") is analysed in Arabic and Ukrainian languages; the meaning of the term in linguistic and Sharia law is separated. The historical retrospective of migration practice of the first Muslims is traced by the author on the evidence of Quran and Sunnah. In particular, the author analysed the resettlement of Muslims to Ethiopia and the migration from Mecca to Medina. The causes of migration, it's process and aftermath for the Muslim doctrine are considered in the article. The views of the modern Muslim theologists on the Muslim migration waves to the Western countries after the Arab-Israeli conflicts and the crisis of Syria are compared.

Key words: Islam, Muslims, hegira, hijra, refugees, migration.

УДК 94 (477)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.09>

М. Михайленко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

ПЕРШИХ "ІСТОРИЧНО ПРАВІХ" УРЯДІВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЯ (1861-1876 рр.)

Здійснено аналіз економічної політики Королівства Італія протягом періоду правління "історично правих" урядів після завершення його об'єднання в єдину національну державу. Охарактеризовано основні напрямки економічних реформ у визначений період та їхній вплив на подальший розвиток держави. У результаті дослідження показано, що обрання керівництвом країни ліберальної економічної моделі на початку існування держави дозволило достатньо швидко створити внутрішній ринок товарів та послуг, активізувати зовнішньоекономічні зв'язки з найбільшими економічними потугами того часу, сприяти розвитку сільськогосподарського сектору економіки, забезпечити накопичення капіталу всередині країни та залучити зовнішні інвестиції в королівство. Водночас, з огляду на значну економічну відсталість держав Апеннінського півострова напередодні об'єднання, фактичне скасування митних бар'єрів у торгівлі з більш потужними європейськими країнами після 1861 р. завдало удару слабкій промисловості країни та поглибило нерівномірність її розвитку за лінією північ-південь. Беззаперечним досягненням "історично правих" урядів у сфері бюджетної політики стало подолання величезного дефіциту бюджету до 1876 р.

Ключові слова: Королівство Італія, ліберальна економічна політика, "історично праві" уряди, митні бар'єри, податкова політика, протекціонізм.

На початку 1861 р. завершився перший етап об'єднання Апеннінського півострова в єдину національну державу. Після цього перед керівництвом Королівства Італія постало надзвичайно складне завдання консолідації новоствореної держави. У цьому процесі економічні реформи мали відігравати ключову роль.

Хоча тема економічної політики перших урядів Королівства Італія була предметом досліджень багатьох італійських науковців (Альфредо Капоне, Вера Дзамані, Джанні Маронджю, Гуїдо Пескосолідо та багатьох інших), у вітчизняній історичній науці немає ґрунтовних праць, присвячених цій тематиці.

Метою цього дослідження є аналіз економічних реформ, спрямованих на консолідацію новоствореної держави, здійснених "історично правими" урядами Королівства Італія протягом їхнього перебування при владі, а саме перших 15 років існування об'єднаної італійської держави.

На початку свого існування королівство уявляло собою дуже економічно відсталу країну порівняно з іншими європейськими державами. За статистичними даними, у 1861 р. в королівстві проживало близько 22 млн. громадян, із них тільки 20 % – у містах з населенням більше 20 тис. жителів та 1/10 – у містах з населенням більше 100 тис. Найбільшими містами на той час були: Неаполь з 447 тис. мешканців, Турін – 204 тис., Мілан – 196 тис., Палермо – 194 тис., Генуя – 127 тис., Флоренція – 114 тис., Болонья – 109 тис., Мессіна – 103 тис. [9, с. 23-24].

Близько 70 % працездатного населення були зайняті у сільському господарстві, 18 % – у промисловості, 12 % – у сфері послуг. Частка сільського господарства у ВВП країни дорівнювала 54,4 %, промисловості – 18,7 %, послуг – 21,5 %. Тож королівство було переважно аграрною країною – площа її сільськогосподарських земель дорівнювала 29,6 млн. гектарів, при цьому значна їхня частина, як ніде в Європі, залишалася необробленою – 5,6 млн. га [10, с. 143].

Сільськогосподарський сектор значно відрізнявся між регіонами країни не тільки за родючістю ґрунтів і способами землеволодіння, але й за методами ведення господарства. Так, на півночі сільське господарство розвивалося на основі капіталістичних форм господарювання та використання розвинутих технологій обробки землі, зокрема іригації, що забезпечувало високий рівень врожайності. На цих територіях вирощувались зернові культури, рис, бавовна, значним було виробництво шовку, що експортувався за кордон.

У центрі країни переважав тип сільського господарства за контрактом, коли власник землі надавав її в оренду селянським родинам, які повинні були ділитися половиною урожаю з орендодавцем. Фактично, це була перехідна форма земельних відносин між феодалізмом і капіталізмом, що не дозволяла орендарю витратити значні ресурси на удосконалення техніки та методів виробництва. Відповідно, основними культурами, що вирощувались тут, були виноград, оливи, фруктові дерева та зерно (головним чином для власного вжитку).

На півдні країни земля належала небагатьом власникам – там панували латифундії. Деякі з власників самі обробляли свої наділи за допомогою найманих робітників, інші – надавали їх в оренду. В цілому, відносини між землевласниками та селянами були архаїчними, характеризувалися повною феодальною залежністю останніх від своїх господарів, робота носила винятково сезонний характер. Основними культурами були зернові, значні площі відводилися під скотарство. Продуктивність сільського господарства на 1 гектар землі на півдні становила третину від продуктивності праці аграріїв на півночі [11, с. 38].

В цілому, через таку неоднорідність Королівство Італія значно поступалося за рівнем продуктивності зернових іншим європейським країнам – 11 гектолітрів на 1 гектар у порівнянні з 32 у Великій Британії, 23 – у Німеччині, 22 – у Голландії, 20 – в Бельгії, 15 – у Франції [7, с. 15].

Аналогічною була ситуація з розвитком інфраструктури на Апеннінському півострові на час об'єднання країни. Станом на 1861 р. усього на території королівства було введено в експлуатацію близько 2000 км залізниці (для порівняння, у Франції цей показник до-

рівнював 9000 км, у Великій Британії – 17500 км), з них 1300 км розташовувалися на півночі країни, Велике Герцогство Тосканське мало 257 км, Папська держава – 100; водночас тривало будівництво ще 300 км, які мали з'єднати Болонью з Анконою та Порреттою, на території Королівства Обох Сицилій було побудовано 99 км [5]. Таким чином, північ та південь країни не мали залізничного сполучення.

Протяжність доріг із твердим покриттям (пізніше їх було класифіковано як автомобільні) у 1861 р. становила 13000 км. Головним чином вони були сконцентровані в регіонах П'ємонт, Лігурія, Ломбардія та Тоскана. На півдні нового королівства було 2500 км доріг, 780 км – в Сицилії [9, с. 65].

На території Апеннінського півострова була відсутня єдина валюта. Катастрофічною виглядала ситуація з державним боргом – його сума у 1861 р. для всіх колишніх держав півострова сягнула 2240 млн. лір. При цьому основна частина державного боргу – 57,22 % – належала Сардинському королівству, що було пов'язано зі значними витратами Турину на війни за незалежність. Для Королівства Обох Сицилій ця цифра складала 29,4 %, решта припадала на п'ять інших країн, що існували на території півострова до об'єднання [6].

Тож перед керівництвом Королівства Італія поставили надзвичайно складні завдання, від успішності вирішення яких значною мірою залежало виживання та збереження єдності новоствореної держави. У 1861 р. за результатами національних виборів до Палати депутатів італійського парламенту до влади прийшли так звані "історично праві". Серед їхніх головних пріоритетів в економічній політиці перших років існування королівства можна виділити такі: запровадження єдиної монетарної, податкової та митної систем на всій території країни; створення єдиного внутрішнього ринку товарів і послуг; подолання величезного дефіциту бюджету; розвиток інфраструктури через розбудову доріг та мережі залізниць з метою з'єднати північ та південь; активізація зовнішньої торгівлі та залучення зовнішніх інвестицій і фінансових ресурсів у країну задля подолання її економічної відсталості.

Фактично одразу ж після об'єднання у сфері монетарної політики був встановлений офіційний курс різних грошових одиниць, що циркулювали на території країни до ліри, що була в обігу в Сардинському королівстві. 24 серпня 1862 р. був ухвалений закон, за яким в Королівстві Італія офіційною валютою визнавалася італійська ліра (фактично сардинська) та запроваджувалась біметалічна грошова система – тобто на основі золота та срібла. Співвідношення між золотом та сріблом встановлювалось у пропорції 1:15,5 [11, с. 93]. Таке рішення було ухвалено з метою спростити торговельні відносини з Францією, Швейцарією та Бельгією, де існувала аналогічна система.

У 1865 р. за ініціатииви Наполеона III був створений Латинський монетний союз, членами якого стали Франція, Бельгія, Італія, Швейцарія; у 1868 р. до нього приєдналась Греція. Він закріпив біметалеву систему та передбачав розробку єдиного стандарту чеканки монет і прийняття до сплати на території союзу будь-яких грошових знаків держав-членів. Емісія грошей відбувалась пропорційно до чисельності населення кожної з країн. Союз офіційно проіснував до 1927 р., але фактично вже наприкінці XIX ст. він втратив своє значення. Причиною стало падіння вартості срібла відносно золота, що призвело до поширення у країнах-членах золотовалютного стандарту. Крім цього, зростало використання паперових банкнот, обіг яких не був передбачений угодою.

Не зважаючи на запровадження п'ємонтської ліри на території новоствореної держави, Національний банк колишнього Сардинського королівства не став єдиною установою, відповідальною за емісію національної валюти та здійснення монетарної політики. Це було пов'язано з тим, що банк був приватною установою і для відкриття своїх філій по всій території країни йому потрібно було залучити місцевий капітал, що було нелегкою.

Протягом першої десятиріччя після об'єднання в країні суттєво зріс обіг паперових грошей. Так, за наявними даними, у 1862 р. серед 2 млрд. лір, що перебували в обігу, близько 1800 млн. були монети і тільки 200 млн. – банкноти, а вже у 1882 р. кількість монет зменшилася до 1300 млн., а паперових грошей зросла до 1500 млн., з яких 940 млн. було випущено від імені держави [11, с. 232-233]. З метою забезпечення державного контролю у цій сфері, у 1874 р. було схвалено закон, згідно з яким тільки шість банківських установ отримали право на здійснення емісії – Національний банк Королівства Італія (колишній банк Сардинського королівства), Тосканський Національний банк, Тосканський кредитний банк, Римський банк, Неаполітанський банк та Сицилійський банк. На законодавчому рівні було визначено чіткі граничні квоти для кожного банку щодо розміру можливих емісій. Відсутність належного державного контролю за дотриманням банками цих зобов'язань та здійсненням єдиної монетарної політики в країні призвели до найбільшого за всю історію Королівства Італія скандалу навколо Римського банку, що спалахнув наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. За результатами відповідного розслідування було встановлено, що Римський банк фактично удвічі перевищив власну квоту на випуск національної валюти, причому значна частина банкнот дублювалася, маючи один і той самий номер. У цей грандіозний скандал були залучені відомі політики і депутати королівства, які отримували великі кредити у банку та використовували їх, у тому числі, на фінансування власних передвиборчих кампаній. В результаті тогочасний уряд був змушений подати у відставку, Римський банк припинив своє існування, нарешті створили Національний банк Італії, який отримав монополієне право на емісію ліри і організацію грошового обігу в країні.

У 1866 р. в королівстві було введено заборону на обмін паперових грошей на золото і срібло та примусовий курс на банкноти, видані Національним банком Королівства Італія. Таке рішення уряду було спричинено низкою факторів, серед яких – потреба держави в істотних коштах, у тому числі для виплати процентів за державними цінними паперами, фінансування участі королівства в австро-пруській війні 1866 р. з метою отримати контроль над областю Венето та забезпечення інших найбільш нагальних державних потреб. Державна казна при цьому була порожньою – дефіцит державного бюджету збільшився з 3131 млн. лір станом на 1 січня 1862 р. до 6929 млн. лір на 1 січня 1867 р. [2, с. 89]. Уряд потребував великої позики – Національний банк Королівства Італія надав відповідний кредит на суму 250 млн. лір під надзвичайно низький відсоток (1,59 %). При цьому банк звернувся до уряду з вимогою призупинити обмін його паперових грошей на дорогоцінні метали, що було зроблено та стосувалося виключно Національного банку Королівства Італія. Банкноти, випущені іншими банками, за вимогою мали бути конвертовані у банкноти вищезгаданого Національного банку. На всій території королівства був також встановлений їхній примусовий курс. Це дозволило державі вирішити свої найбільш нагальні фінансові проблеми за рахунок збільшення друку та обігу паперових грошей у країні [3, с. 163-164].

У сфері фіскальної політики головним завданням перших урядів королівства було подолання величезного дефіциту бюджету, який зростав навіть після об'єднання з огляду на значні витрати, пов'язані з так званою "третьою війною за незалежність" 1866 р. та фінансуванням розвитку інфраструктури. Показник дефіциту бюджету був також важливим з огляду на увагу до нього зовнішніх інвесторів під час оцінювання стабільності економіки країни, а на той час королівство як ніколи потребувало зовнішніх капіталів. Головними інструментами для досягнення цієї мети були: випуск державних боргових цінних паперів та їхнє розміщення на зовнішніх ринках, переважно на французькому, німецькому та британському, а також збільшення надходжень у держбюджет за рахунок посилення податкового тиску.

Для цього в країні було введено велику кількість прямих і непрямих податків [7, с. 43-86]. Перша група податків, що була запроваджена новою італійською владою, була пов'язана зі статками та включала три основні податки: земельний, на нерухомість (включаючи промислові об'єкти) і дохід. Земельний податок існував у всіх колишніх державах Апеннінського півострова, хоча й сильно відрізнявся за розміром та методикою його формування. З огляду на той факт, що створення єдиного земельного кадастру об'єднаного королівства було складним та довготривалим процесом, у 1864 р. законом був запроваджений тимчасовий "зрівняний" податок, що формувався на основі декількох індикаторів вартості землі у різних частинах країни. Податок на нерухомість будь-якого призначення, за винятком будинків селян у сільській місцевості, розташованих окремо, до об'єднання існував тільки в Сардинському королівстві і Ломбардії. Законом від 26 січня 1865 р. він був поширений на всю територію Королівства Італія. Його ставка дорівнювала 16,25 %. Введення 14 липня 1864 р. податку на дохід було новою практикою для всіх колишніх держав Апеннінського півострова. Його було запозичено у Великої Британії (income tax). Він стосувався усіх доходів, за винятком тих, що вже були оподатковані.

На законодавчому рівні було запроваджено також багато непрямих податків – на спадщину, гербовий та реєстраційний збори тощо. Серед податків, які не мали аналогів у період до об'єднання країни, були податки на пиво, газовану воду, цукор та помел. Останній, введений у 1868 р., викликав широкий протест в італійському суспільстві, адже стосувався найбільш бідних верств населення. Розмір податку варіювався залежно від виду зернових – 1 центнер помелених каштанів коштував 50 центів, жита – 1 ліра, кукурудзи – 1 ліра, вівса – 1 ліра 20 центів, пшениці – 2 ліри [1]. Кожен млин мав механічний лічильник, що рахував кількість обертів жорна. Податок вираховувався пропорційно кількості цих обертів. Кожен млинар мав сплатити суму відповідно до показника лічильника, яку перед цим стягував з клієнтів – фактично взявши на себе функції податківця. Негативними наслідками запровадження цього податку стало суттєве зростання ціни на хліб, яка не зменшилася навіть після скасування податку у 1884 р. Крім цього, це призвело до закриття дрібних млинів на користь великих, що могли дозволити собі платити цей податок за рахунок великих обсягів помелених зернових.

Значний податковий тиск на населення країни дозволив скоротити дефіцит державного бюджету. Так, у 1862 р. державні надходження тільки на 58 % покривали витрати, у 1866 р. ситуація погіршилася у зв'язку з участю королівства в австро-пруській війні, коли цей показник скоротився до 44 % [11, с. 225-226]. Проте у 1876 р. дефіцит бюджету був повністю подоланий, що стало одним з головних досягнень "історично правих".

Значну увагу перші уряди країни приділяли питанню розбудови інфраструктури, зокрема залізниці. Панувала думка, що саме належна інфраструктура, що з'єднає півострів з півночі на південь та із заходу на схід, зможе сприяти реальній консолідації новоствореної держави та її населення. При розгляді питання щодо будівництва нових залізничних сполучень спочатку йшлося про використання п'ємонтського досвіду – здійснення цього за рахунок виключно державного фінансування. Однак, з огляду на складний фінансовий стан держави та необхідність значних капіталовкладень, яких потребувала розбудова залізниці, у 1862 р. було ухвалено рішення передати це питання у приватні руки шляхом надання в концесію на чітко визначений період. Залізнична система королівства була поділена на чотири основні групи за територіальним принципом: Римська, Калабрійсько-Сицилійська, Лігурійсько-Тосканська, Ломбардійська і Центрально-італійська залізниці [9, с. 68-69]. Розбудову та керування ними було доручено чотирьом основним компаніям зі значною долею іноземного капіталу, зокрема французького – Залізниці верхньої Італії (*Strade ferrate dell'Alta Italia*), Римській залізниці (*Strade ferrate romane*), Калабрійсько-Сицилійській залізниці (*Strade ferrate Calabro-Sicule*), Південній залізниці (*Strade ferrate meridionale*). У ході будівництва нових залізничних сполучень деякі зі згаданих компаній зіштовхнулися зі складними проблемами геологічного та морфологічного характеру місцевості, що суттєво підвищувало вартість нових доріг та призвело до фінансових труднощів підприємств. Часто держава мала втручатися в їхню діяльність, рятуючи від банкрутства. Так, Калабрійсько-Сицилійська залізниця (*Strade ferrate Calabro-Sicule*) після надзвичайно затратного будівництва залізничних шляхів на Сицилії втратила свою концесію, що була передана компанії Віталі-Пікард (*Vitali-Picard*). У зв'язку з цим уряд повернувся до думки про доцільність викупу права на керування залізничною мережею у приватних компаній та її повернення у власність держави. Питання націоналізації залізниць декілька разів виносилося урядом на розгляд парламенту, однак голосування провалювалося. Це не в останню чергу було пов'язано з особистими інтересами окремих парламентаріїв. Показовим у цьому сенсі є випадок із компанією Південна залізниця (*Strade ferrate meridionale*). Під час першого засідання адміністративної ради компанії з'ясувалося, що 14 із її 22 членів були діючими депутатами, 2 з яких – члени парламентської комісії, відповідальної за концесії. Тобто, конфлікт інтересів був очевидним [3, с. 168].

Про те, що питанню розбудови залізниць надавалося непересічне значення свідчить і той факт, що саме у зв'язку з відмовою парламенту в 1876 р. підтримати пропозицію уряду щодо їхньої націоналізації призвело до відставки Ради міністрів та завершення ери правління "історично правих".

У цілому, зусилля перших урядів з розвитку інфраструктури країни увінчалися успіхом. Так, за період правління "історично правих" протяжність залізниць збільшилася з 2000 км до 7686 км, телеграфних ліній – з 9860 км до 21437 км, було побудовано 21000 км нових доріг [11, с. 212].

З огляду на той факт, що в основу економічної політики перших урядів об'єднаного королівства був покладений лібералізм, протягом 1861-1876 рр. спостерігалася суттєва активізація зовнішньоекономічної діяльності країни. З цієї метою були усунуті будь-які митні бар'єри всередині країни між колишніми державами та на 80 % знижені мита у зовнішній торгівлі, що фактично означало запровадження режиму вільної торгівлі. Розвитку внутрішнього ринку та підприємницької ініціативи

мали сприяти Торговельні палати. Завдяки відповідному закону 1862 р. щодо порядку організації їхньої діяльності, за короткий період по всій країні було створено 74 торговельні палати [9, с. 32].

Протягом першого десятиріччя після об'єднання було також укладено значну кількість торговельних угод з такими країнами як Франція, Велика Британія, Російська імперія, Королівство Нідерланди, Бельгія (1863 р.), Данія (1864 р.), Іспанія (1870 р.), Сполучені Штати Америки (1871 р.).

Це призвело до суттєвого зростання обсягів зовнішньої торгівлі королівства. Так, із Францією цей показник збільшився фактично удвічі з 502 млн. лір до 975 млн. лір [11, с. 44]. З огляду на тогочасну структуру італійської економіки, основними товарами, що експортувалися, були продукти сільськогосподарського виробництва – оливи, овочі, вина, зернові, обсяг торгівлі якими за короткий період збільшився в декілька разів.

Водночас, зважаючи на значну індустріальну відсталість королівства від інших західноєвропейських країн, скасування митних бар'єрів болуче вдарило по місцевій промисловості та призвело до закриття багатьох підприємств. Особливо це стосувалося території колишнього Королівства Обох Сицилій, де невелика кількість промислових підприємств підтримувалася попередньою владою Бурбонів і була захищена протекціоністськими тарифами. Металургійні та машинобудівельні заводи, що діяли на півночі королівства, також не витримали конкуренції з розвиненішими французькими та британськими. Невдоволення промисловців країни зросло і наприкінці 60-х років за ініціативи відомого економіста та політичного діяча Луїджі Лудзатті при Міністерстві аграрної політики королівства була створена Рада з промисловості і торгівлі. Цей дорадчий орган фактично протягом чотирьох років вивчав стан справ у сфері промисловості в державі та дійшов висновків щодо безальтернативності введення поміркованих протекціоністських заходів для забезпечення індустріального розвитку країни. Така економічна політика була реалізована наступними "історично лівими" урядами королівства, що прийшли до влади у 1876 р.

Аналіз економічних реформ, проведених "історично правими" урядами у перші 15 років після об'єднання країни, дає можливість зробити наступні висновки. Обрання керівництвом країни ліберальної економічної моделі дозволило королівству швидко вийти на зовнішні ринки, сприяло розвитку сільськогосподарського сектору економіки, прибутки від якого забезпечили накопичення капіталів всередині країни. Водночас, промислова відсталість Італії напередодні об'єднання держави та фактична відсутність митних бар'єрів надали беззапечні конкурентні переваги у цій сфері розвиненішим іноземним конкурентам. Це на деякий час призупинило індустріальний розвиток королівства та поглибило її економічний розподіл за лінією північ-південь. Проведення першими урядами жорсткої податкової політики, з одного боку, забезпечили подолання до 1876 р. величезного за розмірами бюджетного дефіциту, з іншого – призвело до подальшого зuboжіння найбідніших верств населення. Активна розбудова транспортної інфраструктури у визначений період сприяла створенню внутрішнього ринку та консолідації новоствореної держави.

Список використаних джерел:

1. 1868-1884 Tasso sul Macinato. [Online] // Dipartimento delle Finanze. – Retrieve from: <http://www.finanze.it/opencms/it/it-dipartimento/fisco-e-storia/i-tributi-nella-storia-ditalia/1868-1884-tassa-sul-macinato/>.
2. Allen, L. The Encyclopedia of Money / L. Allen. – Oxford: ABC-CLIO, 2009. – 524 p.
3. Capone, A. Destra e sinistra da Cavour a Crispi / A. Capone. – Torino: UTET, 1981. – 667 p.

4. Castronovo, V. La Storia Economica, dall'Unità ad Oggi / V. Castronovo. – Torino: Einaudi, 2005. – 1110 p.
5. Le ferrovie nell'Italia liberale. [Online] // terzaclasse.it. – Retrieved from <http://www.terzaclasse.it/storie/ferrovie.htm>.
6. L'unificazione dell'Italia e la nascita del debito pubblico. [Online] // [bankpedia](http://www.bankpedia.org/index.php/it/113-italian/24273-l-unificazione-dell-italia-e-la-nascita-del-debito-pubblico). – Retrieved from <http://www.bankpedia.org/index.php/it/113-italian/24273-l-unificazione-dell-italia-e-la-nascita-del-debito-pubblico>.
7. Marongiu, G. La Politica Fiscale dell'Italia Liberale dall'Unità alla Crisi di Fine Secolo / G. Marongiu. – Firenze: [s.n.], 2010. – 472 p.
8. Pazzagli, C. Per la Storia dell'Agricoltura Toscana nei Secoli XIX e XX / C. Pazzagli. – Torino: Einaudi, 1979. – 148 p.
9. Poidomani, G. Fare l'Italia. Destra e Sinistra (1861-1887) / G. Poidomani. – Roma: Gruppo editorial s.r.l. Acireale, 2012. – 195 p.
10. Sommario di statistiche storiche dell'Italia 1861-1965. [Online]. – Roma: Istituto Poligrafico I.E.M., 1968. – 148 p. – Retrieved from <https://www.istat.it/it/files/2011/03/sommariostatistichestoriche1861-1965.pdf>.
11. Zamagni, V. Dalla Periferia al Centro. La Seconda Rinascita Economica dell'Italia (1861-1990) / V. Zamagni. – Bologna, 2002. – 545 p.

References:

1. 1868-1884 Tasso sul macinato. (n.d.). Retrieved from <http://www.finanze.it/opencms/it/il-dipartimento/fisco-e-storia/i-tributi-nella-storia-ditalia/1868-1884-tassa-sul-macinato/>

M. Mykhailenko, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

2. ALLEN, L. (2009). *The Encyclopedia of money*. Oxford: ABC-CLIO.
3. CAPONE, A. (1981). *Destra e sinistra da Cavour a Crispi*. Torino: UTET.
4. CASTRONOVO, V. (2005). *La storia economica, dall'unità ad oggi* (Storia d'Italia Vol. 7). Torino: Einaudi.
5. *Le ferrovie nell'Italia liberale (1861-1921)*. (n.d.). Retrieved from <http://www.terzaclasse.it/storie/ferrovie.htm>
6. *L'unificazione dell'Italia e la nascita del debito pubblico*. (n.d.). Retrieved from <http://www.bankpedia.org/index.php/it/113-italian/24273-l-unificazione-dell-italia-e-la-nascita-del-debito-pubblico>
7. MARONGIU, G. (2010). *La politica fiscale dell'Italia liberale dall'unità alla crisi di fine secolo*. Firenze.
8. PAZZAGLI, C. (1979). *Per la Storia Dell'Agricoltura Toscana nei Secoli XIX e XX*. Torino: Einaudi.
9. POIDOMANI, G. (2012). *Fare l'Italia. Destra e Sinistra (1861-1887)*. Roma: Gruppo editorial s.r.l. Acireale.
10. *Sommario di statistiche storiche dell'Italia 1861-1965*. (1968). Roma: Istituto Poligrafico I.E.M. Retrieved from <https://www.istat.it/it/files/2011/03/sommariostatistichestoriche1861-1965.pdf>
11. ZAMAGNI, V. (2002). *Dalla periferia al centro. La seconda rinascita economica dell'Italia (1861-1990)*. Bologna.

Надійшла до редколегії 02.11.18

THE ECONOMIC POLICY PECULIARITIES OF THE "HISTORICAL RIGHT" GOVERNMENTS OF THE KINGDOM OF ITALY (1861-1876)

This research analyses the economic policies peculiarities of the "historical right" governments of the Kingdom of Italy from the first stage of the unification of this country into a single nation state and rise of the "historical right" governments to power till the transfer of power to the "historical left". It also specifies the main directions of economic reforms in a certain period of time and their impact on the further development of the state. The research establishes that the liberal economic model for country's development chosen by its leadership at the very beginning allowed to quickly create the domestic market of goods and services, establish fruitful foreign economic relations with the greatest economic powers of that time and attract foreign investments into the Kingdom, promoting the development of the Kingdom's agricultural sector and accumulating a substantial capital within the country. However, given the significant economic backwardness of the states of the Apennine peninsula before the unification and the actual abolition of customs barriers in trade with more powerful European countries after 1861, it had a negative impact on the country's weak industry and deepened the distortion of development along the north-south line. The undeniable achievement of the "historical right" governments in the fiscal policy was the overcoming of the huge deficit of the state budget before 1876.

Keywords: Kingdom of Italy, liberal economic policy, the "historical right" governments, customs barriers, tax policy, protectionism.

УДК 902.65

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.10>

С. Нагорний, канд. фіз.-мат. наук, наук. співроб.
Підземна лабораторія Гран Сассо, Ассерджі, Італія,
С. Нісі, магістр хімії, головний технолог
Підземна лабораторія Гран Сассо, Ассерджі, Італія,
С. Воронов, директор
Кримська республіканська установа "Чорноморський центр підводних досліджень", Ялта, АР Крим, Україна,
Т. Довбуш, канд. хім. наук, наук. співроб.
Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. Н.П. Семененка НАН України, Київ, Україна,
В. Скрипник, канд. хім. наук, наук. співроб.
Інститут геохімії навколишнього середовища НАН та МНС України, Київ, Україна

АНТИЧНІ ЯКІРНІ ШТОКИ: НЕВІДОМІ АСПЕКТИ

Описана спроба ідентифікації артефактів користуючись лише аналітичними методами досліджень. Визначено регіон походження та період виготовлення свинцевого якірного штоку, досліджуючи як матеріал штоку, так і різноманітні отримані вclusions, виявлені в товщі матеріалу. Після проведення комплексу фізичних досліджень визначено, що шток на 99.95 % складається зі свинцю, добутого на родовищі Лавріон (Греція). Виготовлення штоку відноситься до періоду I ст. н.е. – початок II ст. н.е. Автори припускають, що наявність великої кількості сторонніх включень свідчить про необхідність суттєвої економії матеріалу для виготовлення штоку в період виснаження свинцевого родовища. Виявлений всередині штоку гвіздек, вірогідно вкляти до ливарної форми як оберіє.

Ключові слова: античні якоря, свинцеві штоки, радіовуглецеве датування, фізико-хімічні дослідження.

Вступ. Відомо, що більшість знахідок ідентифікується, виходячи з морфологічних ознак самого артефакту (або ж за аналогією із відомими задокументованими артефактами) та додаткових зовнішніх, стосовно до самої знахідки, факторів, таких як свідки-артефакти (предмети, що були виявлені у безпосередній близькості та мають чіткі ознаки, що допомагають їх достовірно ідентифікувати та вставити в історичне полотно) та стратиграфії (геологічні умови, в яких були виявлені артефакти). Але, окрім перерахованих "зовнішніх" властивостей та ознак, у кожного артефакту присутні також унікальні "внутрішні" характеристики, які є не менш красномовними в історичному плані – вони можуть не тільки

підтвердити факти, засвідчені "зовнішніми" властивостями, але й суттєво доповнити отриману звичайним способом інформацію, або й взагалі – відкрити зовсім несподівані факти.

Саме про дослідження "внутрішніх" фізико-хімічних властивостей свинцевих якірних штоків та ідентифікацію артефактів за допомогою лише аналітичних методів дослідження і буде йти мова в даній роботі.

Історія знахідок. У 2006 році в районі пляжу "Загублений світ" (зовнішній рейд Балаклавської бухти) археологами д/п "Департамент підводної спадщини" ОАСУ Інституту археології НАН України були виявлені три злитки свинцю, які після зовнішнього огляду були попе-

редньо ідентифіковані як свинцеві штоки якорів ймовірно античних кораблів. Оскільки артефакти надійшли з невідомих джерел (вірогідно підняті "чорними археологами"), то визначити координати місць знахідок, а також

супутню археологічну інформацію було неможливо. За таких вихідних умов, для ідентифікації, датування та визначення регіону походження штоків, було вирішено скористатися фізичними методами дослідження.

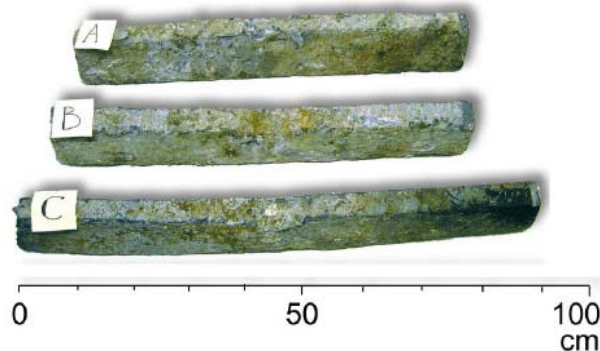

Фото 1. Зовнішній вигляд трьох свинцевих штоків, виявлених в районі пляжу "Загублений світ" (зовнішній рейд Балаклавської бухти) у 2006 році

Зовнішній огляд свинцевих штоків не виявив жодних особливостей, що могли б допомогти в атрибуції артефактів. Штоки були вкриті вапняковими відкладеннями внаслідок життєдіяльності морських організмів. Для пошуку написів, автографів, печаток або клейм на їхній поверхні, штоки були акуратно очищені. Однак і на очищеній поверхні штоків не було виявлено жодних написів. Водночас, на поверхні штоку "А" були виявлені каверни навколо сторонніх включень гірської породи. Оскільки гірська порода, за умови її унікальності, могла

б із високою ймовірністю дати вказівку на регіон, у якому був виготовлений свинцевий шток, було вирішено дослідити кількісний та якісний склад даних сторонніх включень. З цією метою, свинцевий шток "А" був розділений на зразки масою 10-15 кг, які в подальшому були розплавлені для відділення металу від включень гірської породи. Слід відзначити, що включення гірської породи виявилися не лише на поверхні, але й всередині штоку (див фото 2, 3).

Фото 2, 3. Сторонні включення гірської породи (відмічені колами білого кольору), що спостерігаються як на поверхні штоку (фото 3), так і всередині (фото 2)

Включення гірської породи. У свинцевому якірному штоці "А" виявилася значна кількість включень гірської породи (див. фото 2,3) загальною масою до 4,5 кг, які займали при цьому об'єм близько 1,5 літрів. Враховуючи питому густину свинцю – $11,24 \text{ г/см}^3$, можна сказати, що майстер при виготовленні штоку не вплив у ливарну форму приблизно 17 кг свинцю. Маса свинцевого штоку "А" становить 9 кг. Таким чином, кам'яні включення допомогли "економити" до 18 % від загальної

маси використаного матеріалу. Така значна кількість стороннього матеріалу не могла випадково потрапити до ливарних форм – за необхідності маємо припустити, що при виготовленні свинцевого штоку каміння було використано з певною метою. Видається цікавим питання: яку саме мету переслідував давній майстер?

Найпростіша гіпотеза – античний майстер хотів "економити" матеріал для подальшого його використання у своїх цілях і тому вдався до таких хитрощів.

Тобто ми маємо справу з банальною крадіжкою та виробництвом неякісної продукції. Але чи можливі інші варіанти пояснення?

Досліджуючи забруднення льодового покриву Гренландії слідовими кількостями свинцю, було зроблено оцінки об'єму річного видобутку та виробництва свинцю за часів Римської імперії в період 5 ст. до н.е. – 2 ст. н.е., що становив приблизно 80000 тон [5]. За умови такої широкої вживаності та розповсюдженості свинцю, дійсно дивує необхідність вкладати каміння всередину свинцевих штоків. Але, якщо у період виготовлення штоку спостерігалася криза виробництва свинцю, що вела до економії металу в усіх галузях виробництва та побуту? Це цілком ймовірне припущення, яке до того ж має історичне підтвердження. Мається на увазі виснаження родовища Лавріон – основного джерела срібла та свинцю у Східному Середземномор'ї в античні часи. Родовище Лавріон почали систематично розробляти, починаючи з 6 ст. до н.е. В 1 ст. н.е. Страбон відмічав, що почалися повторні плавки шлаку, який залишився від попередніх плавок свинцю, а в 2 ст. н.е., за часів Павсанія, родовище вже було остаточно покинутим [7]. Тобто, якщо якірний шток був виготовлений в період 1 – 2 ст. н.е. – тобто в часи виснаження родовища Лавріон – то каміння мало на меті компенсувати дефіцит матеріалу.

Вочевидь, що каміння, яке вклали до ливарних форм при виготовленні штоків, використовували з наявного під рукою. Тому, якби існувала можливість ідентифікувати гірську породу та визначити ареал її розповсюдження –

це могло б дати вказівку на регіон виробництва якірного штоку. Дослідження шліфу зразка гірської породи виявило, що це окварцована метаморфічна порода – початково осадовий доломіт, який надалі зазнав впливу гідротермального метаморфізму, оскільки в ньому присутні зерна кварцу. Ареал розповсюдження такого типу порід дуже широкий – це будь-які осадові відкладення поблизу морського узбережжя. Така характеристика кам'яних включень мало може допомогти у датуванні та визначенні регіону виготовлення якірного штоку, але опосередковано підтверджує, що шток був виплавлений на березі моря поблизу гірського масиву – саме в такій місцевості знаходилося родовище Лавріон в Греції.

Античний цвях. Серед сторонніх включень в об'ємі матеріалу якірного штоку "А" виявився й античний цвях. Зовнішній вигляд античного гвіздка приведений на фото 4, його довжина сягає 4,5 см, висота – 1,5 см, а товщина – близько 0,7 см. Точні розміри встановити неможливо, оскільки цвях вкритий шаром окислів. При детальному обстеженні виявилось, що цвях має лише тонкий крихкий зовнішній шар з окислів, а всередині повністю складається з карбонату свинцю – церуситу ($PbCO_3$).

Оскільки гвіздок виявили в об'ємі штоку, тож цвях потрапив у ливарну форму до / або під час процесу лиття. Найпростіша версія – гвіздок випадково опинився в ливарній формі. Оскільки об'єм цвяха гнітюче малий, його наявність всередині штоку не може бути пояснена "економією" свинцю.

Фото 4. Античний гвіздок, виявлений в об'ємі свинцевого якірного штоку "А"

Можливим поясненням присутності гвіздка в об'ємі штоку може бути релігійний мотив. Відомо, що в античні часи до якірів ставилися з великою шаную [8], оскільки від якіря в багатьох випадках залежало спасіння корабля під час шторму. У якірів великих суден навіть були власні назви, що виکارбовувалися на поверхні штоків. Також відомо, що древні греки та римляни шанували цвях на окремому святі – Свято Гефеста та Афіни Ерґани, покровителів ремісників та металургів [6]. В цей день на площі встановлювався дерев'яний стовп і всі охочі вбивали в нього гвіздки, оскільки вважалося, що це відганяє нечисті сили та оберігає від нещастя.

Якщо припустити релігійний підтекст, тоді при виготовленні якірного штоку майстер заклав гвіздок до ливарної форми як оберіг.

Радіовуглецеве датування. Найбільш цікавим серед сторонніх включень виявився один зі зразків гірської породи, що спостерігався на поверхні штоку "А" зі сторони більшої основи трапеції (див. фото 3). Вірогідно, що після того, як розплав свинцю вилили у форму і робітники вкинули шматки гірської породи до розплаву, один із них притримували дерев'яною паличкою, щоб камінь не підіймався на поверхню, а залишався під тонким шаром свинцю. Але, або розплав свинцю був сильно перегрітий, або цю паличку часто використовували для подібних процедур, так що її кінчик обвуглився і зламався, залишившись у шматку гірської породи та прикритий тонким шаром свинцю. Завдячуючи цьому, ми отримали зразок обвугленої деревини масою близько 0,5 г, який було використано для визначення періоду виробництва свинцевого штоку методом радіовуглецевого (^{14}C) датування в

Інституті геохімії навколишнього середовища НАН та МНС України, за допомогою низькофонового бета-спектрометра "Quantulus-1220". За результатами довготривалих низькофонових вимірювань, вік досліджуваного зразка обвугленої деревини становить 1940 ± 170 років, що відповідає періоду виготовлення якріного штоку "А" впродовж 1 ст. н.е. – початок 2 ст. н.е.

Існує ще одна можливість визначення часу виготовлення якріного штоку "А". Відомо, що за певних умов свинець утворює сполуку $PbCO_3$ (церусіт), яка містить вуглець у своєму складі й також може бути використана для датування. Після огляду кам'яних включень, на їхній поверхні був виявлений тонкий шар церусіту, що утворився при взаємодії розігрітого до температури плавлення свинцю та речовини гірської породи. Після відокремлення церусіту, з нього був виділений вуглець (дана хімічна сполука термічно розкладається при тем-

пературі приблизно $300^\circ C$) та проведено радіовуглецеве датування. Час виготовлення якріних штоків отриманий даним методом потрапляє у період впродовж 1 ст. до н.е. Зважаючи на похибку визначення віку методом радіовуглецевого датування (± 170 років), обидва значення добре узгоджуються між собою, і тому виготовлення якріного штоку "А" можна віднести до періоду кінець 2 ст. до н.е. – початок 2 ст. н.е.

Хімічний склад матеріалу якріного штоку. Для визначення хімічного складу матеріалу якріного штоку були проведені вимірювання двома методами: рентген-флюоресцентним та мас-спектрометричним. Для проведення рентген-флюоресцентного аналізу елементного складу матеріалу якріного штоку "А", був виготовлений зразок металу діаметром 50 мм та товщиною 0,5 мм. Вимірювання проводились на спектрометрі Philips X'Unic II. Результати вимірювань представлені в табл. 1.

Таблиця 1. Елементний склад (%) матеріалу якріного штоку "А".

Елемент	Зразок А
Pb	99.95
Cu	0.032
As	0.001
Ag	0.003
Sb	0.003

Аналізуючи отримані експериментальні дані, видно, що якріний шток виготовлений зі свинцю високого ступеню чистоти – вище 99.9%, який забруднений в основному невеликими домішками мідді (Cu), миш'яку (As), срібла (Ag) та сурми (Sb).

Для більш прецизійного визначення вмісту основних домішок був виконаний мас-спектрометричний аналіз

зразка свинцю масою всього 0.2 г, що виконувався у Національній підземній лабораторії Гран Сассо (Італія). Використовувався мас-спектрометр виробництва Agilent Technologies, модель 7500a. Похибка визначення концентрацій домішкових елементів становить 25%, а результати вимірювань наведені в табл. 2.

Таблиця 2. Концентрація основних домішок (в одиницях ppm) у зразку матеріалу свинцевого штоку "А".

Елемент	Зразок А
Mg	1.5
Al	0.5
Ca	2.0
Fe	< 0.5
Ni	1.0
Cu	300
As	2.0
Ag	25
Sb	8.0
Tl	7.0
Bi	3.0

Концентрація елементів, що не приведені в табл. 2, нижча за 0.1 ppm. У той час, як наявність магнію (Mg), алюмінію (Al), кальцію (Ca) та заліза (Fe) може свідчити про контакт свинцю з органічними матеріалами або з глиною (як можливим матеріалом ливарної форми), невисока концентрація талію (Tl) та вісмуту (Bi) завжди спостерігається у зразках свинцю, завдячуючи схожим хімічним властивостям. Однак, особливу увагу серед визначених домішок слід приділити сріблу (Ag). Виходячи з того факту, що концентрація срібла у свинці суттєво менша за 100 ppm (усередненне значення концентрації срібла, за якої ще економічно доцільно його видобувати із свинцевих руд, хоча вона може сягати і 300 ppm), можна стверджувати, що для виготовлення штоку використовувався свинець після виділення срібла (технологія обезсрібнювання) або ж матеріал після повторної плавки шлаків свинцевих руд.

Ізотопний склад свинцю якріного штоку. Як відомо, природна суміш ізотопів свинцю складається з чотирьох стабільних ізотопів з масовими числами 204, 206, 207, 208. Ізотопи свинцю ^{206}Pb і ^{207}Pb є кінцевими продуктами розпаду урану ^{238}U і ^{235}U , в той час як ^{208}Pb

утворюється в результаті розпаду радіонуклідів з ланцюжка торію ^{232}Th . У свинцевих рудах в невеликих кількостях завжди присутні радіоактивні уран і торій. Тому, залежно від їхньої концентрації, а також від геологічного віку руд, співвідношення між ізотопами $^{208}Pb/^{206}Pb$ і $^{207}Pb/^{206}Pb$ набувають певних значень, властиві лише даному родовищу [1; 2]. Сформований у рудах ізотопний склад свинцю залишається постійним після виділення металу з руди, оскільки в процесі виплавки свинець відділяється від супутніх урану та торію і накопичення радіогенних ізотопів свинцю припиняється. Надалі, співвідношення ізотопів свинцю вже не змінюється ні в металургійному процесі, ні при механічній обробці, ні при корозії, ні при сплаві свинцю з іншими металами. Що і дозволяє, вимірявши ізотопний склад свинцю, визначити родовище, на якому був добутий метал.

Визначення ізотопного складу свинцю якріного штоку "А" проводилося у відділі радіогеохронології Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. Н.П. Семененка НАН України, з використанням мас-спектрометра Mi-1201 AT 2003. Результати вимірювання представлені в табл. 3.

Таблиця 3. Ізотопний склад (в %) зразка свинцю якірного штоку "А".

Ізотоп свинцю	Зразок А
²⁰⁴ Pb	1.348(4)
²⁰⁶ Pb	25.398(5)
²⁰⁷ Pb	21.086(6)
²⁰⁸ Pb	52.168(11)

Порівнюючи виміряні ізотопні співвідношення із співвідношеннями ізотопів для різних родовищ античності Середземноморського басейну [3; 4], було визначено, що свинець якірного штоку "А" видобутий на родовищі свинцево-срібних руд Лавріон, що знаходилося на відстані приблизно 40 км від сучасного міста Афін (Греція) і був суттєвим джерелом срібла (фінансів) для населення Афін. Дані про ізотопні співвідношення добре узгоджуються з якісною оцінкою ареолу походження гірської породи сторонніх включень, а також із даними про домішковий склад свинцю (низьку концентрацію срібла) і відомостями з античних джерел, щодо використання родовища Лавріон.

Висновки. У даній роботі наведено результати комплексних досліджень фізичними методами свинцевого якірного штоку, сторонніх включень гірської породи, які були у великій кількості виявлені в об'ємі матеріалу, та гвіздка. Історичний період виготовлення якірного штоку визначений за допомогою радіовуглецевого датування лежить в межах 1 ст. до н.е. – 1 ст. н.е. За допомогою рентген-флюоресцентного та мас-спектрометричного методу було досліджено хімічний склад матеріалу штоку та визначені основні домішки. Показано, що шток складається зі свинцю високого ступеню чистоти (99,95%) з незначною концентрацією міді (Cu), миш'яку (As), срібла (Ag) та сурми (Sb) в якості основних домішок. Вимірявши співвідношення між природними ізотопами свинцю, визначено, що свинець був добутий на родовищі свинцево-срібних руд Лавріон, що знаходилося поблизу Афін (Греція) та функціонувало до початку 2 ст. н.е., про що є підтвердження з античних письмових джерел. Таким чином, з більшою ймовірністю можна віднести виготовлення свинцевого штоку "А" до періоду 1 ст. н.е. – початок 2 ст. н.е. – за часів, коли почалося повторне використання руд родовища Лавріон перед його остаточним виснаженням та припиненням функціонування.

Дослідження включень гірської породи не поглибило наші знання про походження свинцевих штоків, оскільки гірська порода виявилась доволі розповсюдженою, але опосередковано підтвердило, що штоки були виготовлені на узбережжі моря неподалік гірських масивів. Місцевість поблизу родовища Лавріон повністю відповідає вищенаведеному опису. Знову ж таки, наявність всередині якірного штоку значної кількості включень гірської породи опосередковано свідчить, що шток виготовлявся за умови дефіциту свинцю через виснаження свинцевого родовища. Це, в

свою чергу, призводило до економії свинцю та намагання здешевити виготовлення продукції, а в кінцевому рахунку – до вкладання каміння у ливарні форми для зменшення об'єму необхідного металу.

Виявлений всередині штоку "А" гвіздок могли вкласти до ливарної форми як оберіг. Цей факт, хоч і опосередковано, але також підтверджує гіпотезу про період походження штоку – античні часи з пануванням релігійних поглядів греків.

Наприкінці слід відзначити, що дослідження артефактів фізичними методами є потужним та перспективним підходом, який дозволяє отримати цікаву історичну інформацію про унікальні властивості артефактів, регіон їх походження та період виготовлення.

Список використаних джерел:

1. Gale, N.H., Stos-Gale, Z.A. Bronze Age Copper Sources in the Mediterranean: A New Approach / N.H. Gale, Z.A. Stos-Gale // *Science*. – 1982. – Vol. 216, Issue 4541. – Pp. 11-19.
2. Gale, N.H., Stos-Gale, Z.A. Lead and Silver in the Ancient Aegean / N.H. Gale, Z.A. Stos-Gale // *Scientific American*. – 1981. – Vol. 244, No. 6. – Pp. 176-193.
3. Lead isotope ratios for Mediterranean ores [Online]. – 2012. – Retrieved from <http://www.brettscaife.net/lead/data/index.html>.
4. The Database [Online] // Oxford Archaeological Lead Isotope Database. – Retrieved from <http://oxalid.arch.ox.ac.uk/The%20Database/TheDatabase.htm>.
5. Weiss, D., Shotyk, W., Kempf, O. Archives of Atmospheric Lead Pollution / D. Weiss, W. Shotyk, O. Kempf // *Naturwissenschaften*. – 1999. – 86. – Pp. 262-275.
6. История древнего мира. Т. 2: Древняя Греция. Ч. 1. / Под. ред. С.И. Ковалёва. – Москва: Соцэкгиз, 1937. – 364 с.
7. Максимов М. Очерк о серебре / М. Максимов. – Москва: Недра, 1981. – 207 с.
8. Скрыгин Л. Книга о якорях / Л. Скрыгин. – Москва: Транспорт, 1973. – 127 с.

References:

1. GALE, N. H. & STOS-GALE, Z. A. (1982). Bronze Age Copper Sources in the Mediterranean: A New Approach. *Science*, 216(4541), 11–19.
2. GALE, N. H. & STOS-GALE, Z. A. (1981). Lead and Silver in the Ancient Aegean. *Scientific American*, 244(6), 176–193.
3. Lead isotope ratios for Mediterranean ores. (2012). [Online]. Retrieved from <http://www.brettscaife.net/lead/data/index.html>.
4. The Database. (n.d.). [Online]. Oxford Archaeological Lead Isotope Database. Retrieved from <http://oxalid.arch.ox.ac.uk/The%20Database/TheDatabase.htm>.
5. WEISS, D. & SHOTYK, W. & KEMPF, O. (1999). Archives of Atmospheric Lead Pollution. *Naturwissenschaften*, 86, 262–275.
6. KOVALYOV, S.I. (ed.). (1937). *Istoriya drevnego mira. Vol. 2, Part 1: Drevnyaya Greciya*. [The History of the Ancient World. Vol. 2, Part 1: Ancient Greece]. Moscow: Socekiz. [In Russian]
7. MAKSIMOV, M. (1981). *Ocherk o serebre*. [Essay on Silver]. Moscow: Nedra. [In Russian]
8. SKRYGIN, L. (1973). *Kniga o yakoryax*. [Book about the Anchors]. Moscow: Transport. [In Russian]

Надійшла до редколегії 08.10.18

S. Nagorny, PhD in Physics, Researcher

Gran Sasso Underground Laboratory, Assergi, Italy,

S. Nisi, MScEng in Chemistry, Main technologist in Chemistry

Gran Sasso Underground Laboratory, Assergi, Italy,

S. Voronov, Head

Crimean Republican Institution "Black Sea Center of Underwater Research", Yalta, Crimea, Ukraine,

T. Dovbush, PhD in Chemistry, Researcher

M.P. Semenenko Institute of geochemistry, mineralogy and ore formation of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine,

V. Skrypnyk, PhD in Chemistry, Researcher

Institute of Environmental Geochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ANTIQUÉ ANCHOR STOCKS: UNKNOWN ASPECTS

An attempt to identify artifacts using only analytical research methods is described. The regions of origin and production period of the lead anchor stock are determined, by investigating both the material of the stock and various inclusions into the stock's material. Based on results of a complex of physical investigations, the stock is found to be made of high purity lead (99.95%) from the Lavrion mine (Greece). Its production relates to the period of AD 1st century – the beginning of AD 2nd century. It is assumed that the presence of a large amount of inclusions indicates the need for significant material savings for the production of the stock during the period of the depletion of lead deposits. The nail, founded inside the stock body, believed to be put into the casting mold, as a guard.

Keywords: ancient anchor, lead stocks, Radiocarbon dating, physical and chemical research method.

УДК 477.4:262.14(058.244)"19"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.11>

Р. Орищенко, асп.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна

РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК ЧИННИК МОДЕРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Автор статті доводить, що в добу революційних потрясінь першої третини ХХ ст. втрата традиційної релігійності українського селянства відбувалася під впливом загальної суспільної модернізації. Цей висновок зроблено на тлі аналізу сучасних дослідницьких практик, які поширені в українській та почасти зарубіжній історіографії. Одна з перспектив такого типу досліджень полягає в їхній оптимізації, залежно від можливостей і конкретних завдань, які стоять перед істориком. Таким завданням є потреба з'ясування релігійності як чинника складних еволюційних процесів, що видимо "виходили за межі" традиційних вірувань. Копіткий аналіз цієї проблеми засвідчує, що саме модерна трансформація (модернізація) суспільства чи не вперше в історії серйозно піддавала усталену століттями / тисячоліттями релігійність. Відбувалося це не випадково, бо на цьому історичному відтинку руйнування зазнавала сама свідомість людини, уточнимо – людини аграрного (традиційного) суспільства. Переживаючи певний психологічний стрес, вона вимушено змінювала свій внутрішній світ, адаптуючи його до нових реалій. Водночас релігійність "не залишала" людину безповоротно, а помітно впливала на сам трансформаційний процес. Результатом такої взаємодії була поява " нової" людини (колгоспника), яка мала модифікований тип релігійності, як правило – у вигляді помітних "вкраплень" атеїстичних поглядів на тлі "забування Бога".

Ключові слова: селяни, Наддніпрянщина, релігія, свідомість, побожність, революція.

Однією з особливостей української історіографії селянознавства останніх десятиліть варто визнати методологічну невизначеність, передусім помітну в тих наукових студіях, які автори присвятили аналізу конкретних тематичних проблем. Тому логічно, що й більш "незручний" для історичних досліджень світ свідомості служителі Клію або окреслювали лише поверхово, або ігнорували взагалі, лишаючи його на розгляд "більш компетентних" етнологів та релігієзнавців [3, с. 221]. Водночас, селянство, як об'єкт дослідження, часто поставало в малопродуктивних соціологічних схемах, "таємничих" закономірностях, поверхневих етнографічних описах. Знайомлячись із такими працями, щоразу доводиться тільки здогадуватися, які уявлення та думки насправді визначали й супроводжували історичний шлях цілих поколінь сільських мешканців. Зрештою, створюється враження, що селянська минувшина отримала від науковців довичну прописку в образах "усесильних" ідеологій, традицій, тієї ж статистики. Змінити ситуацію, надавши перевагу внутрішньому ("паралельному") світові, автор намагається через дослідження життєдіяльності наддніпрянського селянства передодня та власне революційних потрясінь першої третини ХХ ст., включно з "великим переломом" на селі початку 1930-х років.

Не вдаючись до критичних оцінок значної частини наукової продукції, підготовленої на "застарілих" методологічних підходах (бо такими, зрештою, треба визнати абсолютну більшість із них), зазначимо, що свого часу вона певною мірою сприяла розумінню проблеми народної (селянської) набожності, а пізніше – свідомості. До таких відносимо романтизм, який сьогоднішні дослідники сприймають як чи не "найпершого ворога", а принагідно дорікають "відсталим" колегам за "патос звеличення та романтизацію селянина" [8, с. 288]. Такою ж мірою "шкідливим" визнають функціоналізм. У передмові до видання "У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галатівського" Н. Яковенко, коли оптимізує маршрут власних наукових пошуків, відмежовується від нього так: "...Від узагальненого ("про всіх") до зосередженого на конкретній особі, що дало змогу, сподіваюсь, уникнути есенціалізації досліджуваної групи як чогось монолітного, а разом із тим і наївного функціоналізму у висновках щодо віри і комплексу цінностей" [12, с. 9]. У цьому контексті пригадуються прогресивні для свого часу слова 24-річного П. Куліша: "Я від душі радив би молодим людям, які лише починають писати..., присвятити се зібранню скарбів красномовст-

ва... й фантазії, розсіяних у народі; крім користі історії та літературі, вони набули б такими вишукуваннями велике пізнання людської природи..." [4, арк. 9 зв.].

Віддаючи належне сказаному, новітні методологічні підходи Н. Яковенко визнаємо одними з найпродуктивніших у сучасній українській історіографії. Їй належить, зокрема, підказка, корисна для нашої розвідки: "...Подкопи довелось звертатися до так званої "народної побожності" [12, с. 10]. З посиланням на міркування О. Смілянської, сутність цієї побожності вона визначає наступним чином: "Це амбівалентне поняття я вживатиму інструментально – на позначення релігійних уявлень мирян, далеких від розуміння богословських тонкощів віри" [5, с. 10].

Отже, останні публікації засвідчують інтерес науковців передусім до теоретико-методологічних засад дослідження феномену побожності селян, чим і спробує скористатися автор.

Якщо дотримуватися усталеної в українській історіографії модерної методології дослідження, доцільно виокремити дві позиції. По-перше, не завжди виправдану присутність у текстах практики теоретизування. Унаслідок загальних міркувань у стилі "як треба" над спробами знайти відповіді на питання "як було" (як, на думку історика, найточніше прописати те, що було), студії, присвячені конкретним темам, з'являються не так часто. Надто рідко ті, в яких автори пропонують світ уявлень, ідей, почуттів, вірувань та інших аспектів свідомості "живої історії". На тлі так званої національної ("націоналізованої") історії ці пізнавальні практики все ще сприймаються вченим загалом як своєрідні експерименти, що містять помітний громадський виклик. По-друге, згідно з традицією українські історики-аграрники (селянознавці) віддають перевагу, довіряють якійсь одній, нібито єдиної вірній методології. Уряди-годи цей стереотипний підхід дає змогу розгледіти суттєві відмінності, альтернативність і навіть антагонізм там, де передова наукова думка вже давно поставила на порядок денний потребу узагальнення. Особливу прикрийсть викликає та обставина, що чергові "палички-виручалочки", скажімо, з арсеналу модерної історії – мікроісторію, історію повсякденності, історію культури, соціальну психологію та ін. – за звичкою намагаються використовувати в контексті їхнього, нерідко фіктивного, визнання популярності, без будь-яких епістемологічних підстав апелюючи за підтримкою до авторитетних у наукових колах колег. Їхніми послугами, буває, користуються навіть тоді, коли

самі корифеї далекі від такої методологічної однобічності чи, тим більше, категоричності. Ось типові сюжетні екскурси пропонує міркувань: "Ще М. Костомарову належить думка про...", "М. Драгоманов був одним із перших, хто започаткував...", "У витоків цього напрямку стояв М. Грушевський та його учні..." [9, с. 349].

Отже, як гідна відповідь таким стереотипним, а головне малопродуктивним підходам, які зберігаються в архіві істориків, пріоритетною визнається ідея синтезу, точніше своєрідного тотального синтезу. Як його кінцевий результат, дискурс визначається наслідком насамперед оптимізації методологічного інструментарію.

Об'єкт пропонованого дослідження – українське селянство підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. у річці прип'ятині йому історичної свідомості (віри) не є виключенням, а отже, спонукає руйнувати штучні перешкоди, які з'являються тоді, коли історик намагається всебічно й переконливо обґрунтувати ту чи іншу парадигму, кон'юнктуру, докладає зусиль до розв'язання суттєвих, як йому здається, вузлів відмінностей, наприклад, історію повсякдення, коли для повноти розуміння цієї чергової незручної теми акцентує увагу на самій людині в її взаєминах із оточуючим світом природи й соціуму. А оскільки різні сторони соціального буття перебувають у дослідницькому фокусі інших соціальних і гуманітарних наук, історія використовує їхній доробок і методи, а тому виконує пізнавальну-інтегральну функцію, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей – політичних, громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних (світоглядних, релігійних) тощо.

Стосовно заявленої теми народної побожності (або народного християнства), то це, між іншим, означає, що мову варто вести не стільки про історичну свідомість і релігійність конкретного історичного соціуму ("не вигадані" істориком, хоча представники фахового цеху науки Клію схильні працювати саме в цьому напрямку) [2], як "про власне селянство (селянина), вихоплене уявою автора з контексту історико-суспільного буття в той спосіб, що соціальна практика (структури повсякдення) розуміються й тлумачаться через внутрішній світ їхніх суб'єктів і вже в цьому значенні трансформуються під впливом соціальних, політичних, правових, технічних, технологічних, екологічних викликів епохи" [9, с. 349]. Присутність категорії "ментальності" у такому дискурсі засвідчує визнання потреби в діалозі, причому не лише зі світом ідей, уявлень, думок (способів мислення), лінгвістичними прийомами самовираження, а й тим латентним світом, який можливо не безпосередньо, але від того не менш ефективно впливав і визначав мінливість подій, історичного процесу на селі загалом.

У пошуках оптимальних пізнавальних і творчих моделей доречно скористатися досить кваліфікованими роз'ясненнями Дж. Тоша про те, що таке історична свідомість. "Історична свідомість, – зазначає англійський історик, – у тому сенсі, як його розуміють прихильники історизму, ґрунтується на трьох принципах. Насамперед "відмінність, тобто визнання, що нашу епоху і всі попередні розділяє прірва". "Ці відмінності почасти стосуються матеріальних умов життя..., але ще важливіші відмінності в менталітеті", адже в "попередніх поколіннях були інші цінності, пріоритети, страхи та надії". Звідси мета істориків – "не просто розкрити такі відмінності, а й пояснити їх, а отже, занурити їх в історичну обстановку". Йдеться про *контекст*. В ідеалі це означає, що предмет дослідження не можна виривати з оточуючого його довкілля. І, нарешті, "історія – це не просто колек-

ція миттєвих знімків минулого, навіть самих яскравих і контекстуально багатих. Третій фундаментальний аспект історичної свідомості – це розуміння історії як *процесу*, зв'язку між подіями в часі, що надає їм великого сенсу, ніж їхній розгляд в ізоляції" [11, с. 18-21].

Таке завдання, точніше цілий комплекс завдань, спонукає йти шляхом компромісів і примирення "соціальних" істориків із істориками повсякдення й ментальності, а також антропологами, культурологами та ін. Рух до розуміння, творення знання про народну побожність селянина, як об'єкту/предмету наукового пізнання, потребує, зрозуміло, пошуку й опрацювання нової інформації, у тому числі тієї, яка рідко де збереглася "на поверхні" доступних нам джерел. Вони ж, варто наголосити, доволі численні й репрезентативні. Однак здебільшого представлені у варіанті безкінечно великого числа мікросюжетів, тож, крім монотонної праці збирача та впорядника, вимагають повсюдної копіткої процедури дешифрування. Завдання не з простих, якщо зважити, що епістемологічного досвіду тут обмаль.

Працюючи над категоріальним інструментарієм дослідження народного християнства, фактично неможливо уникнути процедури термінологічних узагальнень. У пошуках оптимального поєднання залучених і вироблених категорій постійно зіштовхуємося з проблемою їхньої відповідності тій дійсності, яку прагнемо проаналізувати. Унаслідок такої складної процедури навіть найдосконаліший об'єкт грішить "недомовками", які нерідко є очевидними не лише для критиків, а й для самих дослідників [9, с. 350]. Як справедливо зазначає Дж. Тош, "нам ніколи не схопити справжній "аромат" конкретного моменту історії так, як його відчували люди того часу", хоча б тому, що "ми, на відміну від них, знаємо, що відбулося згодом і значення, яке ми надаємо тій чи іншій події, неминуче зумовлено цим знанням" [11, с. 169]. Адже "історична реальність – це обов'язково більше, ніж сума індивідуальних досвідів" [11, с. 269].

Надалі коротко окреслимо ідеї, які є здобутком української історіографії і, на наш погляд, зберігають свою пізнавальну продуктивність у межах модерної (можливо неомодерної) парадигми. По-перше, визнаємо доцільність уявляти й розуміти селянина разом із його внутрішнім світом, релігійними уявленнями, почуттями та соціальними практиками, своєрідною історичною особистістю. Її феноменологія, зазначає Ю. Присяжнюк, "розуміється й виражається не сумно відомою претензією на виразну зверхність чи вищість одних соціоетнічних спільнот над іншими (такий підхід був би нічим іншим як науково не виправданим поверненням до політизованої та заідеологізованої історіографії), а властиво іншій, яка постає як результат історичної окремішності й водночас внутрішньої (ментальної) автентичності" [9, с. 351].

По-друге, удосконалення процедури вироблення предмету дослідження вочевидь "передбачає визнання в його структурі взаємозв'язку між індивідом (групою індивідів) і власне спільнотою (соціумом)" [9, с. 351]. Орієнтація на цей взаємозв'язок спонукає синхронізувати (узгоджувати й оптимізувати) роботу з джерелами та методологічним інструментарієм. В одиничних фактах виправдано віднаходити "характеристики епохи й заразом у типових сюжетах розпізнавати потреби, мотиви, логіку, смисли, способи самовираження конкретної історичної постаті. Селянин, його свідомість будуть, напевне, набагато більше схожими на свої історичні прототипи, якщо автор нарративу (тексту) буде враховувати, що на відміну від індивіда, який за своє життя фактично не встигає діз-

натися (не пам'ятає або забуває) своє минуле, він же, як сегмент соціуму, навпаки, "нічого не забуває" [5, с. 8].

По-третє, потужний вплив епохи на свідомість, зокрема народну побожність, її еволюцію. Її, епоху, визнаємо своєрідним "суб'єктом історії", яка потребує "комплексних реакцій" дослідника. Тобто шлях історика до історії селянства, цієї на свій лад унікальної особистості, має лежати через його осмислення як носія історичної спадкоємності та сучасника свого часу. Наразі йдеться про тип, що репрезентує традиційний (домодерний, доіндустріальний) світ, "коли повсякденне життя не придушувало сільську людину своїми масштабами й відповідало природному ритмові" [9, с. 351]. Ідею традиціоналізму, запропоновану Ю. Присяжнюком, виправдано розуміти "як атрибут ментального універсуму, своєрідну психокультурну сутність патріархального (доіндустріального, домодерного, власне традиційного) укладу" [9, с. 352]. Причому, з огляду на визнання, що колективне несвідоме зберігало інформацію про попередні етапи соціальної еволюції, його визнаємо явищем соціокультурним. Більше того, у нових (модерних) історичних умовах традиціоналізм, цей своєрідний імператив свідомості, "зберігав домінантність у всіх сферах життєбуття селянина" [9, с. 354].

Особливо значущим, у тому числі для визначення місця селянина в трансформації (модернізації) суспільства, було його ментальне (патентне), а не романтизоване власною уявою ставлення до землі, праці, влади, освіти, а також самотутніх форм соціальної активності та віросповідання. Маємо підстави суттєво переглянути погляди на пертурбації перших десятиліть ХХ ст. Лишаючись на позиції, що під натиском промислової цивілізації селянська верства "цілковито й безповоротно" не зникла, розуміючи також, що концепт фермерства (замінника традиційного селянства) зберігає своє місце в історіографії як своєрідне наукове припущення (робоча модель/гіпотеза, хоча деякі науковці наполягають на її продуктивності), вважаємо, що саме на початку ХХ ст. почалося серйозне підважування віри (свідомості) селян як явища традиційного [7, с. 10]. Динаміка цих змін продовжиться і в радянську добу, навіть більше, якраз політика більшовиків продемонструє той результат, паростки якого можна було спостерігати в пізньоімперський період (до 1917 р.).

По-четверте, історик покликаний повсякчасно виявляти й залучати "нові території" для розширення своїх пізнавальних можливостей і перспектив. У цьому сенсі напрацьовано вже чимало продуктивних ідей, пропозицій. Завдання полягає в тому, щоб ця робота не припинялася й надалі. Стосовно селянствознавчих студій безпосередньо на "українському ґрунті", то оптимізація теоретичного вироблення та "співпраця" з об'єктом дослідження має враховувати факт, що українцям значно меншою мірою потрібно по-новому відкривати для себе свої "історичні корені", як це нещодавно змушено робили іспанці, французи, англійці, навіть американці.

Пропоновані міркування потребують підсилення релігієзнавчими, а також філософськими, соціологічними, лінгвістичними та ін. студіями. Для прикладу, таку міждисциплінарну взаємодію проаналізуємо на засадах положень і висновків докторської дисертації Юрія Бореяка "Буттєві виміри повсякденного життя українського православного вірянина", захищеної відносно нещодавно (2017) [1].

Очевидно, відразу варто зазначити, що мова не йде про запозичення-копіювання етнологічних сюжетів у будь-якому можливому вигляді, адже різні предмети

дослідження (вірянин і селянин), зобов'язуюча залежність від історичного контексту, суттєво відмінна джерельна база та сама методика її залучення в науковий обіг – ці та інші розбіжності спонукають нас звертати основну увагу на той аспект роботи релігієзнавця, від якого історика можна отримати реальний зиск. Чи не оптимальним тут може бути вибір на користь категоріального апарату.

У нашому випадку ключовим терміном є "свідомість". Ю. Бореяко визначає її як буденну, оскільки тісно пов'язує з повсякденним життям. Через нього свідомість "отримує вихід" на соціальну дійсність (повсякденність визнається її модусом). Далі в пропонованій дослідницькій схемі "з'являється" сам вірянин, який через усе ту ж повсякденність "орієнтується на трансцендентний світ", "надає сакрального змісту явищам, які не інтерпретуються у світському контексті". У вірянина ніби "все продумано", у тому числі й на патентному рівні. Його повсякденність виступає в статусі того невидимого (неусвідомленого, принаймні повною мірою) епіцентру, котрий адаптує межові ситуації своїх властивостей – сакральність, екстраординарність. Це надає стійкості, своєрідної консервативності внутрішньому світу індивіда. Знайомство з повсякденним життям, як його інтерпретує Ю. Бореяко, максимально можливо наближає нас до розуміння вірянина, яким у суспільстві (аграрному, домодерному), де існує жорстко ієрархічна соціальна структура, може бути селянин, той самий сільський мешканець-простолудин. Отримана цілісність особи (зрозуміло, що ментальна, а не соціальна, де все може бути до навпаки), формує і підтримує в людині "потяг до піднесеного й трансцендентного" [1, с. 414]. Воно, це тяжіння, має виразне етнічне забарвлення, оскільки за своєю історичною сутністю є ще й результатом тривалої еволюції верстви (спільноти, етносу) в специфічних природно-кліматичних, геополітичних, політичних та інших обставинах. Словами Ю. Бореяка: "конфесійна ідентифікація українських православних вірян постає суб'єктивною ознакою етнічної належності" [1, с. 417].

Вірянин (традиційний селянин) уявляв сенс земного життя надприродними силами й впливами, тоді як "повсякденність віруючої людини є атрибутом соціальної дійсності, в якій поряд із повсякденним релігійним життям виникають неповсякденні ситуації" [1, с. 414]. В унісон висновкам Ю. Бореяка зазначимо: як "повсякденність... виявляється у ментальних структурах буденної свідомості, в ідентичності, зберіганні й трансляції релігійної традиції, що об'єктивує релігійний досвід за посередництвом релігійних практик", так свідомість, релігійні традиції, досвід і практики надають повсякденності, а через неї всій соціальній дійсності внутрішньої логіки, смислового наповнення та значення, індивідуального самопізнання й притаманної спільноті соціальної автентичності. А ще вона опосередковано підважує сьогодні концептуальну спроможність модерної історіографії, зокрема такий її атрибут як секуляризацію, про що більше скажемо нижче.

Лишаючи остеронь розмірковування релігієзнавця про взаємозв'язок буденної свідомості, також картини світу загалом із повсякденністю віруючої особи, з якими наразі погоджуємося, і навіть наголошуємо на факті, що в цій галузі знань до категорії "ментальність" збереглося "більш поважне" ставлення, аніж в історіографії, звернемо увагу на положення, що "в структурі буденної свідомості українського православного вірянина особливе місце належить релігійним цінностям, що ґрунтуються на ставленні людини до Бога, укорінені в божест-

венному бутті, мають абсолютний та вічний характер" [1, с. 415]. Чи є ця, фактично канонічно-конфесійна версія християнської віри релігійним взірцем традиційного (домодерного) селянина, його, так би мовити, "народної побожності"? Вважаємо, що так, тобто саме релігійні цінності "забезпечують єдність індивідів за допомогою їх ідентифікації з культурою чи спільнотою" [1, с. 415]. Це та сфера буття людини, над якою в наш прагматичний час особи з цинічними поглядами відверто глумляться, але й, коли хочуть заручитися "народною підтримкою", то відверто спекулюють на них. А вони, ці цінності (беручи ширше, несвідоме соціуму, яке лишається все ще "мало з'ясованим в українському та світовому науковому просторі") [5, обкл. зв.], діють достатньо ефективно, послідовно, цілеспрямовано, хоча й опосередковано (підсвідомо), водночас ззовні (усвідомлено) виявляють себе вкрай рідко, та й то здебільшого епізодично, на емоційному рівні. Саме вони є тим підґрунтям, яке зумовлювало українську селянську спільноту другої половини XIX – початку XX ст. "існувати спільно", тобто у власному соціокультурному полі ("режимі") [5, с. 16]. Жити й взаємодіяти навіть попри відомий зоологічний індивідуалізм, який "корелював з інтровертивністю та екзективністю і посилювався за їхній рахунок, оскільки придушував соціетальне (колективістське, притаманне всій спільноті. – Р. О.) начало й організовану соціальну взаємодію" [5, с. 263]. Історичний аспект дослідження вбачаємо в тому, що народна побожність у традиційно-модерному суспільстві пореформеної доби виступала не якимось "осколком" істини Божої, його спрощеною версією, а повноцінним суб'єктом. Вона втрачати таку роль лише з активізацією альтернативної моделі суспільного устрою, яку нині ми найчастіше називаємо модернізацією.

Що стосується соціально організованої сторони народної побожності першої третини XX ст., то цей аспект достатньо добре досліджений істориками. Провівши детальний аналіз взаємозв'язків між організацією повсякденного життя українського православного вірянина – релігійною громадою та світоглядом і рівнем релігійної активності, Ю. Борейко аргументовано підтвердив безальтернативність значення для нього – вірянина (селянина) – місіонерської, просвітницької та благодійницької діяльності церковних братств, роль масових заходів (хресних ходів, паломництва, релігійних святкувань) [1, с. 417]. Особливо цінними є положення про "однотипність" рис, схожість, навіть тотожність, що вибудовані на цих соціальних практиках, набагато потужніших навіть за конфесійну цілість, також наголос на тенденції "переважання культово-ритуального складника над світоглядним, обрядовірством, наявність вірян із низьким рівнем виконання релігійних практик" [1, с. 417-418]. Вони підтверджують гіпотезу дніпровського історика Олександра Михайлюка про те, що "у традиційній культурі мету і сенс життя людина бачила в ритуалі..." [6, с. 83].

Особливо цінними є погляди на буденну свідомість українського православного вірянина як на явище синкретичне. Це дає підстави помітно краще розуміти й оцінювати роль традиційних поглядів наддніпрянського селянина пізньоімперського періоду, інакшість їхньої сутності від релігійних уявлень церковного кліру, раціонально-наукових думок/інтерпретацій інтелігенції та бюрократії. Також своєрідність індивідуалізації буденної свідомості, терпимість (чи нетерпимість) до альтернативних релігійних традицій.

Для історика корисним стануть положення про низький у селян рівень знання віровчення, наявність позаві-

роповідних уявлень. Узагальнюючи ці напрацювання релігієзнавства, можемо вести мову про те, що внутрішній (підсвідомий і свідомий) світ селянства виявився набагато складнішим, аніж здавалося попервах. Це відкриває перспективу долати історіографічні стереотипи напрацьованих раніше знань про сільське життя, які сьогодні видаються невиправдано спрощеними. Відповідної корекції зазнаватимуть інтерпретаційні моделі історичних процесів, що відбувалися, так би мовити, за межами селянського світу, притаманних йому свідомісних та релігійних мікросвітів.

Такими ж продуктивними для вивчення історії народного християнства можуть стати концепти релігійних практик як "засобу включення трансцендентної реальності в контекст повсякденності, медіатора між церковними інститутами й релігійним досвідом" [1, с. 419]. Вони справді мали варіативний характер, на наш погляд, набагато мінливіший, аніж це здавалося дотепер. В українських селян першої третини XX ст. сфера взаємовпливу церковного й світського життя (дискурсів) мала значно ширшу амплітуду комунікації, і про це важливо пам'ятати, коли мова заходить про так званий "універсальний тип сільського мешканця", у якому штучно мінімізовано чи взагалі вилучено національні, точніше етнокультурні ознаки.

Ще кілька слів про проблему суспільної детермінованості народної побожності як такої. Цілком логічно, як для релігієзнавця, Ю. Борейко приділив основну увагу внутрішнім комунікативним зв'язкам, де вони мають характер "солідарності, терпимості, нейтралітету, конкуренції, ворожості, конфлікту..." [1, с. 420]. Проте релігійні відносини насправду не меншою мірою детерміновані зовнішніми (історичними) впливами, і не тільки "значною кількістю позацерковних вірян" [1, с. 420]. У цьому контексті серйозних досліджень потребує широкий спектр пізнавальних проблем іншого порядку: від просвітницької діяльності священнослужителів до державної політики і наддержавної кон'юнктури. На перший план тут має виходити інверсійність мислення історика, бо лише так йому доведеться віднаходити та інтерпретувати складні вузли, найпростіше кажучи, індивідуальної, гуртової та загальносуспільної взаємодії. З огляду на відомий перебіг подій перших десятиліть XX ст., маємо підстави зробити припущення, що якраз позаселянський світ найбільше долучався до модифікації, а потім і революційної за характером та антиморальної (за канонами самого народного християнства) модернізації. Більшовики зміняли свідомість селянина як людини традиційного суспільства, зруйнувавши, точніше сказати до невпізнання видозмінивши її ключовий модус – побожність.

Докладно зупинившись на положеннях релігієзнавчих студій, автор розуміє односторонність (фрагментарність) такого спрощеного історіографічного аналізу. Усе ж, вважає його важливим для перспектив творення досконаліших наративів.

Підводячи підсумок ідей, які функціонують у модерній історіографії, вважаємо за доцільне зазначити наступне: науковій візії історії селянства навряд чи колись вдасться позбавитися "присутності" самого історика. Хоча б тому, що залучені ним джерела (факти), як і більшою чи меншою мірою відпрацьований методологічний інструментарій (який, схоже, сьогодні перебуває в режимі пришвидшеної постійної трансформації), фіксуватимуть і на свій лад допомагатимуть конструювати "об'єктивну істину" з присмаком лише йому притаманних мови, культури та знань. Але не доречно було б доводити чи спростовувати так звану "застарілість" мо-

дерної історіографії, як, між іншим, і решту парадигм наукового мислення. Завдання полягає в їхній оптимізації залежно від можливостей і завдань, які стоять перед істориком, і частину цих завдань виправдано вбачати поза історією (наукою). Від самого дослідника, зрештою, залежить ефективність зусиль у цій справі.

Проведений аналіз проблеми засвідчує: модернізація українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. чи не вперше в історії України серйозно підважила віковичну селянську релігійність (побожність). У цей період руйнування зазнавала сама свідомість людини аграрного (традиційного) суспільства. Вона вимушено змінювала свій внутрішній світ, адаптуючи його до нових реалій. Результатом була поява нової сільської людини (колгоспника), яка мала модифікований тип релігійності. Назагал ідеться про атеїстичні погляди й переконання, які "проростали" у свідомості на тлі "забування Бога".

Список використаних джерел:

1. Борецько Ю. Г. Буттєві виміри повсякденного життя українського православного вірянина: дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.11 – "Релігієзнавство" / Ю. Г. Борецько; Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України. – Київ, 2017. – 478 с.
2. Борецько Ю. Релігійний досвід та релігійні практики через призму повсякденності / Ю. Борецько // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – 2015. – Кн. 2. – С. 131-140.
3. Бушман І. Релігійність як складова соціально-освітнього простору / І. Бушман // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – 2012. – Кн. 2. – С. 221-225.
4. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського у м. Києві. – Ф. 3-2 – М. М. Білозерський. – Од. зб. 116. Куліш П. Нотатки, замітки етнографічного характеру, 1843. – 9 арк.
5. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – Київ: Либідь, 2001. – 334 с.
6. Михайлюк О. В. Праця як ритуал у селянській культурі / О. В. Михайлюк // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 83-86.
7. Нечитайло В. В. Селянство як природне явище / В. В. Нечитайло // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 9-11.
8. Портнова Т. В. [Рец.] Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: Черкаси: Вертикаль, вид. ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.; Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Д.: Інновація, 2007. 456 с. / Т. В. Портнова // Україна Модерна (Безмежне село...). – 2010. – Чис. 6 (17). – С. 285-291.
9. Присяжнюк Ю. Історична свідомість та ментальність українських селян на зламі XIX-XX ст. / Ю. Присяжнюк // Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Pod redakcją J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaszkilniaka. – Pieszów: Wydawnictwo uniwersytetu Pieszcowskiego, 2008. – S. 348-355.
10. Смилянская Е. Б. Волшебники. Богохульники. Еретики. Народная религиозность и "духовные преступления" в России XVIII в. / Е. Б. Смилянская. – Москва: Индик, 2003. – 464 с.
11. Тощ Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Дж. Тощ. – Москва: Весь Мир, 2000. – 296 с.

R. Oryshchenko, PhD Student

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

RELIGIOUSNESS AS A FACTOR OF MODERN TRANSFORMATION OF UKRAINIAN PEASANTRY IN THE FIRST THIRD OF THE 20th CENTURY

Author of the paper argues that in the age of revolutionary shakes of the first third of the XX century, Ukrainian peasantry lost its traditional religiousness under the influence of general social modernization. The background of research is an analysis of modern research practices, widespread in Ukrainian and partially, foreign historiography. One of the perspectives is their optimization, depending upon possibilities and certain tasks, that lies before historian. And the task is the ascertainment of religiousness as a factor of complex evolutionary processes, that seems to went "beyond the boundaries" of traditional beliefs. Thorough analysis of the problem attests that modern transformation (modernization) of society had for the first time in history seriously challenged the religiousness, established for centuries and millennia. That wasn't an accidental, as in this historical period, human consciousness experienced the destruction of itself, to clarify – the consciousness of agrarian (traditional) society. Suffering certain psychological stress, it has been forcefully changing its inner world by adapting it to new reality. At the same time, religiousness did not abandoned human completely, but influenced noticeably the transformation itself. The result of such cooperation was an emerging of a "new human being" – collective farmer (kolgosp/kolhoz farmer) which had modified religiousness with noticeable inclusions of atheistic beliefs with the background of "Forgetting God".

Keywords: peasants, Naddnipyrianschina (upper dnipro regions), religion, consciousness, piety, revolution.

12. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галатовського / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2017. – 704 с.

References:

1. BOREIKO, Yu. H. (2017). *Buttievi vymiry povsiakdennoho zhyttia ukrainskoho pravoslavnoho virianyina* (Doctoral dissertation). [Existence Dimensions of Everyday Life of a Ukrainian Orthodox Believer]. H. Skovoroda Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. [In Ukrainian]
2. BOREIKO, Yu. H. (2015). *Relihiyni dosvid ta relihiini praktyky cherez pryzmu povsiakdennosti*. [Religious Experience and Religious Practice in the Light of Everyday Life]. *Istoriia Relihii v Ukraini*, 2, 131–140. [In Ukrainian]
3. BUSHMAN, I. (2012). *Relihiinist yak skladova sotsialno-osvitniogo prostoru*. [Religiousness as a Part of the Social and Educational Expanse]. *Istoriia Relihii v Ukraini*, 2, 221–225. [In Ukrainian]
4. Department of Manuscripts of M. T. Rylsky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology Institute of Kyiv, fond 3-2: M. Bilozerskyi, *Odynytsia zbierhannia 116: Kulish P. Notatky, zamitky etnografichnoho kharakteru, 1843. 9 arkushiv*. [In Ukrainian]
5. DONCHENKO, O. A. (2001). *Arkhetypy sotsialnoho zhyttia i polityka*. [Archetypes of the Social Life and Politician]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian]
6. MYKHAILIUK, O. V. (2004). *Pratsia yak rytual u selianskii kulturi*. [Work as a Ritual in Ukrainian Peasant Culture]. *Ukrainskyi Selianyn*, 8, 83–86
7. NECHYTAILO, V. V. (2005). *Selianstvo yak pryrodne yavyshe*. [Peasantry as a Natural Phenomenon]. *Ukrainskyi Selianyn*, 9, 9–11. [In Ukrainian]
8. PORTNOVA, T. V. (2010). Review of: Prysiazhniuk Yu. *Ukrainske selianstvo Naddnipyrianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatu XX st.: Cherkasy: Vertykal, vyd. PP Kandysh S. H., 2007. 640 p.; Mykhailiuk O. Selianstvo Ukrainy v pershi desiatyllittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy. D.: Innovatsiya, 2007. 456 s.* [Review of: Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainian Peasantry of the Dnieper Ukraine: Social and Mental History of the Second Half of 19th – 20th Centuries*. Cherkasy: Vertykal. Pp. 640; Mykhailiuk, O. (2007). *Ukrainian Peasantry during the first Decades of the 20th Century: Social and Cultural Processes*. Dnipropetrovsk: Innovatsiya. Pp. 456] *Ukraina Moderna (Bezmezhe Selo...)*, 6(17), 285–291. [In Ukrainian]
9. PRYSIAZHNIUK, Yu. (2008). *Istorychna svidomist ta mentalnist ukrainskykh selian na zlami XIX-XX st.* [Historical Consciousness and Mentality of Ukrainian Peasants at the Turn of 19th and 20th Centuries]. In J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, & L. Zaszkilniaka (Eds.), *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku* (pp. 348–355). Pieszów: Wydawnictwo uniwersytetu Pieszcowskiego. Pp. 348–355. [In Ukrainian]
10. SMILYANSKAYA, E. B. (2003). *Volshebnyki. Bogohul'niki. Eretiki. Narodnaya religioznost' i "duxovnye prestupleniya" v Rossii XVIII v.* [Wizards. Blasphemers. Heretics. Popular Religiousness and "religious crimes" in Russia of the 18th Century]. Moscow: Indrik. [In Russian]
11. TOSH, G. (2000). *Stremlenie k istine. Kak ovladet' masterstvom istorika*. [The Pursuit of Truth. How to Master the Historian's Skills]. Moscow: Ves' Mir. [In Russian]
12. YAKOVENKO, N. (2017). *U poshukakh Novoho neba. Zhyttia i teksty Ioannykiia Galatovskoho*. [In Search of New Sky. Life and Texts of Joannicjusz Galatowski]. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 05.11.18

УДК 94(7/8):321

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.12>А. Процюк, студент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЦИЦЕРОН ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА США XVIII-XIX СТОЛІТЬ

Розглядається роль давньоримського державного діяча та інтелектуала Марка Туллія Цицерона в культурі Сполучених Штатів Америки XVIII-XIX ст., зокрема його вплив на формування демократії США. Хоча протягом останніх десятиліть американські науковці звертають все більшу увагу на вплив Цицерона на ранню політичну культуру США, в історіографії – а тим більше в українській історіографії – не вистачає загального аналізу ролі Цицерона в американській політичній системі протягом зародження Американської держави та її існування на ранніх етапах її історії. Після загального огляду історичного контексту біографії та спадку Цицерона, у статті звертається особлива увага на його вплив на створення демократії Сполучених Штатів. Значна частина ідей Цицерона тією чи іншою мірою відбилася в концепціях, на яких базувалася новостворена американська демократія – йдеться в першу чергу про ідеї щодо республіканського устрою, приватної власності, справедливого законодавства і форми державного устрою. Окрім загальної важливості ідей Цицерона для ранньої американської демократії, особа Цицерона була прикладом для деяких Батьків-засновників США, особливо для Джона Адамса, другого президента США. Протягом XIX ст. роль Цицерона в американській культурі продовжувала бути значною; зокрема це особливо проявлялося у сферах освіти та ораторського мистецтва.

Ключові слова: Марк Туллій Цицерон, рання історія США, американська культура, Батьки-засновники США, демократія США.

Давньоримського оратора, мислителя й політичного діяча Марка Туллія Цицерона вважають одним із батьків сучасної політики і права, а його спадок мав значний вплив на формування системи урядування у низці країн Західного світу. Як зазначає сучасний американський історик Ш. Брайс, "Марк Туллій Цицерон займає особливе місце, сьогодні і в часи Засновників [США], як ключовий римський державний діяч античного світу" [3, с. 8]. Одним із важливих аспектів впливу Цицерона є роль, яку зіграв його спадок у формуванні політичного устрою Сполучених Штатів Америки. Ідеться про вплив робіт Цицерона як на загальні ідеї, що лежали в основі концепції ранньої американської демократії, так і на окремих політичних діячів, які брали участь у формуванні США – Батьків-засновників Сполучених Штатів. Мабуть, найбільше значення спадок Цицерона мав саме протягом раннього періоду американської історії – однак Цицерон продовжував впливати на американську культуру згодом і досі залишається важливою фігурою для сучасних американських політичних мислителів.

Значення Цицерона для американської культури, зокрема ранньої політичної культури США, є важливим науковим питанням, оскільки воно проливає світло на тенденції історичного розвитку Сполучених Штатів Америки, вивчення якого є важливим завданням у світлі глобального впливу США протягом останніх десятиліть. Історіографія з цього питання включає майже винятково джерела, створені у США. Останнім часом вказаної теми торкалися такі помітні американські науковці, як М. Рейнголд, М. Селлерз і Ш. Брайс. Однак, як зазначають самі американські історики, котрі досліджують означувану тему, дослідження ролі Цицерона в американській культурі значною мірою перебуває на початковому етапі, оскільки лише протягом останніх кількох десятиліть американці звернули увагу на важливість Цицерона для ранньої політичної історії США. Як стверджує М. Рейнголд, ще кілька десятиліть тому не існувало жодної праці, яка б містила аналіз впливу Стародавнього Риму на революційний період Сполучених Штатів [5, с. 46]. Останнім часом такі праці почали з'являтися, однак їх досі доволі мало в американській історіографії і тим більше в українській історіографії.

Таким чином, метою цієї роботи є дослідити значення спадку Марка Туллія Цицерона для ранніх етапів історичного розвитку Сполучених Штатів. Чотирма ключовими завданнями статті є: 1) окреслити історичний контекст шляхом стислого огляду спадку Марка Туллія Цицерона; 2) розглянути вплив Цицерона на формування політичного устрою США; 3) дослідити вплив особистості Цице-

рона на Батьків-засновників США; 4) визначити місце Цицерона в американській культурі XIX ст.

Історичний контекст: огляд біографії Цицерона і його спадку. Марк Туллій Цицерон – давньоримський політичний та державний діяч, оратор, філософ і правник – народився у 106 р. до н.е. Походивши із заможної родини зі стану вершників, він почав свою професійну діяльність як правник і швидко став відомий як блискучий судовий оратор. У 70-их роках I ст. до н.е. Цицерон почав політичну кар'єру – за традиційною для Римської республіки послідовністю він пройшов шлях від посади квестора до консула, яким від був обраний у 63 р. до н.е. Консулат Цицерона запам'ятався його роллю у розкритті змови Луція Сергія Катіліни, за що Цицерон був проголошений "батьком республіки" [4]. Після приходу до влади Першого тріумвірату Цезаря, Помпея і Красса, політичні позиції Цицерона послабилися і згодом він майже повністю відійшов від політичної діяльності, хоча у кінці 50-их рр. протягом нетривалого періоду був намісником Кілікії. Після приходу до влади Цезаря, Цицерон не зміг змиритися із занепадом республіканського ладу, і ці його настрої ще більше посилювалися після смерті Цезаря і початку посилення Марка Антонія. Політична позиція Цицерона, зокрема жорстка критика Марка Антонія в його відомих філіппіках, стала причиною убивства Цицерона за наказом Марка Антонія в грудні 43 року до н.е. [4].

Спадок Марка Туллія Цицерона і його вплив на розвиток європейської і світової цивілізації можна розділити на чотири основні частини – Цицерон як мислитель і, зокрема, політичний мислитель; Цицерон як державний діяч; Цицерон як оратор; Цицерон як батько класичної латинської мови. Найбільш релевантним у контексті впливу Цицерона на формування Сполучених Штатів Америки є перша категорія. У своїх промовах, трактатах і діалогах, а також у листах Цицерон виклав свої ідеї щодо політичного устрою, зокрема важливості республіки, а також щодо питань свободи і відносин між державою і громадянином. Детальніше ідеї Цицерона у цьому контексті будуть проаналізовані в наступному розділі цієї роботи.

Діяльність Цицерона як державного діяча була найважливішою для нього особисто, однак вона не є найвагомішою частиною історичного спадку Цицерона. Хоча Цицерон був популярним та успішним консулом і добився низки політичних успіхів, як-то викриття змови Катіліни, він здебільшого не був ключовою фігурою в політичному житті Стародавнього Риму під час най-

більш турбулентних подій занепаду Республіки в 50-их і 40-их роках I ст. до н.е.

Цицерон був видатним оратором – частково завдяки своїм блискучим судовим промовам, але здебільшого завдяки промовам на політичну тематику. Мабуть, найвідомішими серіями промов Цицерона є його Катилінарії (чотири промови на викриття заклоту Катиліни), а також філіппіки проти Марка Антонія після вбивства Цезаря [4]. Зрештою, останньою категорією спадку Цицерона (яка найменше відобразилася в американській культурі) є його роль як батька класичної латинської мови. До Цицерона грецька мова значною мірою домінувала в культурних та інтелектуальних колах Стародавнього Риму – як пише В.В. Ставнюк, "освічені римляни... говорили, особливо на філософські, чи то пак наукові теми, виключно грецькою" [1]. Широко вважається, що саме роботи Цицерона допомогли сформувати науковий канон класичної латини, зокрема її філософський вокабуляр.

Вплив Цицерона на формування демократії у США. Загальна рецепція спадку Стародавньої Греції і, особливо, Стародавнього Риму, зіграла помітну роль у формуванні підвалин державного устрою Сполучених Штатів Америки – і Марк Туллій Цицерон був однією з найважливіших окремих фігур у цьому процесі. Його ідеї республіканізму і погляди на організацію влади отримали своє відображення в організації системи урядування в Сполучених Штатах. Як підсумовує сучасний американський історик права М. Селлерз, "Цицерон надав ім'я ("республіка"), мету ("свобода") і техніку (система стримувань і противаг) новому американському устрою" [7, с. 37].

Загалом, рецепція ідей Цицерона почала панувати в західноєвропейській науковій думці з початком періоду Відродження – і вплив Цицерона був настільки значимий, що це дало можливість польському історику-антикознавцю Тадеу Зелінському стверджувати, що "Ренесанс був передовсім відродженням Цицерона, а вже через нього – всієї античної культури" [8]. Період Просвітництва ознаменувався новим піднесенням інтересу до Цицерона завдяки творам Шарля Луї де Монтеск'є, Девіда Юма, Джона Лока та інших просвітників, які спиралися на ідеї Цицерона. Значною мірою через твори мислителів епохи Просвітництва, які, у свою чергу, вплинули на погляди ідеологів нової держави США, інтерес до спадку Марка Туллія Цицерона поширився і на американських мислителів та політичних діячів.

Як уже згадано вище, значна частина ідей Цицерона в тій чи іншій мірі відбилася в концепціях, на яких базувалася новостворена американська демократія. Звичайно, це не означає, що ідеї Цицерона мали прямий вплив на політичну систему США – найчастіше радше вони певною мірою збігалися з поглядами Батьків-засновників, що дає можливість стверджувати про наявність впливу спадщини Цицерона на американську демократію. Загалом, можна виділити кілька основних напрямів взаємозв'язку між ідеями Цицерона і поглядами Батьків-засновників на систему політичного устрою США. Першим таким напрямом є ідея республіки – вона грала ключову роль для Цицерона, котрий від викриття змови Катиліни до своєї фатальної боротьби проти Марка Антонія захищав республіканський лад у Стародавньому Римі. Схожі ідеї лежали в основі базової ідеології Сполучених Штатів Америки від проголошення їхньої незалежності.

По-друге, Батьки-засновники США – як і Цицерон – наголошували на важливості приватної власності, зокрема права власності на землю, як значимому аспекті

розвитку демократичної держави. По-третє, Цицерон багато писав про важливість відповідальності держави перед громадянином – і роль справедливого законодавства у забезпеченні цієї відповідальності й рівності громадян перед законом. Саме в цьому контексті Цицеронів спадок перегукується із системою стримувань і противаг уряду США, про що згадує процитований вище М. Селлерз [7, с. 37]. По-четверте, сама форма політичного устрою США – двопалатний парламент на чолі з виборним Сенатом (до речі, розташований на Капітолійському пагорбі) і обмеженою владою глави держави – перегукується із пропозиціями республіканських реформ, висунутими Цицероном [7, с. 40].

Вплив Цицерона на Батьків-засновників США.

Окрім загального впливу ідей Цицерона на формування американської демократії, важливо виокремити значення його особистості. Він був прикладом для деяких Батьків-засновників та інших ранніх американських державних діячів, що впливало на їхні погляди і рішення у державних справах. Одним із найвідоміших послідовників Цицерона серед Батьків-засновників був Джон Адамс – другий президент Сполучених Штатів. Американський історик-антикознавець М. Рейнголд стверджує, що вплив Цицерона на Адамса є найяскравішим втіленням авторитету Цицерона для ранніх американців. Як пише М. Рейнголд, "від його молодості до старості ключовою рольовою моделлю для юридичної кар'єри Адамса, його ораторського і літературного стилю, написання листів і самосприйняття як державного діяча і політичного теоретика послідовно виступав Цицерон" [5, с. 46]. Сам Адамс у старості писав, що він "вирішив обмежити себе Цицероном" [5, с. 46].

Такий авторитет Цицерона для Адамса яскраво простежується в роботах останнього – наприклад, у своїй праці "Захист устроїв уряду Сполучених Штатів Америки" Адамс часто посиляється на роботи Цицерона, зокрема підтримує його ідею про важливість змішаного устрою держави [2]. Саме завдяки цьому Адамса деколи називають "американським Цицероном" [6]. У той же час, хоча приклад авторитету Цицерона для Адамса є найбільш яскравим, ідеї давньоримського політика шанували багато інших американських мислителів і державних діячів. Наприклад, Томас Джефферсон (третій президент США і автор Декларації незалежності) стверджував, що Цицерон був одним із кількох осіб, які вплинули як на загальне розуміння Америкою своєї революції, так і на його власний підхід до написання Декларації незалежності США. Отже, авторитет ідей Цицерона для Батьків-засновників США, власне, і відбився у проаналізованих вище сферах впливу Цицерона на американську демократію.

Біографія Цицерона також була прикладом для деяких Батьків-засновників. Як стверджує М. Селлерз, республіканські ідеї Цицерона часто надихали європейських революціонерів Нового часу – чи то Йохана ван Олденбарневелта і Гуго Гроція з Нідерландів, чи то Джона Адамса і Томаса Джефферсона зі США [7, с. 13]. Усі вони в тій чи іншій мірі вибрали Цицерона як свою персональну рольову модель – значною мірою через легендарну безстрашність Цицерона, який не боявся виступати проти Юлія Цезаря і Марка Антонія, і, зрештою, загинув через свою безкомпромісність, будучи убитим за наказом Марка Антонія.

Вплив особистого прикладу Цицерона проявлявся не лише у формуванні поглядів Батьків-засновників, а й у різних аспектах публічної діяльності державних діячів американських колоній. Наприклад, "перший мученик Американської революції", доктор Джозеф Воррен, виступав у "Цицероновій тозі" під час проголошення своєї

прокламації проти короля і неодноразово посилався на особистий приклад Цицерона як політичного діяча [7, с. 36]. Під час дебатові щодо майбутньої американської конституції, які велися на сторінках газет аж до остаточного прийняття Конституції США у 1787 році, псевдонім "Цицерон" разом з деякими іншими іменами античних мислителів був найбільш поширеним псевдонімом, яким підписувалися автори [7, с. 39]. Отже, можна стверджувати, що особистий приклад Цицерона надихав частину Батьків-засновників США та інших борців за незалежність колоній.

Цицерон в американській культурі у XIX ст. Хоча вплив Цицерона на американську систему уряду і культуру загалом був найбільш важливим саме під час перших десятиліть існування США, спадок Цицерона продовжував грати важливу роль в американській культурі й протягом наступного століття. Ідеї Цицерона аналізувалися американськими науковцями-антикознавцями і той продовжував бути особистим прикладом для мислителів і державних діячів.

Важливим аспектом значимості Цицерона для американської культури є місце його творів у системі освіти. У кінці XVIII – на початку XIX ст., коли антична спадщина грала особливо важливу роль в програмах американських коледжів, вміння потенційного студента читати класичну латину Цицерона було важливим індикатором його шансу поступити в університет, а Катилінарії (чотири класичні промови проти Катиліни) Цицерона вивчалися у більшості закладів вищої освіти [3, с. 14-15].

Захоплення ораторською майстерністю Цицерона також було притаманне раннім американським коледжам і певною мірою вплинуло на формування традиції університетських дебатів у США. Як стверджує С.Брайс, "очевидно, що ранні американські коледжі та університети були вмістилищами класичної освіти" [3, с. 16] – і спадок Цицерона був чи не найважливішою частиною цього аспекту ранньої американської освіти. Згодом класична освіта перестала займати таку значну роль в системі американської освіти, але, звичайно ж, вивчення творів Цицерона все одно залишилося ключовим для вивчення античності у США.

Цицерон як оратор займав особливу роль в американській культурі, зокрема в політичній культурі XIX ст. Як відомо, Цицерон вважається одним із найвидатніших ораторів класичної античності, а часто навіть одним із найвидатніших ораторів за всю історію людства. Це перегукувалося із важливістю ораторського мистецтва для американських політиків – в умовах виборної демократії слово було важливим інструментом для політичних діячів, що стало особливо актуально із розвитком традиції президентських дебатів перед Громадянською війною. Тому ораторський спадок Цицерона часто застосовувався американськими політиками в цьому контексті – і не лише як загальна рольова модель, а й як джерело для практичних порад.

Висновки. Отже, ідеї та особистий приклад Марка Туллія Цицерона зіграли помітну роль у формуванні політичного устрою Сполучених Штатів Америки і продовжували бути значимими для американської культури протягом подальшої історії США. Проведений нами аналіз дозволяє дійти чотирьох ключових висновків. По-перше, Марк Туллій Цицерон Цицерон, який жив із 106 по 43 роки до н.е. і був видатним давньоримським оратором, політичним діячем, правником і мислителем, залишив значний спадок, який мав значний вплив на розвиток Західної цивілізації. У контексті ролі Цицерона в американській культурі можна виділити два основні аспекти – вплив ідей та персонального прикладу Цице-

рона на створення американської демократії і вплив на американську культуру загалом.

По-друге, на формування державного устрою Сполучених Штатів вплинули ідеї Цицерона про важливість республіканського ладу, необхідність приватної власності (зокрема приватної власності на землю), його погляди на відносини між державою і громадянином та ідеї щодо формату державних інституцій.

По-третє, ідеї Цицерона надихали Батьків-засновників США – зокрема, Цицерон був головною рольовою моделлю для другого президента США Джона Адамса і помітно вплинув на третього президента й автора Декларації незалежності Томаса Джефферсона. Окрім того, важливим для творців американської демократії був особистий приклад Цицерона – наприклад, його легендарна безстрашність у захисті ідеалів республіки і небажання співпрацювати з диктаторами.

По-четверте, роль Цицерона в американській культурі у XIX столітті стосувалася його визначальної ролі в класичній освіті, яка була особливо популярною в американських коледжах в XIX столітті. Окрім того, для тодішньої американської культури, зокрема для культури політичних виступів і політичних дебатів, був важливий спадок Цицерона як оратора.

Список використаних джерел:

1. Ставнюк В.В. Дещо про мову науки, або Роздуми історика на теми сьогодення [Електронний ресурс] / В.В. Ставнюк // День. – 2007. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/deshcho-pro-movu-nauki-abo-rozdumi-istorika-na-temi-sogodennya>.
2. Adams, J. A Defense of the Constitution of Government of the United States of America [Online] / J. Adams // Teaching American History. – 1786. – Retrieved from <http://teachingamericanhistory.org/library/document/a-defense-of-the-constitution-of-government-of-the-united-states-of-america/>.
3. Brice, S. A Classy Constitution: Classical Influences on the United States Constitution from Ancient Greek and Roman History and Political Thought [Online] / S. Brice // Senior Honors Projects. – 2015. – 85. – Pp. 1-40. – Retrieved from <http://collected.jcu.edu/honorspapers/85>.
4. Ferguson, J. Marcus Tullius Cicero [Online] / J. Ferguson, J. Baisdon // Encyclopaedia Britannica. – 2018. – Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Cicero>.
5. Reinhold, M. The Influence of Cicero on John Adams [Online] / M. Reinhold // Ciceroniana on line. – 1994. – Vol. 8. – DOI: <http://dx.doi.org/10.13135/2532-5353/1278>.
6. Schama, S. The American Cicero [Online] / S. Schama // The New Yorker. – 2001, May 21. – Retrieved from <https://www.newyorker.com/magazine/2001/05/21/the-american-cicero>.
7. Sellers, M. The Influence of Marcus Tullius Cicero on Modern Legal and Political Ideas / M. Sellers // Ciceroniana, the Atti of Colloquium Tullianum Anni. – 2009. – MMVIII. – Pp. 245-280.
8. Zielinski, T. Cicero Im Wandel Der Jahrhunderte / T. Zielinski. – Oxford: Hansebooks, 2010. – 112 S.

References:

1. STAVNIUK, V. V. (2007, November 3). Deshcho pro movu nauky, abo Rozdumy istoryka na temy siohodennia [Few Words about the Language of Science, or the Historian's Reflections about the Present]. [Online]. Den. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/deshcho-pro-movu-nauki-abo-rozdumi-istorika-na-temi-sogodennya>. [In Ukrainian]
2. ADAMS, J. (1786). A Defense of the Constitution of Government of the United States of America. [Online]. Teaching American History. Retrieved from <http://teachingamericanhistory.org/library/document/a-defense-of-the-constitution-of-government-of-the-united-states-of-america/>.
3. BRICE, S. (2015). A Classy Constitution: Classical Influences on the United States Constitution from Ancient Greek and Roman History and Political Thought. [Online]. Senior Honors Projects, 85, 1–40. Retrieved from <http://collected.jcu.edu/honorspapers/85>.
4. FERGUSON, J. (2018). Marcus Tullius Cicero. [Online]. Encyclopaedia Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Cicero>.
5. REINHOLD, M. (1994). The Influence of Cicero on John Adams. [Online]. Ciceroniana on line. Vol. 8. DOI: <http://dx.doi.org/10.13135/2532-5353/1278>.
6. SCHAMA, S. (2001, May 21). The American Cicero. [Online]. The New Yorker. Retrieved from <https://www.newyorker.com/magazine/2001/05/21/the-american-cicero>.
7. SELLERS, M. (2009). The Influence of Marcus Tullius Cicero on Modern Legal and Political Ideas. Ciceroniana, the Atti of Colloquium Tullianum Anni, 2008. Pp. 245–280.
8. ZIELINSKI, T. (2010). Cicero Im Wandel Der Jahrhunderte. Oxford: Hansebooks.

A. Protsiuk, Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CICERO AND THE US POLITICAL CULTURE OF THE 18TH–19TH CENTURIES

This article covers the role of Ancient Roman statesman and intellectual Marcus Tullius Cicero in the culture of the United States of America during the 18th and 19th centuries, particularly his influence on the formation of democracy in the US. While the recent decades have witnessed the increasing scholarly attention to the impact of Cicero on the early political culture of the US, the body of historical research, especially the Ukrainian one, lacks general analyses of Cicero's role in the American political system during the emergence of the American state and its existence on the early stages of its history. After a general overview of the historical context of Cicero's biography and legacy, this article pays a particular attention to his impact on the creation of United States democracy. A significant number of Cicero's ideas, more or less, had been reflected in the concepts which defined the newly created American democracy. The most important concepts in this regard are the ideas of a republic government, private property, just laws, and forms of state structure. Apart from the general importance of Cicero's ideas for the early American democracy, Marcus Tullius Cicero himself was a notable example for some Founding Fathers of the US, especially for the 2nd President John Adams. During the 19th century, Cicero continued to play a significant role in the American society, specially in the fields of education and public speaking.

Key words: Marcus Tullius Cicero, early US history, American culture, Founding Fathers of the US, US democracy.

УДК 930.2:341.43(=161.2:71)"1967"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.13>

Р. Сіромський, канд. іст. наук, доц.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

"ВЖИВАЮТЬСЯ ЗАХОДИ З ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ": СПРАВА БОРИСА ДОЦЕНКА 1967 РОКУ

На основі неопублікованих архівних матеріалів та друкованих джерел висвітлено епізод із неповерненням у 1967 р. зі стажування в Едмонтоні старшого наукового співробітника лабораторії ядерної фізики Київського державного університету імені Тараса Шевченка Бориса Доценка. Наприкінці свого перебування в Альбертському університеті, несподівано для багатьох, стажер попросив політичного притулку в Канаді. Свій крок науковець пояснював причинами як політичного, так і професійного характеру. Міністерство закордонних справ СРСР вдалося до низки заходів, покликаних повернути "втікача", у т.ч. до тиску на канадську владу. Ректорат Київського університету скерував президенту Альбертського університету телеграму протесту з приводу "провокаційних дій" щодо їхнього стажера. Після невдалих спроб співробітників радянського посольства в Оттаві переконати фізика повернутися до Києва, КДБ вдався до використання "сімейного чинника" (зворушливі листи від дружини та матері). Попри заклики офіційної Москви повернути Б. Доценка, канадський уряд посилався на право людини обирати місце проживання і продовжив йому візу. Щоби якось пояснити факт неповернення вченого, був використаний широко апробований метод усебічної компрометації. Загалом, втеча Б. Доценка завдала радянській системі іміджевих втрат і зумовила припинення практики обміну науковцями між Альбертським та Київським університетами.

Ключові слова: Борис Доценко, Київський університет, неповернення, КДБ, політичний притулок, Канада.

Зважаючи на закритість країни й обмеження вільного виїзду, в історії Радянського Союзу втечі/неповернення під час легального перебування за кордоном стали однією з найреальніших можливостей перебратися за залізну завісу. Мотиви таких дій, що підпадали під статтю кримінального кодексу і трактувалися як зрада батьківщині, були різноманітними – від глибоко особистих до ідейно-політичних. Ці люди ризикували своєю репутацією, родиною, друзями і навіть життям. 3-поміж десятків осіб, котрі свого часу успішно перебралися на Захід, були митці, спортсмени, вчені і навіть співробітники спецслужб. Здебільшого, "неповерненці" ("невозвращенцы") шукали політичного притулку в США, хоч окремі знаходили прихисток і в інших країнах Заходу.

У 1960-х роках фіксуємо два гучних випадки неповернення до Радянського Союзу науковців, котрі попросили політичного притулку в Канаді. Перший такий випадок трапився 1961 р., коли цю заокеанську країну відвідала група радянських вчених, один з яких – хімік й інженер Михайло Ключко (1902-1986) – попросив політичного притулку. Свої дії він пояснював "засиллям брехні і проблемами самовираження в СРСР" [4, арк. 163]. Другим випадком неповернення у 1967 р. стала справа українського фізика Бориса Доценка. Старший науковий співробітник лабораторії ядерної фізики Київського державного університету імені Тараса Шевченка, під час завершення терміну перебування на стажуванні в Альбертському університеті в м. Едмонтон (на восьмому місяці з десяти) звернувся

до канадського Імміграційного комітету з проханням надати йому політичний притулок [8].

Борис Борисович Доценко народився 1926 р. у Києві. У школу пішов у м. Єфремов Тульської області РСФСР (1934 р.), куди переїхала сім'я, а вже через два роки разом із батьками опинився у Москві [1, арк. 4]. В роки війни навчання довелося продовжити у Барнаулі (Алтайський край). Упродовж квітня 1942 – листопада 1943 р. Б. Доценко працював електриком на ТЕЦ Барнаульського меткомбінату. У листопаді 1943 р. він розпочав проходження курсів молодших лейтенантів у Красноярському військовому окрузі, однак в лютому 1944 р. через отриману контузію був комісований за станом здоров'я [1, арк. 23в] (з етичних міркувань діагноз не вказуємо – Р.С.). Після цього Б. Доценко недовго працював слюсарем-електриком у тресті "Енерготекстиль" в Барнаулі. В рамках реєвакації у березні 1944 р. сім'я переїхала до Харкова, а невдовзі – до Києва [1, арк. 4]. Тут, завдяки проходженню екстернату при Київському університеті (червень – вересень 1945 р.), Б. Доценко отримав атестат зрілості. На цьому переїзди не закінчилися, бо батька за лінією Академії Наук УРСР відрядили на роботу до Львова, і 8 жовтня 1945 р. Б. Доценко скерував листа ректорові Львівського університету з проханням зарахувати його на перший курс фізико-математичного факультету (фізичний відділ). Через три тижні питання із зарахуванням на нове місце навчання успішно вирішили і Б. Доценко приєднався до сім'ї у Львові, де проживав на вул. Кармалюка 9 /кв. 1 [1, арк. 23в].

Упродовж свого навчання у Львові Б. Доценко був успішним студентом, про що свідчать оцінки в заліковій книжці. Виробничу практику протягом жовтня – грудня 1949 р. він відбував у Ленінграді, де завершував написання дипломної роботи, присвяченої теорії діелектричних втрат. Влітку 1950 р. Б. Доценко з відзнакою закінчив Львівський університет, отримавши диплом за спеціальністю "фізика". З огляду на подальші перипетії, пов'язані з тим, що в Радянському Союзі називали "зрадою батьківщини", наведемо цитату з характеристики випускника, підписану деканом і парторгом факультету: "Політично грамотний, морально стійкий, відданий справі партії Леніна-Сталіна. В майбутньому буде чудовим спеціалістом" [1, арк. 22]. До слова, на час закінчення навчання у Львівському університеті Б. Доценко був кандидатом у члени ВКП(б), а членом правлячої партії став 1965 р., тобто за два роки до свого неповернення з Канади.

Після навчання у Львівському університеті молодого спеціаліста скерували на роботу вчителем у с. Микулинці Тернопільської області, однак вже у 1951 р. він вступив до аспірантури фізичного факультету Московського університету. У 1954 р. Б. Доценко успішно захистив кандидатську дисертацію з фізико-математичних наук. Приблизно тоді ж влаштував й особисте сімейне життя. Після трирічної роботи в Академії Наук СРСР, де вчений досліджував властивості міжконтинентальних та космічних ракет, Б. Доценко переїхав до Києва, де зайняв посаду керівника ядерної лабораторії Інституту фізики АН УРСР [11, р. 1-2], а згодом став старшим науковим співробітником лабораторії ядерної фізики Київського університету. Саме звідси наприкінці 1966 р. він відбув на стажування до Альбертського університету, звідки відмовився повертатися.

Згідно із затвердженими ЦК КПРС пропозиціями (зауважимо, не КПУ – Р. С.), Міністерство закордонних справ СРСР і КДБ майже відразу взялися за підготовку повернення Б. Доценка: "По лінії МЗС СРСР, КДБ при РМ СРСР і КДБ УРСР вживаються подальші заходи до повернення Доценка на Батьківщину" [3, арк. 191]. Канадські урядові джерела повідомляли, що дві особи з радянського посольства двічі приїжджали до Едмонтона, щоби у ввічливих, але наполегливих розмовах переконати фізика змінити своє рішення [5]. На вимогу посольства СРСР в Канаді 6 вересня 1967 р. в Едмонтоні відбулася зустріч радянських дипломатів з Б. Доценком. Усвідомлюючи ризики від зустрічі з ними наодинці, фізик відмовився від такої пропозиції і зустріч відбувалася у присутності керівника департаменту імміграції провінції Альберта й професора Альбертського університету Ореста Старчука. Тоді він у черговий раз заявив, що повертатися немає наміру, а під час зустрічі "сильно хвилювався, декілька разів плакав" [3, арк. 139–140]. Радянські представники намагалися переконати, що Б. Доценко "піддався обману і шантажу, під впливом яких прийняв необачне рішення залишитися за кордоном, [і] що шлях для повернення на Батьківщину йому завжди відкритий" [3, арк. 140]. Прохання про подальші зустрічі канадська влада категорично відкинула. Радянський уряд через своє посольство в Оттаві й надалі вимагав у Канади видачі Б. Доценка й обурювався продовженням терміну його перебування [9].

Коли ж переконання радянських дипломатів не спрацювали, було вирішено використати чинник батьків – листи від матері, яка закликала сина отямитися. В одному з таких листів від 1 жовтня 1967 р. йшлося: "Ми не можемо собі уявити, що ти міг це зробити при

здоровому глузді і тим паче за власним бажанням. Ми не можемо уявити собі, що наш син міг відмовитися від Вітчизни, дітей, батьків, друзів! Ми ж знаємо тебе, як патріота, хорошого батька, доброго сина... Дорогий синочку! Ми все більше і більше переконуємося, що це результат твого важкого забою голови в 1943 році... Не бійся. Все правильно зрозуміють (в копії листа ця фраза підкреслена – Р. С.). Приїдеш, відпочинеш, підлікуєшся і знову будеш працювати над своєю докторською дисертацією" [3, арк. 418–419].

В листі на адресу чинного тоді прем'єр-міністра Лестера Пірсона мати Б. Доценка особливо наголошувала на неадекватності сина під час прийняття ним рішення залишитися в Канаді. Зважаючи на те, що матерям переважно не властиво визнавати за дітьми ті чи інші вади і тим паче називати свою дитину "неповноцінною людиною", а також виділення подібних фрагментів в копіях листів [3, арк. 423], можемо припускати, що це справа рук співробітників КДБ. Цікавим виглядало і засереження канадському прем'єрові, що "наслідки травми його мозку, за життя в Канаді, прогресуватимуть" [3, арк. 424]. Виникає закономірне питання: невже в СРСР Б. Доценко мав негайно і дивним чином "одужати"? Щоби виправдати неповернення фізика, КДБ вчепився за інформацію про отриману в 1943 р. Б. Доценком травму, мовляв, хто ж нормальний покидає країну Рад? Все це зумовило, як пізніше висловився сам Б. Доценко, "психологічну смерть його сім'ї" [13]. У пізніших спогадах "втрату віри в інших" він пояснював тим, що довідався, буцімто його батько і дружина ще до поїздки в Канаду доносили на нього в КДБ [18] (до слова, батько не приховував, що, живучи у свій час в Києві, співпрацював з радянськими спецслужбами).

Іншого характеру був лист від дружини, котра попри сімейні розходження з чоловіком, намагалася наголосувати на батьківських обов'язках: "Ти залишив мені двох маленьких дітей і не уявляєш собі, скільки душевних і фізичних сил я віддаю дітям... І невже ти хочеш, щоби їм все життя було соромно за тебе і вони ходили з опущеними голівками?... Боря, допоки не пізно переглянь своє рішення. Прошу зробити це заради наших дітей" [3, арк. 420–422]. Очевидно, подібні звернення не розчулили Б. Доценка, бо він звернувся у радянське посольство з проханням розлучити його з дружиною Клавдією (з'являлася також інформація про його прагнення забрати з Києва старшу доньку) [5].

Співробітники КДБ вивчали мотиви науковця "зрадити батьківщині", визначивши три основні причини: 1) незгода з радянським устроєм і національною політикою в УРСР; 2) відсутність перспектив, як вченого; 3) подружня невірність дружини [3, арк. 139] (у подружжя було дві дочки, найменша – 1965 р. н.). Що цікаво, професійні причини сам Б. Доценко намагався ставити вище політичних, хоч поняття "академічної свободи", очевидно, варто розглядати і в політичному контексті [20]. Україномовна американська газета "Свобода" сухо констатувала: "Колишній шеф нуклеарних науковців при Українській Академії Наук в Києві, Борис Доценко, прохав канадські імміграційні власті дозволити йому залишитись на постійне в Канаді, з уваги на академічну свободу... Науковець відмовився говорити про те, чи він залишив в СССР кого з родини, але додав, що в цьому відношенні не має комплікацій (ускладнень – Р. С.). Перед своїм виїздом з України Доценко був головою всіх нуклеарних лабораторій при державному університеті в Києві" [7].

Інше питання, яке цікавило КДБ, чи Б. Доценко радився щодо свого рішення в Києві. Як показують наявні документи, спецслужби не виявили таких людей. Сам фізик вже в Канаді подавав суперечливу інформацію: раз він твердив, що радився з друзями про своє рішення, але їхніх прізвищ не вказав, а в інтерв'ю *"Globe and Mail"* заявив, що ні з ким не обговорював своїх планів у Києві [19]. Співробітники КДБ 9 і 11 вересня 1967 р. провели допит дружини Б. Доценка – Клавдії, котра заявила, що не може збагнути того, що трапилося. 26 липня вона отримала від чоловіка листа, змістовно "теплого і лагідного", де про намір залишитися в Канаді нічого не віщувало. Це дозволило кадебістам констатувати, що Б. Доценко "до виїзду в Канаду зрадницьких намірів не виношував, будь-яких нездорових думок стосовно політичних питань вона від нього ніколи не чула, він був патріотом нашої країни, за характером чесний, правдивий, вірний своєму слову, вельми захоплювався наукою, до кар'єри і матеріального збагачення не прагнув" [3, арк. 190]. Відкинувши політичні мотиви, Клавдія Доценко припустила, що чоловіка могли втягнути в якусь "любовну історію" [3, арк. 191]. Декілька днів по тому – 11 і 12 вересня 1967 р. – співробітники КДБ допитали в Ужгороді батьків Б. Доценка – Бориса Петровича і Віру Василівну. Батько, кандидат технічних наук, колишній викладач Львівської Політехніки, не повернення сина з Канади пояснював сімейними негараздами та створенням хороших умов для наукової роботи [3, арк. 191].

Природно, в епіцентрі скандалу опинився й Київський університет, адже Б. Доценко там працював. Після погодження з органами безпеки та ЦК КПУ, 9 вересня 1967 р. ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, академік Іван Трохимович Швець (1955–1969) скерував президенту Альбертського університету (Едмонтон) професору Волтеру Джонсу телеграму протесту з приводу "провокаційних дій" щодо їхнього стажера. У ній йшлося: "Ректорат Київського університету глибоко обурений провокаційними діями ворожих сил, котрі прагнуть використати культурний обмін і дружні зв'язки, що склалися між нашими університетами. Ми вкрай здивовані тим, що досі керівництво університету не повідомило нам про долю стажера Доценка і не здійснило заходів для припинення ворожих дій з боку певних організацій. Ненормальна ситуація, створена навколо наших людей і позиція керівництва Альбертського університету, а також осіб, котрі очолюють науковий обмін, ставлять під сумнів можливість подальшого підтримання дружніх відносин і наукових зв'язків, що склалися між нашими університетами. Ми сподіваємося, товаришу президент, що надалі будуть створені необхідні умови для нашої співпраці й впевнені у тому, що Ви зробіти все можливе для повернення нашого стажера на Батьківщину" [3, арк. 193–194].

Відповідь з Едмонтона ректор Київського університету отримав 11 вересня 1967 р. У ній зазначалося: "Я отримав Вашу телеграму щодо Доценка і запевняю Вас, що його рішення залишитися тут в Канаді було продумане до його приїзду в цю країну і що це не є результатом тиску з боку будь-якої особи чи організації тут. Я змушував його повернутися, оскільки ми не хочемо, щоб він залишався тут, що б суперечило умовам угоди між нашими університетами. Та він відмовляється повертатися. Я повністю розумію Ваше розчарування через це рішення і розумію Ваші почуття, що обмін потрібно припинити. Ми не пришлемо ні містера Лоріна, ні міс Тові в Київ цього року і припускаємо, що Ви не пришлете містера Білодіда, ні студента

англійської філології. Очевидно, і професору Олексюку не варто також приїжджати як запрошеному професору педагогіки. Я дуже шкодую про все, що трапилося, але жодна вина не повинна лягати на мене чи на будь-кого з моїх колег в університеті. Будь-ласка, повідомте мене про свої побажання щодо Олексюка якомога швидше" [3, арк. 194–195].

Зазначимо, що після цього інциденту програма обміну науковцями між Київським та Альбертським університетами була припинена, а канадській стороні довелося виправдовуватися, що "переманювання" інших вчених "не є офіційною лінією" [14, р. 79].

Інформація про те, що Б. Доценко побажав залишитися в Канаді, з'явилася у публічному просторі майже через місяць після його рішення. Радіостанції *Canada* та *BBC* 6 жовтня 1967 р. не тільки передали цю новину, але й подали інтерв'ю фізика, в якому той повідомив, що "прагне залишитися в Канаді через причини, як політичного, так і професійного характеру" [3, арк. 416]. Того ж дня у відділ наукових зв'язків із закордонними організаціями Президії АН УРСР звернувся кореспондент агентства *Associated Press*, котрий цікавився особою Б. Доценка. Як ішлося у повідомленні КДБ, "американському кореспонденту в отриманні інформації про Доценка під благовидним приводом відмовили" [3, арк. 417]. Зауважимо, що Президії АН УРСР і ректорату Київського університету рекомендували не давати закордонним журналістам про Б. Доценка жодної інформації. Тим часом, 7 жовтня 1967 р. статтю про Б. Доценка опублікувала впливова канадська газета *"Globe and Mail"* під красномовним заголовком "Червоному" вченому надано право притулку на рік під наглядом канадської поліції". Журналіст газети не приховував того, що Б. Доценко висококваліфікований учений і для Канади зайвим не буде [19]. У розсекреченій 2000 р. інформації Центрального розвідувального управління (ЦРУ) США знаходимо добірку матеріалів про наукову діяльність Б. Доценка, у т. ч. анотації його наукових публікацій початку 1960-х років [16]. Після переїзду вченого до Канади, ЦРУ, ймовірно, стежило за ним (можливо, у співпраці з канадськими спецслужбами), свідченням чого є зібрана інформація з різних за походженням джерел [15].

Спершу канадські органи влади дозволили Б. Доценку залишитися на один рік, щоб вирішити як діяти далі (візу продовжили до вересня 1968 р.) [6]. Така практика була властива для перебіжчиків з-поза "залізної завіси", оскільки канадська влада потребувала часу для збору додаткової інформації про людину, яка просила політичний притулок. Б. Доценко заявив, що якщо б Канада не надала йому права на постійне проживання, він би звернувся з цим проханням до будь-якої іншої країни, яка не належала до радянського блоку [4, арк. 34]. В іншому випадку він визнавав, що "політична система Канади більше відповідає... [його] власним переконанням" [4, арк. 161]. Як би там не було, Б. Доценко демонстративно відіслав паспорт громадянина СРСР до радянського консульства [17, р. 11]. Зрештою, і радянська сторона відмовилася від ідеї його повернення. Втім, надання політичного притулку розчарованому фізику, поруч зі "шпигунськими війнами", взаємним висиланням дипломатів, невдоволенням Москви рівнем захисту посольства СРСР в Оттаві під час святкування 50-ї річниці приходу більшовиків до влади у 1967 р., призвело до чергового погіршення канадсько-радянських міждержавних відносин [2, с. 86].

Коли закінчилося стажування Б. Доценка в Едмонтоні й не знайшлося вакантного місця в одному з канадських університетів, фізик вимушено влаштувався вчителем середньої школи на околиці м. Єловнайф [17, с. 11] (арктична частина Канади). Однак невдовзі Б. Доценко знайшов роботу в Торонтському університеті [6, с. 27]. Сприйняття Б. Доценка в Канаді було неоднозначним: дехто бачив у ньому радянського шпигуна, спеціально засланого із завданням за океан [12]. Дійшло до того, що у своєму виступі про науку в СРСР в березні 1971 р. у Торонтському університеті Б. Доценко був змушений переконувати, що не шпигував на користь Москви [10]. Щоби пережити розрив з родиною, учений повернувся до християнства й долучився до місцевої анабаптистської деномінації. Крім того, він викладав математику у Лютеранському університеті Ватерлоо (Онтаріо) [13]. Переосмислюючи життя з християнських засад, Б. Доценко визнавав, що вірив у правдивість комуністичної ідеології, але розчарувався, дізнавшись про мільйони людей, знищених сталінським режимом.

Отже, неповернення фізика Бориса Доценка завдало іміджевих втрат Радянському Союзові. Спроби повернути радянського громадянина з боку посольства СРСР видалися невдачливими і продемонстрували, що Канада не піддаватиметься тиску і не йтиме на поступки. Справа Б. Доценка зумовила припинення практики обміну науковцями між Альбертським та Київським університетами й була одним із чинників, що ускладнив відносини між Оттавою і Москвою.

Список використаних джерел:

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ), ф. Р-119, оп. о/с "Д", спр. 968 (Особова справа Доценка Бориса Борисовича), 23 арк.
2. Взаємини з Канадою погіршилися // Ми і світ. – Листопад-грудень 1967 (Ч. 141). – С. 86.
3. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16 (Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР), оп. 1, спр. 963 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку; антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події... тощо, 19.08.1967–09.10.1967), 379 арк.
4. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 964 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку; антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок... тощо, 10.10.1967–31.10.1967), 295 арк.
5. Гомін України. – 4 листопада 1967.
6. Д-р Доценко у Торонтському університеті // Екран. – Липень-жовтень 1970 (Ч. 52–53). – С. 27.
7. Свобода. – 7 жовтня 1967.
8. Український голос. – 11 жовтня 1967.
9. Український голос. – 18 жовтня 1967.
10. Український голос. – 17 березня 1971.
11. Scientists Who Believe: 21 Tell Their Own Stories. Ed. by Eric C. Barrett & David Fisher. – Chicago: Chicago Moody Press, 1984. – 208 p.

R. Siromskiy, PhD in History, Associate Professor
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

"MEASURES ARE TAKEN TO RETURN TO THE HOMELAND": BORYS DOTSENKO CASE OF 1967

In the article, based on unpublished archival materials and printed sources, an episode with defection in 1967 with an internship in Edmonton by a senior researcher at the Laboratory of Nuclear Physics at the Kyiv Taras Shevchenko University Borys Dotsenko is covered. At the end of his stay at the University of Alberta, unexpectedly, trainee asked for political asylum in Canada. The scientist explained his step by reason of both political and professional nature. The Ministry of Foreign Affairs of the USSR succeeded in a series of measures designed to return the "nonreturnees" ("nevozvrashchenets"), including pressure on Canadian authorities. The rector of the University of Kyiv sent a telegram to the president of the University of Alberta on "provocative actions" concerning their trainee. After unsuccessful attempts by the staff of the Soviet Embassy in Ottawa to persuade the physicist to return to Kyiv, the KGB resorted to the use of a "family factor" (touching letters from his wife and mother). Despite appeals from the official Moscow to return B. Dotsenko, the Canadian government referred to the human right to choose a residence and extended the visa. To somehow explain the fact of non-return of the scientist, a widely accepted method of total compromise was used. In general, the flight of B. Dotsenko caused the Soviet system of image losses and led to the cessation of the practice of exchanging scholarship between the University of Alberta and Kyiv.

Key words: Borys Dotsenko, Kyiv University, defection, KGB, political asylum, Canada.

12. Former Yellowknifers reflect as childhood home comes down [Electronic source] // Available from: <https://www.cbc.ca/news/canada/north/yellowknife-home-deweerd-1.3574320> Дата звернення: 17.10.2018.
13. Lakeland Ledger. – January 6, 1973.
14. Lupul M. The politics of multiculturalism: A Ukrainian-Canadian memoir / Manoly Lupul. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2005. – 508 p.
15. Russian A-Expert Says He Is Staying in Canada [Electronic source] // Available from: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP75-00001R000400110006-6.pdf>. Дата звернення: 12.10.2018.
16. Scientific abstract Dotsenko B. B. – Dotsenko N. S. [Electronic source] // Available from: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86-00513R000411020020-1.pdf> Дата звернення: 12.10.2018.
17. Soviet Atom Expert asks Canada Home // Екран. – Травень-серпень 1969 (Ч. 45–46). – Р. 11.
18. Svoboda. – September 26, 1970.
19. The Globe and Mail. – October, 7. 1967.
20. The Windsor Star. – October 6, 1967.

References:

1. Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka, fond R-119, opys o/s "D", sprava 968 (Osobova sprava Dotsenka Borysa Borysovycha), 23 arkushi.
2. Vzaemyny z Kanadoiu pohirshlysia. (1967). *My i svit*, 141, 86. [In Ukrainian]
3. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy, fond 16 (Sekretariat HPU–KDB URSR), opys 1, sprava 963 (Dokumenty (povidomlennia, dopovidni) KDB pry RM URSR do TsK KPU pro: rezultaty operatyvno-slidchoi roboty; potochnu operatyvnu obstanovku; antyradianski proiavy na mistsiakh ta nadzvychaini podii... toshcho, 19.08.1967–09.10.1967), 379 arkushiv.
4. Ibid, fond 16, opys 1, sprava 964 (Dokumenty (povidomlennia, dopovidni) KDB pry RM URSR do TsK KPU pro: rezultaty operatyvno-slidchoi roboty; potochnu operatyvnu obstanovku; antyradianski proiavy na mistsiakh ta nadzvychaini podii; rozshuk ahentiv inorozvidok... toshcho, 10.10.1967–31.10.1967), 295 arkushiv.
5. *Homin Ukrainy*. (November 4, 1967). [In Ukrainian]
6. *D-r Dotsenko u Torontskomu universyteti*. (1970). *Ekran*, 52–53, 27. [In Ukrainian]
7. *Svoboda*. (October 7, 1967). [In Ukrainian]
8. *Ukrainskyi holos*. (October 11, 1967). [In Ukrainian]
9. *Ukrainskyi holos*. (October 18, 1967). [In Ukrainian]
10. *Ukrainskyi holos*. (March 17, 1971). [In Ukrainian]
11. BARRETT, E.C. & FISHER D. (eds.). (1984). *Scientists Who Believe: 21 Tell Their Own Stories*. (1984). Chicago: Chicago Moody Press.
12. *Former Yellowknifers reflect as childhood home comes down*. [Online]. Retrieved from <https://www.cbc.ca/news/canada/north/yellowknife-home-deweerd-1.3574320>. [Accessed 15 October 2018]
13. *Lakeland Ledger*. (January 6, 1973).
14. LUPUL, M. (2005) *The politics of multiculturalism: A Ukrainian-Canadian memoir*. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
15. *Russian A-Expert Says He Is Staying in Canada* [Online]. Retrieved from <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP75-00001R000400110006-6.pdf>. [Accessed 12 October 2018]
16. *Scientific abstract Dotsenko B. B. – Dotsenko N. S.* [Online]. Retrieved from <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86-00513R000411020020-1.pdf>. [Accessed 12 October 2018]
17. *Soviet Atom Expert asks Canada Home*. (1969). *Ekran*, 45–46, 11.
18. *Svoboda*. (September 26, 1970).
19. *The Globe and Mail*. (October, 7. 1967).
20. *The Windsor Star*. (October 6, 1967).

Надійшла до редколегії 23.10.18

УДК 340.15(73)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.14>М. Срібняк, студентка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АМЕРИКАНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ: РЕЦЕПЦІЯ АНТИЧНОСТІ

Розглядається положення, що приклад античності відіграв важливу роль у ранній історії США, будучи вагомим чинником, що вплинув на зміст Конституції США. Апелювання до ідей античних філософів та історичні ремінісценції посідали чільне місце в аргументації й полеміці делегатів Філадельфійської конвенції. Найчастіше під час виступів згадувались окремі події з історії Афін, Спарти, Карфагенської республіки, але основним джерелом для наслідування була Римська республіка.

Найбільшим впливом на світогляд чільних представників політичної еліти США (Томаса Джефферсона, Джеймса Вільсона, Джона Адамса і Джорджа Вашингтона) справили праці таких відомих філософів, як Платон, Аристотель, Полібій, Цицерон і частково Тацит та Лівій. Встановлено, що у розробці Філадельфійської конвенції взяла участь значна кількість діячів з університетською освітою, які добре володіли давньогрецькою мовою та латиною і були ґрунтовно обізнані з творами грецьких й римських авторів.

"Батьки-засновники" США широко посилалися на позитивні античні приклади федералізму і республіканського ладу та пам'ятали про негативний досвід тиранії для обґрунтування своїх поглядів на Конституцію. Таким чином, текст Конституції США свідчить про вагомий вплив цих античних мислителів та сформульованих ними загальних ідей на Основний документ США.

Ключові слова: Конституція США, конвенція, античність, рецепція, федералізм, США.

Конституція Сполучених Штатів Америки була прийнята у кінці XVIII ст. і досі залишається основним законом США. Конституція США пройшла тернистий шлях, для імплементації її окремих положень потрібно було здолати численні перепони.

Дана дослідницька проблема вивчалась цілою низкою американських дослідників (Д. Бедерман, С. Брайс, Дж. Максейнер, В. Нікгорські, М. Селлерс), завдяки чому є доволі добре розробленою в англомовній історіографії [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Разом із тим слід відзначити, що в українській історіографії вона не знайшла належного відображення.

Метою статті є аналіз рецепції античності в найголовніших положеннях Конституції США, а також відтворення прикладів запозичення окремих надбань політичної думки стародавніх Греції та Риму, що були сформульовані видатними філософами античності.

Першим засадничим документом американських штатів, які згодом утворили США, стала Декларація незалежності 1776 р. Згодом штати об'єдналися довкола Статей Конфедерації 1778 р. [9]. Однак "батьки-засновники" США зіштовхнулись із суттєвими недоліками новоутвореної системи, зокрема з недостатнім забезпеченням захисту від іноземних втручань і невеликими важелями впливу Конгресу в питаннях запобігання війни [11, с. 279]. Тому в 1787 р. було порушене питання перегляду законодавчої бази держави та централізації форм урядування. Континентальний Конгрес, як вищий законодавчий орган США, скликав делегатів у Філадельфії, де 55 його учасників виробили проект Конституції, ґрунтуючись на нормах централізованої федеральної влади зі значними повноваженнями у сфері міжнародних відносин, оборони та взаємин зі штатами [9].

Обговорення Конституції США супроводжувалося палкими дебатами, що розділило прихильників федералізму та конфедерації. Провідну роль серед федералістів відігравали такі діячі, як Томас Джефферсон, Джеймс Вільсон, Джон Адамс і Джордж Вашингтон, погляди яких ґрунтувались на історичних класичних зразках. На засіданнях Т. Джефферсон спершу запропонував перегляд законодавчих принципів шляхом оновлення існуючих інституцій [6, с. 40], а Дж. Медісон розвинув цю ідею у праці "Недоліки політичної системи США" (квітень 1787 р.), що згодом втілювалося у т.зв. "Вірджинський план" – на противагу альтернативному проекту конфедератів з Нью-Джерсі [11, с. 279]. Федералісти розуміли необхідність нових форм уряду-

вання для заміни колоніальних структур, які вже давно себе дискредитували [8, с. 271].

Дискусії про конституційні підвалини США проходили під значним впливом античних ідей та поглядів, що свідчило про ґрунтовну освіту провідних американських діячів та глибоке вивчення ними античних творів. Наприклад, у колоніальних граматичних школах вивчали латинську й грецьку мову та літературу, хоч і з більшим акцентом на античну історію, ніж класичну філософію [4, с. 405, 408]. Більше того, важливим фактором стало те, що у фокусі класичної освіти на той час була концепція "Золотих віків" стародавніх Греції та Риму, тому "батьки-засновники" застосовували передовсім республіканський приклад Риму і демократичний приклад Афін для написання Конституції [5, с. 9].

Загалом слід зазначити, що у розробці Філадельфійської конвенції взяла участь значна кількість високоосвічених людей. Так, серед 55 делегатів конгресу 24 особи були випускниками вищих навчальних закладів (дев'ятеро – Принстонського університету, троє – Єльського університету, двоє – Гарварду, двоє – Філадельфійського коледжу, а також Колумбійського університету та Оксфорду) і принаймні 31 делегат мав юридичний фах [3, с. 20]. Тому більшість представників Конвенції з легкістю читали грецькі й римські твори мовами оригіналів. Таким чином, праці античних мислителів та сформульовані в них ідеї справили помітний вплив на зміст Конституції США.

Вплив античних мислителів на Конституцію США. Найбільший вплив на світогляд чільних представників політичної еліти США справили праці таких відомих філософів, як Платон, Аристотель, Полібій, Цицерон і, частково, Тацит та Лівій. Найбільше послуговувалися працями "Закони" Платона, "Політика" Аристотеля, "Загальна історія" Полібія, "Про республіку", "Про закони" та "Про обов'язки" Цицерона разом з "Анналами" Тацита й "Історією від заснування міста" Тита Лівія, які разом з поширеними ідеями Просвітництва найчастіше згадувались під час диспутів делегатів.

Крізь призму візії Платона обговорювались принципи ефективного урядування, прав людини і справедливості. Зокрема, Платон обґрунтовував ідею про природний закон для добробуту суспільства, а не окремих індивідів через структуризацію законів і принципу регуляції для втілення загальних принципів. Платон у "Законах" обстоював ідею правителів як служителів закону, які мають бути його суб'єктами для гарантії безпеки держави. Цю лінію продовжив Аристотель у своїй "По-

літиці", який обстоював думку про рівність людей, верховенство закону та доцільність обрання магістратів й урядовців задля уникнення концентрації влади. Водночас, він вказував на потребу знаходження у законах нечотностей і можливості вносити поправки [5, с. 27-28].

Одним із визначальних принципів, на якому ґрунтували свою аргументацію "батьки-засновники", стала концепція змішаних форм влади, яку висловив Полібій і згодом розвинув французький правник і мислитель Шарль-Луї де Монтеск'є. В основу концепції було покладено антагонізм трьох основних форм влади як окремої домінанти, що забезпечує поділ влади і рівність [3, с. 26]. Цими важелями стали монархія, аристократія й демократія як "чисті" форми влади, які водночас мають небезпеку трансформуватися у тиранію, олігархію й охлократію внаслідок динамічних циклічних змін. Задля уникнення подібної прикрої тенденції змішане правління вважалося Полібієм найкращою формою влади. Найяскравішим прикладом при цьому були три гілки влади Римської Республіки: вищі магістрати (один або два консули, які обиралися щорічно), Сенат і трибуни (асамблеї) [4, с. 414].

Головним прихильником системи змішаної влади Полібія став Джон Адамс, який висвітлював свої погляди у творі "Захист конституцій Сполучених Штатів" (1788 р.). Його ідеї підтримали Т. Джефферсон і Дж. Медісон, причому останній також посилався на Полібія у своїй праці "Федераліст". Слід зазначити, що Д. Адамс вірив у досконалість даної системи влади і можливість завдяки Конституції досягнути єднання штатів та забезпечити стабільність новоутворених органів. Більше того, він вірив у виокремлення "пост-античних" надбань, пропонуючи розмежування виконавчої, законодавчої та судової гілок влади, критикуючи при цьому відсутність останньої категорії у Полібія [2].

Вплив філософських ідей Цицерона для вироблення принципів судової влади також був дуже вагомим. Саме Цицерон надихнув батьків-засновників на визначення терміну "республіка", а також формулювання мети – "свободи" при підготовці тексту Конституції. Цицерон ідентифікував закон з поняттям "раціо", який мав стверджувати юридичне і політичне верховенство задля добробуту суспільства. У творі "Про обов'язки" висувається фундаментальне припущення про природне походження закону та природний обов'язок людей його дотримуватися [8, с. 251, 271]. Цицерон взагалі порівнював конституцію з гармонією в музиці та прагнув встановити справедливість через збалансовані інституції (ідея "checks and balances").

У розумінні Т. Джефферсона, ідеї Цицерона були одними з найважливіших підвалин у формуванні традиції "громадянських прав" в контексті Декларації незалежності [7]. Натхненний ідеями філософа, Д. Адамс у своєму листі до Річарда Генрі Лі (1776 р.) зазначав, що "немає кращої форми влади за республіканську", де має місце верховенство закону, а не індивідів, адже тоді будь-яка форма влади буде захищена справедливими законами [8, с. 251]. Д. Вільсон також визнавав принципи природного закону та непорушного "раціо" [7].

Огляд ключових античних ідей в Конституції США. Апелювання до ідей античних філософів та історичні ремінісценції посідали чільне місце в аргументації й полеміці делегатів Філадельфійської конвенції. Найчастіше під час виступів згадувались окремі події з історії Афін, Спарти, Карфагенської республіки, але основним джерелом для наслідування була Римська республіка (509-50 рр. до Р.Х.). При цьому праці Т. Лівія й Тацита цитувались найчастіше [4, с. 411]. До уваги брався передовсім приклад "Золотих віків" та їхнього найбіль-

шого розквіту, тому зазвичай дискусії велися навколо доцільності застосування їхніх прикладів часів занепаду. На засіданнях такі діячі, як А. Гамільтон, П. Батлер, Дж. Медісон та інші неодноразово згадували небезпеку тиранії, зменшення впливу римських трибунів, домінування виконавчої влади на прикладі тріумвірату з протиставленням позитивного розподілу виконавчої влади між римськими консулами та кризу Сенату, що призвело до падіння Карфагену [3, с. 22].

Один із провідних делегатів – Джеймс Вільсон – висловлював побоювання з приводу небезпеки тиранії, апелюючи при цьому до прецедентів тридцяти афінських тиранів або римських децемвірів. Він обстоював думку про те, що найефективнішим був би контроль розділеної законодавчої влади, тоді як виконавчу треба навпаки – об'єднати, згадуючи тріумвірат та суперництво між тріумвірами з метою забезпечення собі першості [5, с. 25]. Натомість А. Гамільтон висловив ідею бажаності спадкової монархії, адже королівська репутація зав'язана на добробуті народу (ця пропозиція не знайшла підтримки). Б. Франклін вважав, що задля уникнення тиранії та наближення до ідеалів афінської демократії, доцільно було би не сплачувати зарплату урядовцям. Цю ідею пізніше піднісав й Дж. Вашингтон, хоча відсутність зарплати означала суттєве обмеження доступу до влади з боку незаможних верств населення [11, с. 282].

При обговоренні Конституції "батьки-засновники" передовсім прагнули втілити грецькі ідеї політичного життя, зокрема принципу "isonomia", що означало рівне застосування закону до особи, без врахування її майнового або соціального статусу. Концепція федералізму в міркуваннях "батьків-засновників" також асоціювалася зі Стародавньою Грецією, особливо з полісною системою організації. Вони вбачали у ній інструмент для розподілу влади не лише в рамках всієї держави та урядів штатів, але і рівнів влади як такої. При цьому вони приділяли особливу увагу успіхам та невдачам античних грецьких ліг – амфіктіоній, які Д. Вільсон ідеалістично ототожнював із "Конгресом Сполучених Штатів Греції" і прагненням репрезентувати всю Грецію.

Виходячи з прикладів Стародавньої Греції, "батьки-засновники" особливо побоювались за можливе перевищення повноважень та заволодіння основними важелями впливу разом зі швидким ослабленням, що було притаманне для ахейської та етолійської ліг. І саме це вплинуло на рівнопропорційну репрезентацію штатів у Сенаті, незважаючи на їхню площу або кількість населення, що в них проживало [5, с. 20, 31]. Загалом, федералізм в американському контексті був запропонований як компроміс між поняттям унітарного "національного" урядування Великої Британії й попереднього досвіду Конфедерації [11, с. 281]. Водночас ідеї з праці Платона "Республіка" суттєво вплинули на оформлення поняття конституціоналізму, в якому його наступник Аристотель вбачав емпіричний опис інституційної форми держави. Надалі ці погляди розвинув Цицерон, базуючись на універсальних принципах [10, р. 764].

Текстовий аналіз античних запозичень у Конституції США. Як відомо, Конституція США була прийнята 17 вересня 1787 р. та офіційно ратифікована 4 березня 1789 р. Вона складалась із преамбули та VII статей з розділами, в яких було послідовно визначено сутність та прерогативи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, а також визначені принципи міжнародних відносин, внутрішньої регуляції між штатами, торгівлі, громадянства [9]. Перша стаття стосується Конгресу як вищого законодавчого органу влади, який "має складатися із Сенату і Палати представни-

ків" (Розділ 1). Члени Палати представників обиралися "кожні два роки" (Розділ 2) [1].

Д. Адамс у праці "Есе про людське прагнення до влади" (1763 р.) наголосив, що ідеалом слід вважати змішані форми влади на основі афінської демократії й Римської республіки, а задля уникнення анархії, в яку може впасти демократія, необхідно відмежувати націю від прямого впливу на національне урядування. Він вважав, що у тому випадку, якщо народ відчуватиме своє незаперечне домінування, це може призвести до його відмови від принципів свободи й власності. Т. Джефферсон поділяв думки останнього, підкреслюючи, що "вибір народу не завжди визначається його мудрістю" [5, с. 25]. Як наслідок, вплив під час виборів високопосадовців мають передовсім вибірники, а не виборці, які можуть прямим чином голосувати лише за Палату представників.

У Конституції США визначається, що Сенат "має складатися з двох сенаторів від кожного штату", а також пояснюються принципи їх переобрання та набуття права імпичменту (розділ 3) [1]. При обговоренні ідей щодо Конгресу "батьки-засновники" відкинули як нерелевантну ідею репрезентації "соціальних груп", що могло перетворити Сенат на владний орган аристократії. Основна проблема полягала у можливості формування національного уряду з чітко визначеними функціями і, водночас, із виразним народним суверенітетом [4, с. 425]. Укладачам Конституції імпонувала ідея античного римського сенату як образ захисника свободи й стабільності. Саме тому для протиставлення "народній стихії" Сенат має обиратися непрямым чином.

Цицерон був одним із тих філософів, який настановив "батьків-засновників" на думку про двопалатний поділ, хоча він виділяв конгрес (comitia) народу і сенат провідних діячів, чиї спільні рішення мають затверджувати закони [8, с. 250]. Дж. Вашингтон вважав, що Сенат США врівноважує "запал" Палати представників, адже він має репрезентувати не думку народу, а штати та їхні інтереси у федеральному уряді [5, с. 31]. Як для Сенату, так і для Палати представників був встановлений віковий ценз: до числа сенаторів могли обиратися особи, що досягли 30 років, до числа конгресменів – з 25 років, балотуватись на посаду президента – з 35 років. Такий ценз було запроваджено з метою просування досвідчених лідерів із вагомим політичним "минулим" та задля уникнення спадковості, що стало також причиною запровадження положення про обмеження терміну повноважень [4, с. 430].

Стаття II надавала вищу виконавчу владу Президентові. У ній представлені докладний опис процедури обрання вибірників, визначення терміну повноважень (чотири роки) та окреслення випадків усунення від влади (імпичмент). Існувало багато пересторог щодо президентської посади; "батьки-засновники" найбільше не хотіли уподібнювати її до Цезаря, а прагнули до схожості з римським магістратом [5, с. 35]. Прагнучи дистанціюватись від британського конституціоналізму, протягом сесії Філадельфійської конвенції делегати навіть визначали посаду президента як "головного або першого магістра". А. Гамільтон вважав цю посаду втіленням спартанських і римських чеснот кращих політиків того часу [4, с. 429, 432].

Повноваження Верховного суду були визначені статтею III, в якій лаконічно описані межі його юрисдикції: конституційні справи, закони США, міждержавні договори, визначення статусу і повноважень послів, консулів, уповноважених від штатів (розділ 2) [1]. Про певну невизначеність окреслення судової системи також свідчить дозвіл Конгресу на заснування нових

судів для законодавчого творення решти федеральної судової системи [5, с. 35].

Стаття IV розділу 4 забезпечує "республіканську форму правління" та "оборону кожного штату". Разом із тим, розділ 2 гарантує рівність громадян різних штатів, але поняття громадянства і його набуття не тлумачиться. Враховуючи погляди Цицерона, держава – власність людей, які допомагають об'єднати суспільство законами на захист власності. Видатний філософ акцентував на важливості приватної власності, яке забезпечувалося природними законами (так само як і права та свободи громадян) через справедливі суди [5, с. 10].

Висновок. Аналіз засвідчує, що приклад античності відіграв важливу роль у ранній історії США і, зокрема, був вагомим чинником, що вплинув на зміст державотворчих документів. Підписана в 1787 р., Конституція США була прийнята високоосвіченими делегатами, погляди яких були сформовані під впливом античних мислителів – Цицерона, Аристотеля, Платона, Полібія і Тацита. "Батьки-засновники" США широко посилалися на позитивні античні приклади федералізму і республіканського ладу та пам'ятали про негативний досвід тиранії для обґрунтування своїх поглядів на Конституцію. Таким чином, текст Конституції США чітко свідчить про вагомий вплив цих античних мислителів та сформульованих ними загальних ідей на Основний документ США.

Список використаних джерел:

1. Конституція Сполучених Штатів Америки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2AdcmxJ>.
2. Adams, J. *Defence of the Constitutions of the United States* / J. Adams. – London: Da Capo Press a Division of Plenum Publishing Corporation, 1788. – 383 p.
3. Ames, R.A. *The Influence of Rome on the American Constitution* / R.A. Ames, H.C. Montgomery // *The Classical Journal*. – 1934. – Vol. 30, No. 1. – Pp. 19-27.
4. Bederman, D.J. *The Classical Constitution: Roman Republican Origins of the Habeas Suspension Clause* / D.J. Bederman // *Emory Public Law Research Paper*. – 2008. – No. 08-30. – Pp. 405-456.
5. Brice, S. *A Classy Constitution: Classical Influences on the United States Constitution from Ancient Greek and Roman History and Political Thought* [Online] / S. Brice // *Senior Honors Projects*. – 2015. – 85. – Pp. 1-40. – Retrieved from <http://collected.jcu.edu/honorspapers/85>.
6. Maxeiner, J.R. *Failures of American Methods of Lawmaking in Historical and Comparative Perspectives* / J.R. Maxeiner. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 358 p.
7. Nicgorski, W. *Cicero and the Natural Law* [Online] / W. Nicgorski // *Natural Law, Natural Rights, and American Constitutionalism*. – 2011. – Retrieved from <http://www.nlnrac.org/classical/cicero>.
8. Sellers, M. *The Influence of Marcus Tullius Cicero on Modern Legal and Political Ideas* / M. Sellers // *Ciceroniana, the Atti of Colloquium Tullianum Anni*. – 2009. – MMVIII. – Pp. 245-280.
9. *The Basis of the American Republic* [Online] // *American History from Revolution to Reconstruction and Beyond*. – Retrieved from <http://www.let.rug.nl/usa/outlines/government-1991/the-constitution-and-enduring-document/the-basis-of-the-american-republic.php>.
10. Tushnet, M. *The Oxford Handbook of the U.S. Constitution* / M. Tushnet, M.A. Graber, S. Levinson. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 992 p.
11. Vile, J.R. *The Constitutional Convention of 1787: A Comprehensive Encyclopedia of America's Founding*. Vol. 1 / J.R. Vile. – Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2005. – 1009 p.

References:

1. *Konstitutsiia Spoluchenykh Shtativ Ameryky*. [The Constitution of the United States of America]. [Online]. Retrieved from <https://bit.ly/2AdcmxJ>.
2. ADAMS, J. (1788). *Defence of the Constitutions of the United States*. London: Da Capo Press a Division of Plenum Publishing Corporation.
3. AMES, R.A. (1934). *The Influence of Rome on the American Constitution*. *The Classical Journal*, 30(1), 19–27.
4. BEDERMAN, D.J. (2008). *The Classical Constitution: Roman Republican Origins of the Habeas Suspension Clause*. *Emory Public Law Research Paper*, 08-30, 405–456.
5. BRICE, S. (2015). *A Classy Constitution: Classical Influences on the United States Constitution from Ancient Greek and Roman History and Political Thought*. [Online]. *Senior Honors Projects*, 85. Pp. 1–40. Retrieved from <http://collected.jcu.edu/honorspapers/85>.
6. MAXEINER, J.R. (2018). *Failures of American Methods of Lawmaking in Historical and Comparative Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

7. NICGORSKI, W. (2011). Cicero and the Natural Law. [Online]. *Natural Law, Natural Rights, and American Constitutionalism*. Retrieved from <http://www.nlnrac.org/classical/cicero>.

8. SELLERS, M. (2009). The Influence of Marcus Tullius Cicero on Modern Legal and Political Ideas. *Ciceroniana, the Atti of Colloquium Tullianum Anni, 2008*. Pp. 245–280.

9. *The Basis of the American Republic*. (n.d.). [Online]. *American History from Revolution to Reconstruction and Beyond*. Retrieved from

<http://www.let.rug.nl/usa/outlines/government-1991/the-constitution-an-enduring-document/the-basis-of-the-american-republic.php>.

10. TUSHNET, M. (2015). *The Oxford Handbook of the U.S. Constitution*. Oxford: Oxford University Press.

11. VILE, J.R. (2005). *The Constitutional Convention of 1787: A Comprehensive Encyclopedia of America's Founding*. Vol. 1. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

Надійшла до редколегії 28.11.18

M. Sribniak, Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE US CONSTITUTION: RECEPTION OF ANTIQUITY

The article indicates that ancient examples played the essential role during early US history. It was a vital aspect which had a significant impact on the essence of the American Constitution. Delegates of the Philadelphia Convention appealed to the ideas of ancient philosophers as well as historical background of ancient Greece and Rome. It was common for the speeches at the convention to point out various events, connected with the history of Athens, Sparta and Carthage, albeit Roman Republic was the main source for resemblance.

The heritage of such ancient philosophers, as Plato, Aristotle, Polybius, Cicero and partly Tacitus and Livy influenced the vision of American political elite of that period, which was particularly represented by Tomas Jefferson, James Wilson, John Adams and George Washington. The article demonstrates that the astonishing number of highly intelligent people with university education participated in the discussions at Philadelphia Convention. Such individuals easily read original Greek and Roman works.

The US Founding Fathers widely cited positive examples of federalism and republic, although they made an accent on the negative ancient experience of tyranny in order to justify their views on the Constitution. Therefore, the US Constitution shows in accordance with the text the remarkable influence of ancient thinkers and their ideas concerning this document.

Key words: Constitution of the USA, Convention, antiquity, reception, federalism, the USA.

УДК 94(439)-058.12"15":283/289

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.15>

О. Ферков, канд. іст. наук, доц.
ДВНЗ "Ужгородський національний університет", Ужгород, Україна

РОЛЬ ШЛЯХТИ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УГОРЩИНИ В УТВЕРДЖЕННІ ПРОТЕСТАНТИЗМУ

У статті¹ зосереджено увагу на проблематиці участі та ролі шляхти Північно-Східної Угорщини в процесі духовного оновлення, викликаного Реформацією. Нові ідейно-духовні віяння охопили все угорське суспільство, втім, не кожна соціальна група в однаковій мірі реагувала на виклики часу. Серед перших аристократів та шляхтичів, які прийняли вчення Лютера і доклали значних зусиль для утвердження Реформації у Північно-Східній Угорщині, були Перені, Драґфі, Бебеки, Друґети, Баторі, Маґочі та інші. Слідом за великими землевласниками до табору реформатів швидко приєдналася середня та дрібна шляхта, та великі маси простого люду різних етносів.

Основна діяльність шляхтичів-протестантів була спрямована на покровительство та меценатство. Матеріальна підтримка та владне покровительство сприяло відкриттю й успішному функціонуванню шкіл, навчанню здібної молоді за кордоном, книгодрукуванню тощо.

Для поширення протестантизму на землях сучасного Закарпаття неабияку роль відіграли Друґети – володарі Ужанщини та Земплінщини і міста Ужгорода. Під покровительством Друґетів з 1546 р. в місті вже існувала протестантська община.

Автор зауважує, що через обмеженість джерельного матеріалу та заангажованість окремих авторів проблема залишається недостатньо вивченою. Наразі угорські та словацькі автори мають певні напрацювання, та для вітчизняної історіографії тема є "terra incognita". Долучитися до висвітлення проблеми є завданням запропонованої статті.

Ключові слова: угорська шляхта, Північно-Східна Угорщина, Реформація, Перені, Друґети.

Процес Реформації, рекатолизації та деякі інші аспекти церковної історії є однією з найменш досліджених сторінок історії Угорщини раннього нового часу. Дослідження часто-густо опираються на стереотипи та гіпотези, сформульовані в минулому та позаминулому столітті. Мабуть, визначальною причиною відсутності належних досліджень з проблеми є те, що історія церкви займає важливе місце в теологічній системі кожної з Церков. Конфесії, відповідно, тривалий час не спілкувалися, не було взаємного обміну поглядами, джерельним матеріалом, результатами досліджень. Отож, через обмеженість джерельної бази, заангажованість окремих авторів, деякі аспекти церковно-релігійної і духовно-культурної історії Угорщини ранньомодерної доби залишаються недостатньо вивченими. Серед таких питань можна назвати участь та роль угорської шляхти в поширенні та утвердженні протестантизму. Звичайно, проблема неодноразово привертала увагу дослідників. В останні десятиліття угорська, словацька історіографія створила кілька цінних досліджень історії та діяльності

аристократичних родів та шляхетських сімей Угорщини раннього нового часу [7; 11; 12; 13]. Географія цих праць локалізується на Задунав'я і частково Верхню Угорщину². Діяльність аристократів і шляхти Північно-Східної країни держави, зокрема так званих *hoto lovus*, які постали на політичній, господарській і культурній арені Угорщини в XVI ст. (Баторі, Перені, Бебек, Лошонці, Нярі, Телеґді, Меліт тощо) висвітлена скромно. Бракує комплексного дослідження участі шляхти Верхньої Угорщини в духовно-культурних процесах XVI-XVIII ст. Ґрунтовне просопографічне дослідження можливе тільки шляхом опрацювання широкої джерельної бази та історіографічних праць. Запропонованою статтею спробуємо долучитися до вирішення проблеми.

Реформація як найважливіший феномен ранньої модерної історії розпочала свій шлях Угорщиною у 20-х рр. XVI ст. і відразу зайняла виняткове місце в ду-

¹ Запропонована стаття є розширеним варіантом виступу автора на міжнародній науковій конференції "Доба Реформації: держава, суспільство, культура", яка відбувалася 12-13 жовтня 2017 року в м.Києві.

² Верхня Угорщина – військова, економічна та адміністративна одиниця сформувалася у XVI ст., до неї увійшли 13 комітатів Північної та Північно-Східної Угорщини, а саме: комітати Спіш, Шариш, Земплін, Унг, Береґ, Уґоча, Абауй, Торна, Гемер, Боршод, Гевеш, Саболч, Сатмар; п'ять королівських міст – Кошице, Пряшів, Бардіїв, Сабінов, Кежмарок. Центр округу – Кошице. Тут був осідок капітана Верхньої Угорщини та Спішської комори (казни).

ховному, культурному житті, визначала суспільний та політичний розвиток країни, зокрема Північно-Східних комітетів. Впродовж другої половини XVI – початку XVII ст. сформувалися нові церковні організації протестантських конфесій: євангелістська (лютеранська) та кальвіністська (нині її називають – реформатська) церкви. Хоча для цього етапу характерна гостра міжконфесійна боротьба нових церков і ослаблених структур католицької церкви та держави, а також суперництво всередині протестантського табору, успіхи реформації були беззаперечними. На кінець XVI ст. реформаційні ідеї "заразили" практично всі прошарки суспільства і пустили коріння в угорський ґрунт остаточно.

Першим станом, який прийняв реформацію, було міщанство вільних королівських міст Верхньої Угорщини. В літературі XIX–XX ст. причиною такої уваги до вчення Лютера вважали німецьке етнічне походження міщанства. Втім, не етнічна належність, а скоріше вид заняття стали визначальними для "сприйняття" реформації. Міщани мали стабільні торговельні і культурні зв'язки з німецькими землями, звідки й прийшла реформація. Крім цього, міщанство угорських міст та містечок потребувало оновленої церкви. Не тільки німецькі, але й угорські та словацькі міщани швидко прийняли вчення Лютера. Жодних етнічних конфліктів у ті роки не спостерігалось [9, с. 13]. І звичайно не можна ігнорувати ту обставину, що перші студенти-угорці у Віттенберзі були з Банської Бистриці та Левочі (на території сучасної Словаччини).

Отже, до Мохачської битви (1526 р.) єдиною соціальною групою угорського суспільства, яка прийняла Реформацію, були міщани вільних королівських міст. Цілком інше ставлення до вчення Лютера було в аристократів та шляхти. Серед причин "ворожості" до реформації слід назвати ту обставину, що наприкінці Ягелонської доби політична боротьба між магнатсько-шляхетськими угрупованнями в Угорщині досягла свого апогею. Більшість шляхти вороже, з неприязню ставилося до "чужого" вчення, до того ж такого, яке походило з Німеччини і підтримувалося королевою.

Доказом негативного ставлення угорської шляхти до ранньої Реформації (до 1526 р.) є прийняті Державними становими зборами закони про переслідування послідовників нового вчення. Перший закон Державних станових зборів (*вони були продубльовані комітатськими зборами*) проти прихильників Лютера було прийнято у 1523 р. 54 стаття проголошувала послідовників Лютера еретиками і визначала їхнє покарання смертю та конфіскацією майна [3, с. 384]. Цікаво і те, що жоден із прийнятих законів стосовно "єретиків" не виконувався. Незважаючи на опір держави та жорстокі закони, темпи поширення Реформації не гальмувалися, і серед нових її прихильників з'являються магнати та шляхта.

Значний, але не визначальний вплив на темпи поширення Реформації мала ганебна поразка угорського війська від османів під містечком Могач: 29 серпня 1526 р. на полі битви загинули обоє архієпископів та більшість єпископів [17, с. 24–26]. Армія османів спустошила великі церковні маєтки, зруйнувала монастирі й церкви. У багатьох місцях після відступу турецької армії священники не повернулися до своїх приходів. Чимало епархій залишилися без єпископів. Склалася практика, що новопризначені єпископи перебували не у своїх церковних округах, а у Відні. Звісно, з такої відстані управляти церковними справами було важко. Крім цього, було чимало випадків, коли церковні володіння ставали казенними (на підконтрольних туркам землях) або доходи з них ішли на утримання війська (одного з двох королів – Фердинанда або Заполяї).

Втім, на думку науковців, не можна вважати могоачську поразку головною причиною швидкого поширення Реформації в Угорщині [9, с. 15]. Угорське пізньосередньовічне суспільство переживало кризу подібно до тієї, яку спостерігаємо в німецьких землях та князівствах. Частина станів вже задовго до Могача усвідомила необхідність реформи церкви [17, с. 17] (*наприклад, під час повстання Дожи 1514 р., "куруци" – хрестоносці – спробували створити свою церкву*).

У вільних королівських містах були випадки антицерковних виступів [1, с. 20–21]. Отож, можна припустити, що могоачська поразка стала своєрідним прискорювачем для прийняття ідеї Реформації церкви магнатами. Політичний хаос сприяв безперешкодному поширенню Реформації. В умовах тотального спустошення, громадянської війни і загальної невизначеності, стара церква скомпрометувала себе. Назріли обставини для пошуків нових духовних ідей та ціннісних орієнтирів.

Магнати, шляхта, міщани та й навіть залежні селяни більше, ніж будь-коли до того були готові до прийняття нових релігійно-духовних ідей. Громадянська війна перешкоджала консолідації сил католицької церкви та габсбурзького правителя для зупинення або перешкодження протестантського "вірусу". Загони найманців Фердинанда I вербувалися з німецьких земель і не раз самі пропагували вчення Лютера.

Отже, для утвердження протестантизму в Угорщині (після блискавичного поширення) вкрай важливо було сприйняття його магнатами і шляхтою. У другій половині 20-х рр. XVI ст. поодинокі угорські аристократи з симпатією ставилися до вчення Лютера. Відомо, що серед перших світських патронів Реформації в Угорщині були: державний суддя Елек Турзо, охоронець корони Ференц Ревая, скарбник Томан Надошді, канцлер Петер Перені, придворні аристократи: Міклош Костка, Гашпар Перені, Гашпар Драґфі, Ференц Дершфі, а також представники родів Чакі, Баторі, Бебек, Друґети тощо [16, с. 60; 20, с. 65–66].

Прихильність аристократів мала вирішальне значення для успіху Реформації, адже вони – володарі величезних маєтностей – вже у наступні роки після власного навернення передали нове вчення своїм підданам [6, с. 13–14]. В такий спосіб Реформація пустила коріння у землевласницьких містечках, селах на більшій території Угорщини. Аристократи не тільки підтримували реформатських проповідників, але й відкривали школи, фінансували навчання здібних селян в німецьких університетах, надавали кошти для видання книг тощо.

У період політичного хаосу та громадянської війни ані Фердинанд Габсбург, ані Ян Заполяї не мали реальної влади. Ніхто з них не наважувався виступити проти Реформації. Більше того, будучи католиками вони, не стали перешкоджати поширенню Реформації на власних приватних володіннях. Отож коли правителі не мали реальної влади, магнати вільно впливали на релігійно-ідейні симпатії шляхти. Шляхта, з незначним запізненням, слідом за аристократією також прийняла вчення Лютера. У такий спосіб Державні Станові збори у 30–40-х рр. XVI ст. вже не розглядали питання обмеження діяльності або переслідування послідовників Лютера.

Серед перших угорських аристократів та шляхтичів, які прийняли Реформацію, чимало таких, що мали свої володіння у Північно-Східних комітатах (Перені, Драґфі, Чакі, Друґети, Баторі та інші). Історична традиція першим угорським аристократом, який прийняв лютеранство на початку 1530-х рр., вважає Петера Перені [17, с. 44].

Петер Перені (1501–1548) був сином палатина Імре Перені та Доротеї Каніжаї. Він разом із братом Ференцом (Вародський єпископ) брав участь у Могоачській

битві. Юний єпископ помер на полі битви, а Петер врятувався втечею [6, с. 33]. Цікавим є його життєвий шлях і кар'єра. Він неодноразово змінював свою політичну орієнтацію (що є не винятком для угорської шляхти середини XVI ст.), здобув чималі статки і владу, але ж закінчив своє життя в ув'язненні.

Зацікавленість Перені протестантизмом поширювалася на сферу меценатства. Деякий час він приймав у своєму дворі проповідника Матяша Деваї Біро, працювали у місті відомі протестантські діячі Іштван Галсечі, Калманчехі Шанта Мартон. Чимало протестантських авторів присвячували свої твори покровителю і меценату Петеру Перені.

Магнат турбувався про стан освіти. За його ініціативи й фінансової підтримки школу в містечку Шарошпотоці було перетворено на лютеранську гімназію (зародок реформатського колегіуму, який існує донині).

При поширенні Реформації Перені вдавалися до різних засобів, часто і до зброї. Петер Перені та його син Габор зруйнували католицькі монастирі у Шарошпатаку, Шатораліауйгелі та Требишові. Втім, деякі автори висловлюються про суперечливий характер протестантизму Перені. Відомо, що у своєму місті – Шарошпотоці – в 1537 р. він відвідував римо-католицьку службу. Можливо, він прагнув до очищеної католицької віри. Але в листах, написаних в останні роки свого життя, Петер Перені висловлює глибоку віру і відданість протестантизму.

Після смерті Петера Перені, справою утвердження Реформації у Земплінському комітаті опікувалися його вдова Клара та син Габор. Вони запросили до міста Іштвана Копачі – одного з найвизначніших протестантських проповідників Верхньої Угорщини. Цікаво, що, хоча Перені були лютеранами і не допускали кальвіністів у свої володіння, цей Копачі відкрито симпатизував вченню Кальвіна і вільно міг працювати у Шарошпотоці (мабуть тут головним аргументом для запрошення Копачі була його навчально-виховна робота у душі протестантизму).

Хоч серед Перені славу покровителя Реформації здобув згаданий вище Петер, інші представники роду зробили не менш вагомий внесок. Зокрема, Габор Перені та його син підтримували гуманістів, а пізніше і протестантських діячів [6, с. 23].

Габор Перені був Угочанським і Марамороським надзупаном. Центром його володінь був славетний замок Нялаб (на правому березі річки Тиса, поблизу сучасного Королева). Відомо, що в 1508-1509 рр. він приймав знаменитого гуманіста руського походження Павла Русина із Кросно, який рятувався від чуми [6, с. 23]. Можливо, надав фінансову допомогу Павлу Русину, адже той присвятив видання віршів та панегірик Яну Паннонію (1512) саме своєму благодійнику Габору Перені.

Габор Перені загинув на полі Могачської битви. Його вдова Каталіна Надошді продовжувала справу меценатства. Відомо, що шляхтичка запросила вихователем свого сина Бенедика Ком'яті, званого в історії літератури як автора перекладу на угорську мову листів св. Павла (*Epistolae Pauli lingua donate. Az zent Pál leueley Magyar nyeluen*). Переклад побачив світ у краківській друкарні в 1533 р. [15] – це була перша друкована книга угорською. Очевидно, що Ком'яті присвятив книгу Каталіні Надошді, про що свідчить зображення в ній гербів Перені та Надошді. Через два роки в тому ж Кракові видрукувано протестантську за духом працю Імре Орозаї, присвячену також вдові Перені та її сину Яношу (*De Christo et eius ecclesie, item de Antichristo eiusque Ecclesia*) [6, с. 29; 15].

Неоднозначним було лютеранство Яноша Перені. Хоча за життя він демонстрував відкриту симпатію до

нового віровчення та підтримував протестантських письменників і проповідників, все ж у своєму заповіті просив справити власний похорон за католицьким обрядом та щоб отці-францисканці помолилися за упокій його душі [6, с. 30]. Пояснення цього на перший погляд дивного заповіту слід шукати в особливостях ранньої Реформації, адже чіткого розмежування в обрядах, та й навіть у богослужінні католицькому і новому – протестантському – аж до оформлення протестантських церковних інституцій в Угорщині не було. В однаковій мірі підтримували Перені гуманіста, прихильника вчень Еразма Роттердамського – Ком'яті та протестанта Озораї.

Двір Перені, реформатори, які перебували при ньому, вплинули на поширення нової ідеології у сусідніх з Шарошпатаком територіях. Одночасно із приєднанням шляхтичів Перені до Реформації, до табору прихильників нового віровчення долучилися шляхтичі Другети. Рід Другетів – один з найвпливовіших і багатших давніх аристократичних сімей Угорщини. Їхні володіння розкинулися на північно-східні окраїни Угорщини в комітатах Земплін та Унг' аж до польського кордону. Вчені припускають, що прийняття представниками роду Другетів протестантизму сталося під впливом Перені, адже Ференц III Другет Ужанський надзупан був одружений з Ержебет Перені. А його брат Георгій (Дьордь) "душею і тілом був вірний Реформації". Отож, прикладом покровительства Реформації у Північно-Східній Угорщині можемо назвати також діяльність Другетів.

Центром земплінських володінь Другетів було містечко Гуменне. Немає достовірних джерел про точний час прийняття Другетами реформаційних вчень. Втім, можна припускати, що це сталося у першій половині 30-х рр. XVI ст. (*Угорський дослідник Ласло Рез на основі генеалогії та шлюбних контактів Другетів з іншими сім'ями висловив думку, що Другети були одними з перших магнатів хто прийняв протестантизм*) [16, с. 60].

В Гуменному спершу з'являється лютеранське вчення і через декілька років – кальвінізм. Джерела згадують першого проповідника-кальвініста в Гуменному у середині 50-х рр. XVI ст. – в той час, коли власником міста був Іштван Другет [9, с. 152-153]. Іштван переселився з Ужгорода до Гуменного в 1556 р. В Ужгороді він також підтримував реформатів, робив щедрі пожертви кальвіністській общині. Поряд з Гуменним, в іншому місті Другетів, комітатському центрі – Ужгороді – Реформація пустила коріння в 1540-х рр. У 1546 р. вже існувала протестантська громада, яку Другети беруть під свою опіку. Відомо, що у 1555 р. тут працював лютеранський проповідник-магістр Петер. Інше джерело повідомляє, що у 1556 р. Гашпар Другет прийняв до міста протестантського проповідника, ім'я якого невідомо: він втікав від переслідувань отців-католиків. Невдовзі виникли общини протестантів в навколишніх селах: Бартфі, Часловцях, Чічері, Доборуській, Горянах, Коритнянах, Латорицьких Реметах, Капушанах, Паладьї, Собранцях, Тибаві, Сенні, Тарновцях, Доманницях, Невіцькому, Радванці, Минаї, Яроку та ін. [19, с. 114-119].

Згодом поряд із лютеранством став поширюватися швейцарський напрямок Реформації. На кінець 70-х рр. із 30-ти католицьких вікарій Ужанського головного деканату не залишилося жодного. Монахів католицьких орденів вигнали із Капушан, Ужгорода та з інших містечок. Майно, церковний інвентар, будівлі переходили протестантам. Реформати мали свою школу, яка утримувалася коштом громади та пожертвами Другетів та інших землевласників. Документ за 1589 р. наводить дані про доходи реформатського священика і вчителя в Ужгороді. Зокрема, вказувалося те, що церкву, священика і школи та вчителя підтримували з чотирьох джерел:

замку (Другети), міста, десятини з виноградників та з філій Ужгородської матірної церкви [10, с. 429-442].

Отже, Другети не тільки самі прийняли протестантизм, але й доклали чимало зусиль для поширення й укріплення нового віровчення на підвладних їм землях [16, с. 61]. Кальвінізм здобув перемогу в містах і мав послідовників у селах зі словацьким і русинським населенням.

На жаль, немає джерел, які допомогли б реконструювати кількість і становище русинських реформатських общин другої половини XVI ст. Однозначно те, що після конверсії Георгія (Дьордя) III Другета у першому десятилітті XVII ст., реформатські общини повернулися до православ'я або були окатоличені. Згідно з даними візитації 1632 р. у більшості русинських сіл в церквах знову проводилася православна літургія, реформатських проповідників вигнали.

Другети були не єдиними великими землевласниками, хто підтримував місіюну діяльність реформатських проповідників серед русинів. В Мукачівських володіннях Ракоці також було декілька десятків русинських сіл, які були "охоплені" реформацією. Русини не змогли прийняти реформатське вчення (мабуť через ортодоксальний світогляд, спосіб життя), воно було для них чужим і ворожим. Після короткого "умовного" реформування вони повернулися до православ'я.

Окрім Другетів та Ракоці, в Ужанському та Березькому комітатах значні володіння мали шляхтичі Едонфі, Понґраці, Добо, Чічері, Мокчаї, Палоці, Горват [5, с. 41].

Хоча на середину XVI ст. реформація охопила усю Верхню Угорщину, оформлення євангелістської церкви відбулося дещо пізніше. Ініціатива походила від спішського наджупана Криштофа Турзо, який у 1614 р. в місті Спиське Подґрад'є скликав собор протестантських проповідників та світських вельмож. У січні до містечка прибули магнати, шляхта, делегати п'ятьох вільних королівських міст та проповідники двох тодішніх деканатів (архидіаконії). Собор проголосив про створення євангелістської церковної організації Верхньої Угорщини. Створено дві суперінтенденції (церковні округи) [2, с. 70].

З 50-х рр. XVI ст. в Угорщині популярності набирає і швейцарський напрямок реформації. У поширенні кальвінізму визначальну роль відігравав духовний осередок в містечку Шарошпоток і особливо діяльність проповідника Іштвана Копачі. Він став першим земплінським деканом (архидіаконом). Іштван Копачі був францисканським монахом, а з початком Реформації вийшов із ордену і на території монастиря відкрив реформатську тривіальну школу. 1532 р. він побував у Віттенберзі. Як вчитель і проповідник, працював у Шарошпотоці, Ердоді, Нодьбані. Очолює перші реформатські собори в Ердоді у 1545 р. і в Клужі 1561 р. [4, с. 50; 18].

Із поширенням швейцарського напрямку протестантизму, місцеві шляхетські сім'ї – Бебеки, Маґочі [8] та інші прийняли кальвінізм. Незважаючи на послаблення позицій лютеранства та конфлікту між течіями протестантизму, Перені не стали переходити до кальвінізму. Відомо, що Габор Перені (син згаданого вище Петера) під час церковних соборів у Тарцалі та Торді, запросив до себе проповідників і висловив своє незадоволення тим, що ті відвернулися від лютеранства. Один з них, Форкош Пал Турі, намагався переконати магната в тому, що вони не зреклися лютеранських канонів, сформульованих Меланхтоном, а тільки доповнили їх декількома новими статтями.

Перені не збирався змінювати свою думку і за власний кошт відправив двох проповідників до Віттенберга та Лейпцига, щоб там вони порадилися з іноземними теологами стосовно своїх вчень. Звичайно, лютеран-

ські теологи засудили статті тарцало-торданського віровчення. Перені до останніх своїх днів (помер 1567 р.) залишався переконаним лютеранином і переслідував послідовників кальвінізму та інших радикальних вчень на своїх володіннях.

Отже, на утвердження протестантизму – спершу лютеранства, а згодом кальвінізму – на території комітатів Північно-Східної Угорщини, крім інших чинників, впливала також різнобічна підтримка місцевих магнатів і шляхти. Основна діяльність шляхти була спрямована на покровительство і меценатство. Вони власним коштом відправляли на навчання здібну молодь за кордон, фінансували видання книг, відкривали школи і будували церкви. Звичайно, не слід і перебільшувати роль магнатів та шляхти в утвердженні Реформації в Угорщині. З кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. все більше шляхтичів зрікаються протестантської віри й переходять до католицизму і, знову ж таки, стають покровителями і меценатами, але вже іншої конфесії.

Список використаних джерел:

1. Bodnarova, M. Reformacia vo vychodoslovenskych mestach v 16. storoci / M. Bodnarova // Reformacia na vychodnom Slovensku v 16. – 18. Storoci / Ulicni Ferdinand (ed.). – Persov: Biskupsky urad Vychodneho distriktu ECAU na Slovensku, 1998. – Pp. 19-38.
2. Brückner, G. Szepesváraljai zsinat / Gy. Brückner. – Nyiregyháza, 1914. – 70 p.
3. Corpus Juris Hungarici. Tyrnavia: Typis academici per Leopoldium Berger, 1734.
4. Dienes, D. Sárospatak reformációja [Online] / D. Dienes // Egyháztörténeti szemle. – 2008. – 9. – Pp. 48-60. Retrieved from <http://www.unimiskolc.hu/~egyhtort/cikkek/dienes-sarospatok-reform.htm>.
5. Haraszty, K. Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyház történetéhez / K. Haraszty. – Nagykapos, 1931. – 479 p.
6. Horváth, J. A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyarországi irodalomtörténet / J. Horváth. – Budapest: Akadémiai kiadó, 1953. – 544 p.
7. Újváry, V. Az alispánságtól a birodalmi hercegségig, a nemes kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumig. Az Eszterházi család társadalmi és anyagi felemelkedése / Zs. Újváry // Pénztörténet-gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. éves születésnapjára / Szerk.: Bessenyei József – Draskóczy István. – Budapest, 2009. – Pp. 182-200.
8. Kiss, L. Mágocsi Gáspár tótorságának útja és a református egyház tényreése Alaghy János lutheránus várnagy Abauj vármegyei birtokain / L. Kiss // Egyháztörténeti Szemle. – 2017. – Pp. 3-12.
9. Kónya, A., Kónya, P. Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. Században / A. Kónya. – Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013. – 195 p.
10. Makay, D. Az Ungvári hely. Hitv. Egyház történeti töredéke / D. Makay // Sárospataki füzetek. – 1860. – Pp. 429-442.
11. Pálffy, G. A grófi cím a 16-17. századi Magyarországon és Erdélyben "...élünk mi sokáig két hazában..." / G. Pálffy // Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére / Szerk.: Dáné Veronka –Oborni Teréz – Sipos Gábor. – Debrecen, 2012. – Pp. 177-191.
12. Pálffy, G. A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16-17. Században / G. Pálffy // Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére / Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. – Budapest, 2002. – Pp. 307-331.
13. Pálffy, G. A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon / G. Pálffy // Történelmi szemle. – 2011. – 1. – Pp. 63-84.
14. Révész, I. Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve [Online] / I. Révész. – Debrecen 1928. (Theológiai tanulmányok. 3. sz.). – Retrieved from https://rmk.hungaricana.hu/en/RMK_I_5/.
15. Révész, I. Reformáció és ellenreformáció [Online] / I. Révész // Magyar művelődéstörténet / Szerk. Domanovszky Sándor. 3. köt. – Retrieved from <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/49.html>.
16. Réz, L. A Drugethek és Homonna reformációja / L. Réz. – Sátoraljaújhegy, 1899. – 158 p.
17. Soós, K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517-1600) / K. Soós. – Beregszász-Ungvár: "RIK-U" Kiadó, 2017. – 144 p.
18. Szinyei, J. Magyar írók élete és munkái [Online] / J. Szinyei. – Budapest: Hornyánszky. 1891-1914. – Retrieved from <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/11950.htm>.
19. Zoványi, J. Protestáns lelkészek nyugtatónyai régi tizedjegyzékek mellett / J. Zoványi // Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. – 1929. – 13. – Pp. 5-141.
20. Zsilinszky, M. A Magyarhoni protestáns egyház története / M. Zsilinszky. – Budapest, 1907. – 797 p.

References:

1. BODNAROVA, M. (1998). Reformacia vo vychodoslovenskych mestach v 16. storoci. In: Ulicni Ferdinand (ed.), *Reformacia na vychodnom Slov-*

ensku v 16. – 18. Storoci. Persov: Biskupsky urad Vychodneho distriktu ECAU na Slovensku. Pp. 19–38.

2. BRÜCKNER, G. (1914). *Szepesváraljai zsinat*. Nyiregyháza.

3. *Corpus Juris Hungarici*. (1734). Tyrnavia: Typis academici per Leopoldium Berger.

4. DIENES, D. (2008). Sárospatak reformációja [Online]. *Egyháztörténeti szemle*, 9, 48–60. Retrieved from <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/dienes-saros-patak-reform.htm>.

5. HARASZY, K. (1931). *Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyház történetéhez*. Nagykapos.

6. HORVÁTH, J. (1953). *A reformáció jegyében. A Mohács utáni fél-század magyarországi irodalomtörténet*. Budapest: Akadémiai kiadó.

7. ÚJVÁRY, V. (2009). Az alispánságtól a birodalmi hercegségig, a nemes kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumig. Az Eszterházi család társadalmi és anyagi felemelkedése. In: Bessenyei József, Draskóczy István, eds., *Pénztörténet-gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. éves születésnapjára*. Budapest. Pp. 182–200.

8. KISS, L. (2017). Mágocsi Gáspár tutságának útja és a református egyház térnyerése Alaghy János lutheránus várnagy Abaúj vármegyei birtokain. *Egyháztörténeti Szemle*. Pp. 3–12.

9. KÖNYA, A, KÖNYA, P. (2013). *Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. Században*. Sárospatak: Hernád Kiadó.

10. MAKAY, D. (1860). Az Ungvári helv. Hitv. Egyház történeti töredéke. *Sárospataki füzetek*. Pp. 429–442.

11. PÁLFFY, G. (2012). A grófi cím a 16-17. századi Magyarországon és Erdélyben "...éltünk mi sokáig 'két hazában'...". In: Dáné Veronka, Oborni

Teréz, Sipos Gábor, eds., *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Debrecen: [s.n.]. Pp. 177–191.

12. PÁLFFY, G. (2002). A magyar nemesség bécsi integrációjának szinterei a 16-17. Században. In: Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, eds., *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest: [s.n.]. Pp. 307–331.

13. PÁLFFY, G. (2011). A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon. *Történelmi szemle*, 1, 63–84.

14. RÉVÉSZ, I. (1928). *Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve*. [Online]. Retrieved from https://rmk.hungaricana.hu/en/RMK_1_5/.

15. RÉVÉSZ, I. (n.d.). Reformáció és ellenreformáció. [Online]. *Magyar művelődéstörténet*. Retrieved from <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/49.html>.

16. RÉZ, L. (1899). *A Drugethek és Homonna reformációja*. Sátorajaujhely.

17. SOÓS, K. (2017). *A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517-1600)*. Beregszász-Ungvár: "RIK-U" Kiadó.

18. SZINNYEI, J. (n.d.). *Magyar írók élete és munkái*. [Online]. Retrieved from <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k11950.htm>.

19. ZOVÁNYI, J. (1929). Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 13, 5–141.

20. ZSILINSZKY, M. (1907). *A Magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest: [s.n.].

Надійшла до редколегії 10.11.18

O. Ferkov, PhD in History, Associate Professor
Uzhgorod National University, Uzhgorod, Ukraine

THE ROLE OF THE NOBILITY OF NORTH-EASTERN HUNGARY IN THE ESTABLISHING OF PROTESTANTISM

The article focuses on the problems of the participation and role of the nobility of North-Eastern Hungary in the process of spiritual renewal, caused by the Reformation. New ideological and spiritual trends have embraced the entire Hungarian society, however, not every social group responded equally to the challenges of time. Among the first aristocrats and nobility who accepted the teachings of Luther and made significant efforts for the establishment of the Reformation in North-Eastern Hungary were: Perenii, Dragphi, Bebeki, Druget, Batory, Magochi and others. Following large landowners, the medium and small gentry and large masses of ordinary people of various ethnic groups quickly joined the camp of Reformation.

The main activity of gentry-Protestants were focused on the philanthropy and patronage. Material support and government patronage contributed to the opening and successful functioning of schools, the training of successful young people abroad, book publishing, etc.

For the establishment of the Reformation at the lands of modern Transcarpathia the main role had the Druget's – the landlords of Uzhanshchyna and Zempinshchina and Uzhhorod. Under the patronage of Druget's from 1546, the Protestant community already existed in Uzhhorod.

The author observes that the limited source material and the engagement of some individual authors, the problem is not sufficiently studied. Hungarian and Slovak authors have some research, but for national historiography the theme is "terra incognita". It is the task of the proposed article – join to highlight the issue.

Keywords: Hungarian gentry/nobility, North-Eastern Hungary, Reformation, Perenii, Druget.

РЕЦЕНЗІЇ

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.16>

І. Верба, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Рецензія на книгу: Калакура Я.С. *Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник* / Я.С. Калакура. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2016. – 319 с.

Науково-методичний посібник Ярослава Степановича Калакури – заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, знаного і авторитетного українського історіографа – можна розглядати як своєрідний підсумок його багаторічної науково-дослідної і педагогічної діяльності на ниві української і зарубіжної історіографії. Він присвячений пам'яті українських історіографів, які відійшли у вічність, і побачив світ напередодні 80-річного ювілею автора. Завдяки широкому кругозору і професіоналізму вченого у сфері історіографії та джерелознавства, підготовлений ним посібник характеризується високим рівнем фахової компетентності, належними науково-теоретичною і методичною обґрунтованістю, а також прикладною спрямованістю. Його актуальність не викликає сумнівів, оскільки він присвячений винятково важливій проблемі історичної науки – теоретичним та методологічним засадам історіографічного дослідження, і не має аналога в українській історіографії та методичній літературі. Методологія історіографічного дослідження трактується в ньому як система теорії та практики, шляхів і методів наукового пізнання процесу нарощування історичних знань.

Автор поставив і реалізував благородну мету: з одного боку, виявив провідні тенденції продукування знань про розвиток історичної науки, з'ясував сутність теоретико-методологічних засад історіографічного дослідження як вищого рівня історичного пізнання, розкрив його особливості та системний характер у контексті цивілізаційного розуміння історії людства, подав сучасне розуміння змісту понять "методологія" та "методологічний інструментарій", насамперед принципів, методів і засобів історіографічного дослідження, а з другого – висвітлив основні етапи та компоненти безпосереднього дослідницького процесу в сфері історіографії, зокрема методику роботи з джерелами і створення тексту наукової праці, а також сучасну техніку науково-дослідної роботи. Видається цілком виправданою структура посібника, яка умовно складається з трьох частин: а) теоретико-методологічної; б) методичної і в) довідково-інформаційної. Така архітекtonіка посібника дозволила відвести основне місце теорії і практиці дослідницької діяльності, насамперед у сфері української історіографії, котра розглядається як інтелектуальна та етнокультурна складова європейської та світової історіографії.

На основі різноманітних вітчизняних і зарубіжних джерел у посібнику висвітлено сучасну концепцію і об'єктивну зумовленість історіографії як спеціальної галузі історичної науки, що вивчає історію і закономірності її розвитку, розглянуто зміст ключових понять теорії і методології історіографічного пізнання: "історіографічний процес", "історіографічна ситуація", "історіографічний факт", розкрито його особливості в контексті цивілізаційного, антропологічного, системного, міждисциплінарного та інтегративного підходу. Автор ґрунтовно виклав теоретичний і практичний виміри пріоритетних компонентів методологічного інструментарію історика: осново-

положних принципів, дослідницьких методів і засобів історіографічного пізнання.

Позитивною стороною посібника є те, що в ньому органічно поєднані питання теорії, методології та дослідницької практики, зокрема висвітлено сутність і співвідношення наукової проблеми і теми історіографічних студій, методику їх постановки та формулювання назви, а також вибір адекватного жанру дослідження. Ці питання розглядаються у тісному зв'язку із методикою й особливостями визначення об'єкту та предмету історіографічного дослідження, їхнього взаємозв'язку та взаємобумовленості. Відрадно, що автор наводить конкретні приклади історіографічних студій, зокрема узагальнюючих і монографічних праць, докторських та кандидатських дисертацій, аналізує їхні сильні та слабкі сторони, застерігає від помилок.

Належне місце в посібнику відведено характеристиці й типології найбільш ефективних методів та засобів наукового пізнання, з'ясуванню їхньої специфіки в історіографії. Йдеться про методи історіографічного аналізу і синтезу, проблемно-ситуаційний, проблемно-хронологічний, логічний, порівняльний, текстологічний, а також кількісні та метричні методи. Паралельно окреслено сучасні підходи до бібліографічного, історіографічного та джерелознавчого забезпечення дослідження, до методики визначення стану висвітлення теми, способів пошуку, виявлення та класифікації історіографічних джерел. Не оминув автор і низки організаційно-технологічних аспектів науково-дослідного процесу, його основних етапів, наприклад, процедури вибору, узгодження та затвердження теми, складання плану і проспекту роботи, орієнтовного графіка її виконання, методики написання тексту, його редагування, апробації, підготовки до опублікування або захисту кваліфікаційних робіт, проведення презентацій. Практичну цінність мають змістовні додатки: обширна бібліографія, паспорт наукової спеціальності "історіографія", джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни", іменний та тематичний покажчики.

Науково-методичний посібник професора Я.С. Калакури носить теоретико-методологічний характер і має значну наукову та практичну вартість, особливо для молодих дослідників. Зокрема, в ньому аналізуються всі етапи задуму і створення наукової праці, включаючи формування джерельного комплексу, написання і редагування тексту, його апробацію та підготовку до друку або до захисту дисертаційної роботи. Йдеться про вимоги до формулювання назви творчої праці, її зв'язку з науковими програмами, обґрунтування наукової та суспільної актуальності теми, визначення предмета й об'єкта історіографічного пізнання, окреслення хронологічних та територіальних меж дослідження, формулювання мети та завдань.

Оскільки книга професора Я.С. Калакури заявлена як посібник, покликаний допомогти студентам і аспірантам опанувати навиками стосовно практичного проведення науково-дослідної роботи, то цілком природно,

що в ньому містяться цінні поради і рекомендації щодо пошуково-інформаційної діяльності в бібліотеках, музеях, архівах, спрямованої на виявлення, вивчення, систематизацію і класифікацію джерел, а також правильності бібліографічних описувань. Зокрема, мовиться про вимоги до складання списку опублікованих праць, які подаються в авторефераті дисертаційної роботи. Йдеться про книги за підписом одного, двох і більше авторів чи редакторів, багатотомні видання, матеріали конференцій, словники, законодавчі та нормативні документи, збірники документів, каталоги. Автор наголошує, що добросовісне укладання бібліографії – не технічна процедура, а показник наукової культури у підго-

товці творчої роботи, без якої не може обійтися жоден кваліфікований науковець.

Отже, науково-методичний посібник Я.С. Калакури "Методологія історіографічного дослідження" – це відповідь на сучасні виклики інтелектуального середовища перед історичною наукою. Він цілком відповідає вимогам, які ставляться до науково-методичної літератури і заслуговує високої оцінки. Немає сумнівів, що книга стане корисною для всіх, хто займається науково-дослідною роботою в галузі історичних та інших гуманітарних наук, особливо для студентів та аспірантів. Жаль лише, що такий важливий посібник вийшов у світ обмеженим накладом.

I. Verba, Dr. Habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

METHODOLOGY OF HISTORIOGRAPHY RESEARCH

Review: KALAKURA, Ya.S. (2016). *Methodology of Historiography Research: Scientific and Methodic Manual*. Kyiv: Publishing Center "Kyivskyi Universytet". Pp. 319.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 4 (139)

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,2. Наклад 300. Зам. № 218-9050.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-4.
Підписано до друку 05.02.19

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02